

Кучінко, Михайло

Стан та Перспективи дослідження пам'яток IX - першої половини XVI ст. в басейні Західного Бугу

Archeologia Polski Środkowowschodniej 5, 261-165

2000

Artykuł został zdigitalizowany i opracowany do udostępnienia w internecie przez Muzeum Historii Polski w ramach prac podejmowanych na rzecz zapewnienia otwartego, powszechnego i trwałego dostępu do polskiego dorobku naukowego i kulturalnego. Artykuł jest umieszczony w kolekcji cyfrowej bazhum.muzhp.pl, gromadzącej zawartość polskich czasopism humanistycznych i społecznych.

Tekst jest udostępniony do wykorzystania w ramach dozwolonego użytku.

Михайло Кучінко

СТАН ТА ПЕРСПЕКТИВИ ДОСЛІДЖЕННЯ ПАМ'ЯТОК IX – ПЕРШОЇ ПОЛОВИНИ XIV СТ. В БАСЕЙНІ ЗАХІДНОГО БУГУ

Землі Побужжя здавна були в центрі уваги дослідників у зв'язку з проблемою Червенських городів і питанням русько-польського пограниччя в ранньому середньовіччі. Належність населення цієї території до східноци західнослов'янської групи племен ось уже на протязі ста років є предметом дискусій між вченими медієвістами. З цим питанням тісно переплітається і питання про політичні відносини між Київською Руссю і Польщею П'ястів. Вчені присвятили даній проблемі чимало сторінок, однак, вона до кінця не з'ясована і сьогодні. Трудність остаточного вирішення цих питань раніше була пов'язана в значній мірі з використанням для цього головним чином досить скупих і фрагментарних писемних джерел, які часто інтерпретувались різними дослідниками довільно і навіть тенденційно. При цьому господарство, суспільні відносини та культурно-історична характеристика місцевого населення розглядались лише побіжно. Не будемо зупинятись на характеристиці поглядів кожного із дослідників, натомість коротко розглянемо історію дослідження археологічних пам'яток, які з уваги на фрагментарність писемних джерел, є найбільш об'єктивною і надійною основою для вивчення історико-культурного розвитку ранньосередньовічного населення на землях, розташованих в басейні Західного Бугу.

Археологічні дослідження пам'яток слов'янського населення на території Побужжя ведуться з перервами з другої половини XIX ст. Щоправда на ранньому етапі вони мали речовий характер, і головна увага була зосереджена на розкопках могильників, що могли дати найбільше ефективних знахідок.

В 1874 р. Й. Лоскі відкрив і частково дослідив ґрунтовий могильник в Костомлотах Бяло-Подляського воєводства. В похованнях було виявлено кістяки, біля яких знаходились срібні і бронзові сережки дреговицького типу, західнослов'янські есовидні скроневі кільця, намиста та інші прикраси. І хоча ні датування, ні історичної інтерпретації знахідок він не подав, але розкопки були одними з перших і в цьому їх цінність. В 1878 і 1884 рр. Б. Ейхлер і Т. Луневський досліджували могильник в Чеканові, а у 80-90-х рр. З. Глотгер, Б. Ейхлер і Т. Луневський – могильники в Липному і Лужках Бяло-Подляського воєводства. Тут були виявлені досить багаті ґрунтові поховання в кам'яній обкладці. Вони залишилися го-

ловним чином не опублікованими. В цей же час М. Ф. Біляшівський розкопав п'ять курганів на могильнику в Зимному та три кургани в Устилузі неподалік від Володимира-Волинського. Ці та інші розкопки дали чимало цінних знахідок і послужили матеріалом для археологічної карти Волині, написаної В. Б. Антоновичем і опублікованої в Москві 1901 року. В 1898 р. Л. Пасвський досліджував кургани біля с. Угляни в Берестейському Побужжі. В той же період розпочалось вивчення міст.

Археологічні дослідження в Дорогичині Білостоцького воєводства в кінці XIX ст. проводив М. П. Авенаріус. В 1886 р. А. Прахов розкопав залишки храму *Стара кафедра* в с. Федорівка за 2 км від Володимира-Волинського. В 1910-1912 рр. спорадично проводились і розкопки літописного Холма, відомого з 1223 р., де Ф. Коралов і П. Покришкін виявили кам'яні залишки архітектурних споруд і дерев'яні конструкції валу, але результати досліджень опубліковані не були.

На початку XX ст. В. Олехнович досліджував давньоруський курганний могилиник XI-XII ст. в с. Новосілки, поблизу Володимира-Волинського, на якому розкопав 58 курганів, з тілопокладеними похованнями в тому числі і в зрубах та трунах з різноманітними пряжками, ножиками, сережками, скроневими кільцями, персями тощо. Ним же розкопано два кургани в Неледеві і Космові. В 1911 р. С. Дубінський розкопав ряд курганів біля сіл Дальні і Ближні Батеки та Цицелі на Берестейщині.

В перших десятиліттях XX ст. археолог К. Столигво досліджував могильник в Нев'ядомій Седлецького воєводства, де виявив значну кількість середньовічних знахідок і звідси називав розкопані поховання *курганами*. Однак, насправді це були ґрунтові поховання в кам'яній обкладці, типові для мазовшан.

В часі між двома світовими війнами продовжувались розкопки, перервані війною. На початку 20-х рр. польський археолог М. Древо досліджував в с. Липське та Лопінник Гурний могильники, також поселення в с. Скибиці. Ним же було відкрито і ряд інших пам'яток. Інший польський археолог В. Антонович в 1928 р. опублікував монографію *Археологія Польщі*, торкаючись розселення слов'янських племен вказував, що на території Побужжя в IX-X ст. жили

жита). Це поселення знаходилося на невисокому підвищеному островку серед заплави р. Стир.

Носії культури лійчастого посуду виявили здатність до проживання в різних природних умовах – на добрих ґрунтах Волинської височини (Зимне, Лежниця, Володимир-Волинський, Маркостав, Бубнів, Черчиці), біля озер (Шацьких) з піщаними полями довкіл них, над річками Полісся (Новосілки, Оболонь, Личежевичі, Мірабелі). На кераміці з середньої течії Стиру простежуються контакти двох частково синхронних культур – ВНК та КЛП. Окремі посудини КЛП прикрашаються гребінцевим орнаментом і робляться з гострим дном. Є ряд поселень одношарових з добре збереженим культурним шаром. Вони потребують стаціонарних досліджень. Так само як і пізньотрипільське поселення біля с. Крупа.

Значних поселень культури кулястих амфор на Волині не знайдено, але перспективними місцями для пошуків можуть бути заплави таких річок як Стир, Горинь, Черногузка, де на лесових невисоких підвищеннях знайдені сліди їх проживання: Луцьк-Луг, Голишів, Полонка, Вільшаниця.

Крім робіт І. Свешнікова досліджень культур шнурової кераміки, східнотшинецької культури на Волині майже не проводилось. В той час як їх пам'яток особливо на Поліссі є чимало і вони швидко руйнуються меліорацією, оранкою, кар'єрами. В 70 рр. автором було виявлено близько 100 пам'яток названих культур і відкрито три житла городоцько-здовбицької, стжижівської та східнотшинецької культур біля с. Майдан-Липно.

ЛІТЕРАТУРА

Зализняк Л. Л.

1978 *Об острях с микрорезуовым сколом в мезолите Северной Украины [в:] Орудия каменного века, Киев.*

Исаенко В. Ф.

1976 *Неолит Припятского Полесья, Минск.*

Kozłowski J. K., Kozłowski S. K.

1977 *Epoła kamienia na ziemiach polskich, Warszawa.*

Чарняўскі М. М.

1979 *Неаліт Беларускага Панямоння, Мінск.*

Савич В. П., Черныш А. П.

1987 *Археология Прикарпатья, Волыни и Закарпатья (Каменный век), Киев.*

НРИГОРИЙ ОХРИМЕНКО

STAN I PERSPEKTYWY BADAŃ STANOWISK Z EPOKI KAMIENNEJ, NEOLITU I EPOKI BRĄZU NA WOŁYNIU I POLESIU WOŁYŃSKIM

Na Wołyniu i Polesiu Wołyńskim zarejestrowano na podstawie badań powierzchniowych dużą ilość stanowisk archeologicznych, które dotąd nie zostały jeszcze rozkopane. Wśród obiektów schyłkowopaleolitycznych najliczniejsze są stanowiska kultury świderskiej, niektóre z zachowaną jeszcze warstwą kulturową (Lutka – rys. 1-3, Mała Osnycia i in.). Kultury lyngbjijska, ahrensburška, komornicka i janisławicka znane są tylko z odkryć powierzchniowych.

Mimo, że zbadano niewiele osiedli kultury ceramiki grzebnykowo-nakłuwanej (t.zw. neolitycznej kultury wołyńskiej):

Nowosiłki, Obołoń, Konyk, dostarczyły one jednak ważnych materiałów do zagadnienia rozwoju rolnictwa we wczesnym neolicie i rozprzestrzeniania się znajomości hodowli roślin uprawnych dalej na północ, w dorzecze Jasiołdy (Motol) i Piny (Hlinno).

Stanowisk poleskich z eneolitu i epoki brązu z zachowaną warstwą kulturową jeszcze nie badano.

Polesko-Wołyńskie Centrum Ludoznawcze, Łuck

до стріл мали середні та більші розміри, черенок був дещо звужений (рис. 1-3).

Ще інший об'єкт свідерської культури був виявлений Д. Телегіним у стінці піщаного кар'єру біля с. Мала Осниця над р. Кормин, в басейні Стиру на високому корінному березі. Діаметр його становив приблизно 8 м, але був заглибленим у центральній частині на 1,2 м. У найглибшій центральній частині його знаходились сліди двох, один над одним розташованих вогнищ (можливо житло обживалося двічі) та близько 10 менших рівномірно розташованих по всій його площі. В ньому знайдено 9 наконечників стріл (без звуження черенка), 16 різців, 7 скребків, 2 пластини із скошеним ретушню кінцем, човнуваті нуклеуси, невеличка сокирка. Напевно в інших житлах свідерської культури рубальних знарядь було більше. Про їх розвиток в той і раніший час свідчить велика колекція тесел, сокир з аренсбурзького стійбища Мотоль (роботи О. Калечиц). Після свідерської культури, за словами В. Ісаєнка, розвинулася культура, що мала макролітичний вигляд (Ісаєнко, 1976, с. 28). З цим твердженням важко погодитись, бо наступною культурою була мікролітична – коморницька (друга половина VIII-6000 рр. до н. е.). Основні її місцезнаходження: Великий Мидськ, Осова, Горинка, Балаховичі I, II, Залухів, Хабарище (басейні Прип'яті, Горині, Стиру), та Білосорока Наровлянського р-ну Білорусі (Ісаєнко, 1976, с. 47). Взагалі пам'ятки цієї культури є в Поприп'ятті рідкісними і лише біля с. Великий Мидськ можна було досліджувати шар.

Яніславіцька культура (початок VII-IV тис. до н. е.) поступово переросла в неолітичну, керамічну фазу і на Прип'ятському Правобережжі, на її основі, утворилася волинська культура. Основні пам'ятки: Непірець (мезоліт), Новосілки, Коник, Гораймівка, Ничогівка, Оболонь, Залухів, Хабарище, Власівці (ВНК). Мікролітичні знаряддя притаманні комплексам останніх двох культур. В коморницькій – були мініатюрні пластини з притупленим ретушню краєм, короткі трикутники, трапеції. З цієї культури, як вважають, і починається власне мезоліт. Мікроліти же яніславіцької культури складаються з довших трикутників, трапецій, косих вістер сформованих мікрорізцевим сколом. Ці риси останньої зберігаються і в неолітичний період. Крім того збільшується кількість макролітів – тесел, доліт, сокирок. Для Волинського Полісся характерними є яніславіцькі вістря з ретушованою основою (Зализняк, 1978, с. 96). Такі виробы знайдені біля сіл Ничогівка, Гораймівка, Згорани (оз. Перемут), Балаховичі, Заслуччя, Новосілки та ін., переважно в басейні Стиру та Горині. Наконечники яніславіцького типу бачимо і в крем'яних комплексах німанської культури: Яремичі III, Насідовичі 6, Куець I, Беліца II (Чарняўскі, 1979, 21, 22, 25, 35, 37, 44). Проте в цих таблицях чомусь не показані мікрорізцеві сколи, дуже мало трикутників, *велораких*

скребків, Крем'яні виробы німанської культури мають дещо інший вигляд порівняно зі знаряддями ВНК, більші розміри, належать напевно, до більш пізнього часу.

Носії волинської неолітичної культури порівняно рано освоїли виробництво посуду. Він був конічним, біконічним, тонкостінним, коричневого кольору. Мав домішку посіченої трави, піску, шамоту, пізніше жорстви. Орнаментувався гребінцевими відбитками, „копитцями”, лініями, сіткою, косими насічками, ямками.

Населення ВНК рано почало управляти землеробство. З відбитків зернівок культурних рослин на їх найранішому посуді стало відомо, що вони вже знали пшеницю, ячмінь, горох, вику. Були в них і особливі мистецькі виробы - фігурні кремені у вигляді дерев, птахів, плазунів, риб, тварин, людей (Лахвичі). Великих поселень із значним культурним шаром ВНК поки не виявлено. Дослідження велись на таких: Коник, Оболонь, Новосілки. Всього нараховується бл. 150 поселень та їх слідів ВНК.

На носіїв ВНК мали, напевне, вплив контакти з населенням культури дунайського походження з лінійно-стрічковою керамікою (КЛСК). Від них могло бути перейняте і уміння вирощувати землеробські культури.

На кераміці КЛСК Волині знайдені відбитки зернівок: пшениці (однозернівки та двозернівки), ячменів (голозерного та плівчатого), жита, проса звичайного, гороху, вики еврлії. Визначення Г. О. Пашкевич.

Склад домашнього стада був таким: бик домашній, свиня, вівці, кози, кінь, собака. Об'єктами полювання були: дикий кабан, благородний олень, кінь, лисиця, борсук. Крім того є залишки черепахи, птахів, молюсок, риб. Стационарно вивчалися поселення Рівне, Голишів, Гірка Полонка, Гнідава, Клевань. Перше з них – найраніше – датується 4500 р. до н. е. т. б. донотним періодом. Гнідава та Клевань мають риси железовської групи в орнаментатії та формі посуду і належать, як гадаємо, до початку 4-го тис. до н. е. Майже повністю дослідженими є пам'ятки Рівне та Голишів. Є велика необхідність продовжити роботи на Гнідаві та Вільшаниці Хмельницької обл., на першому як найбільш пізньому, на другому – як одному з південних на Волині.

Лендельська культура (ЛК) засвідчена окремими знахідками та залишками поселень. Вони знаходяться як в лесовій зоні (Зимне, Голишів, Лище, Гірка Полонка (захоронення), Листвин, Ярославичі, Яловичі, Маяки, Арматнів, Луцьк-Луг) так і на Поліссі (Клевань, Липно, Майдан - Липно, Арматнів). Датується вона - 3400 - 3100 рр. до н. е. На поселенні Луцьк-Луг було знайдено багато кісток тварин (особливо коней) та відбитки на кераміці зернівок пшениць (двозернівки та спельти, дворядного ячменю,

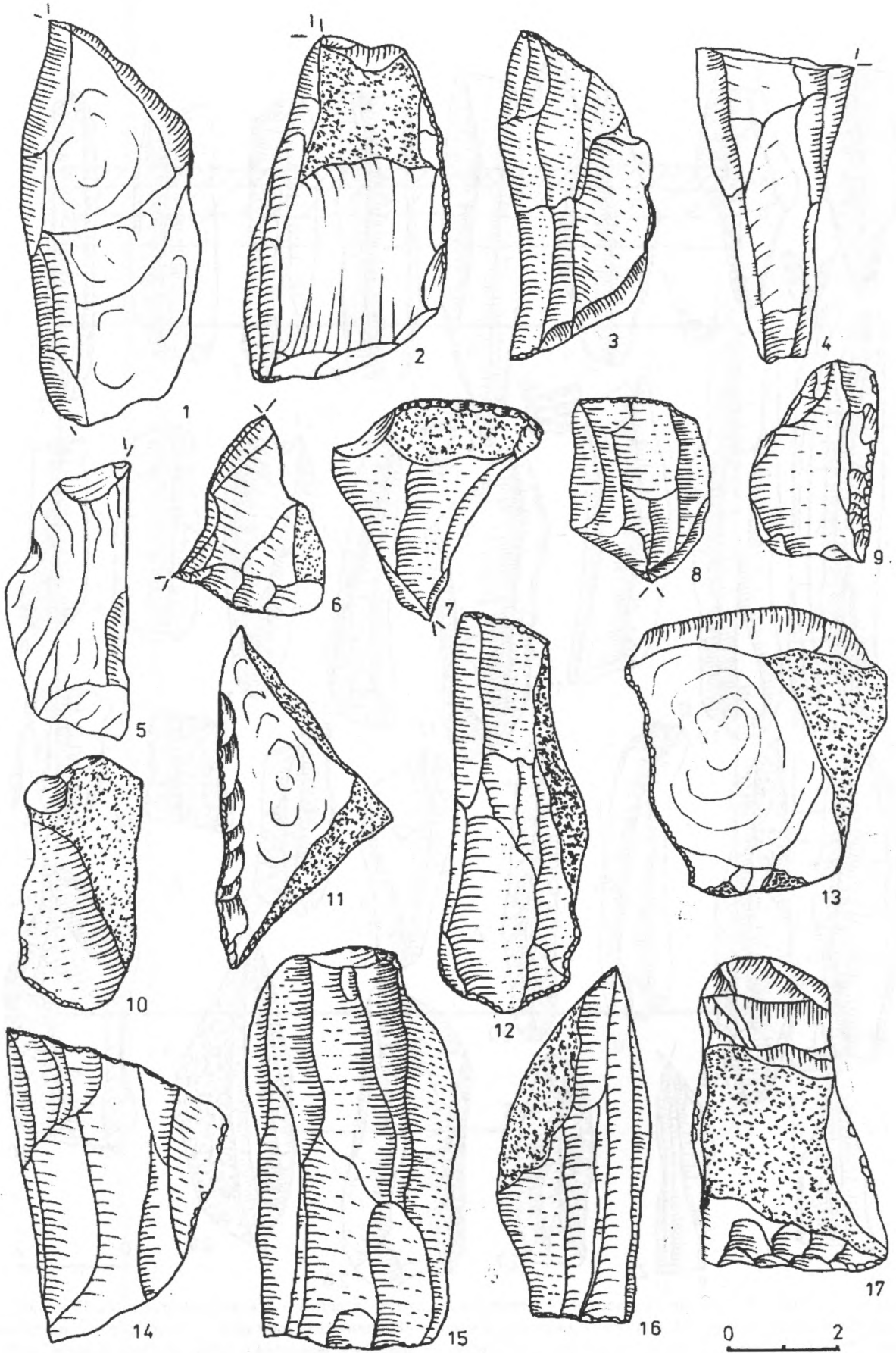

Рис. 3. Лютка. Роскоп № 1. Крем'яні вироби. Lutka. Wykop Nr 1. Wyroby krzemienne.

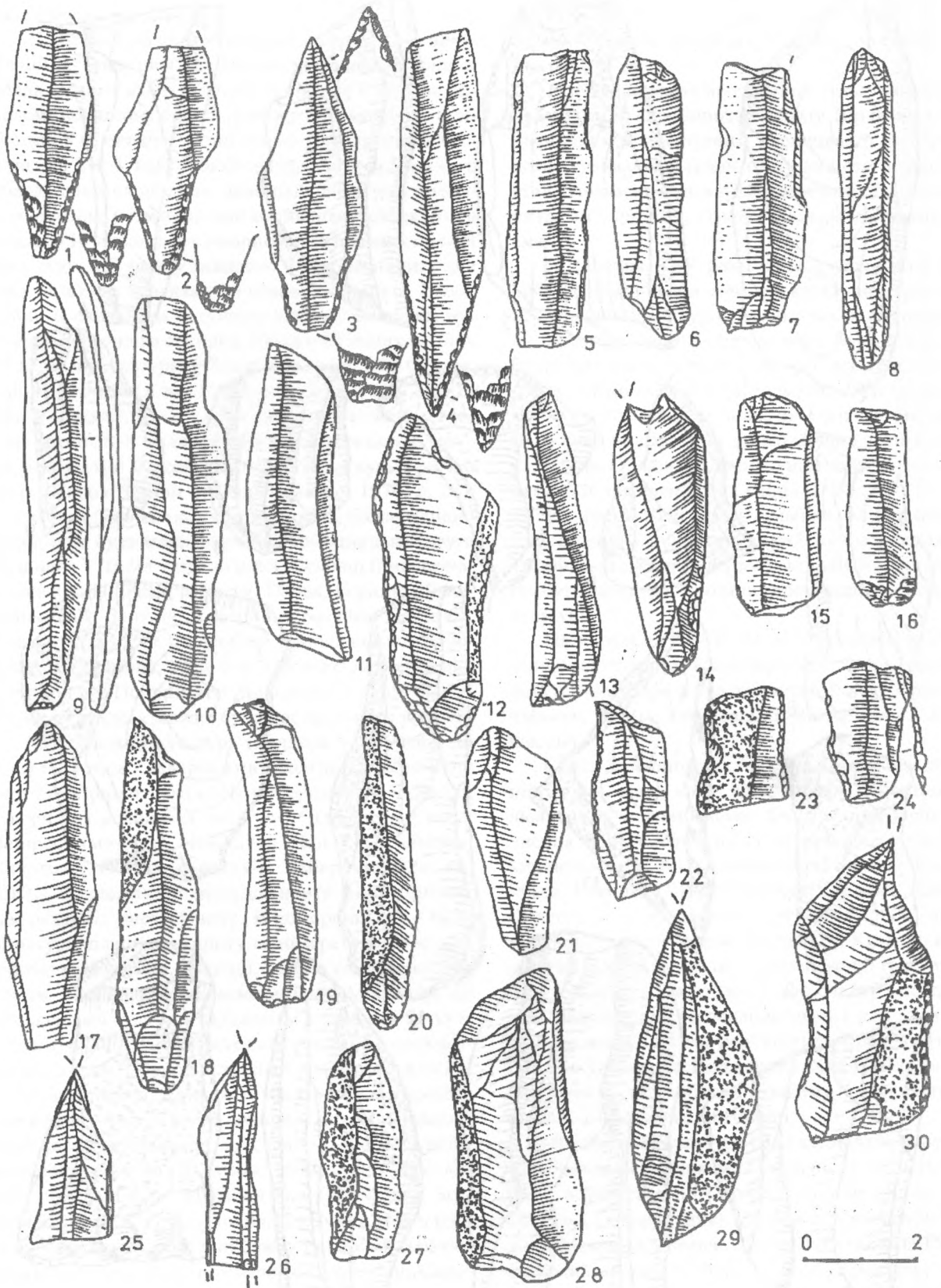

Рис. 2. Лютка. Роскоп № 1. Крем'яні вироби. Lutka. Wykop Nr 1. Wyroby krzemienne.

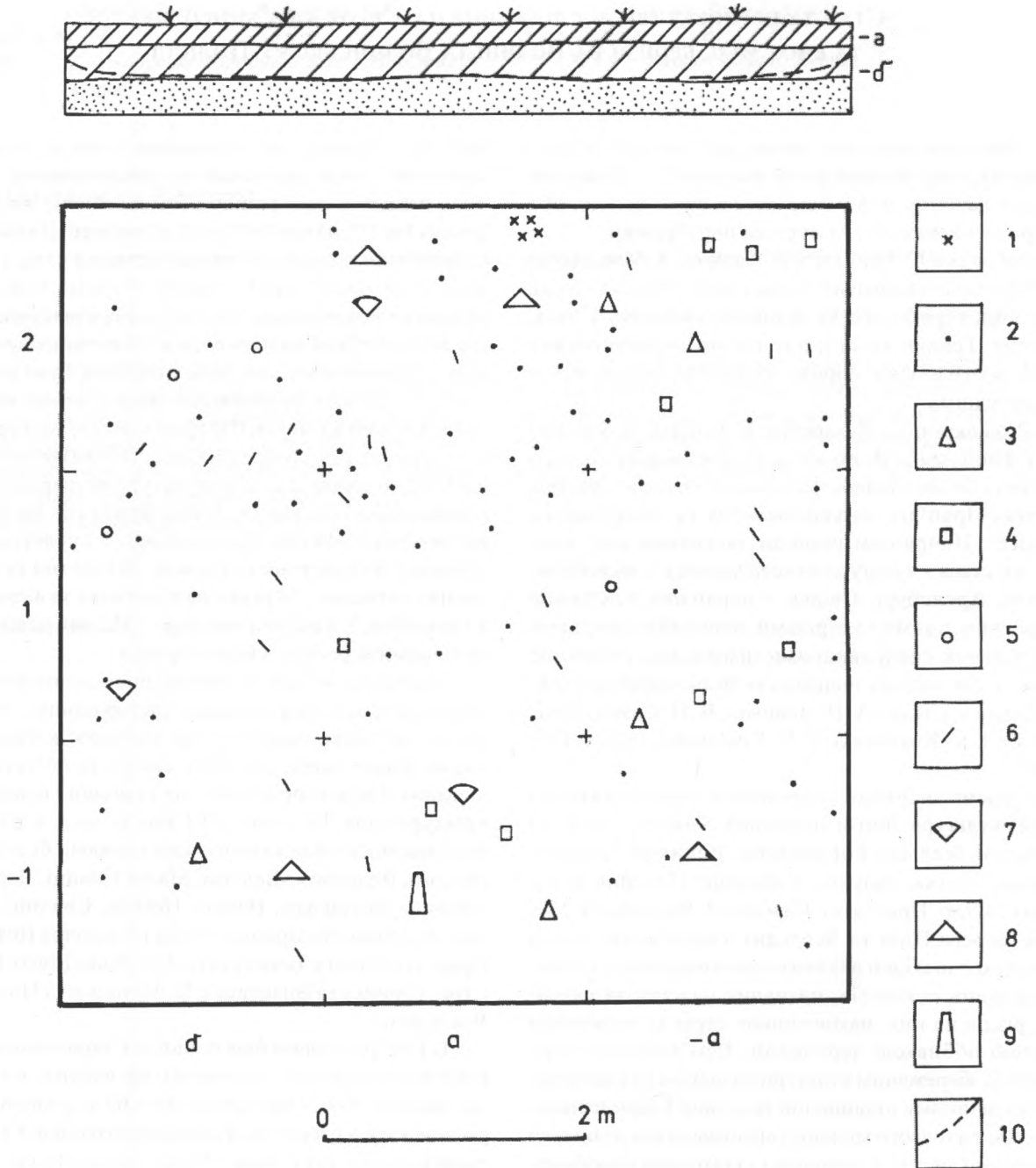

Рис. 1. Лютка. План та розріз свідерського житла: а – гумус, б – підгрунтя, 1 – вуглики, 2 – відщепи, 3 – різець, 4 – нуклеус, 5 – наконечник, 6 – пластина, 7 – пластина з ретушшю, 8 – відщеп з ретушшю, 9 – сокира, 10 – межа поширення знахідок. Lutka. Plan i przekrój siedliska kultury świderskiej: a – humus, b – podglebie, 1 – węgiel, 2 – wióry, 3 – rylec, 4 – rdzeń, 5 – ostrze, 6 – odłupek, 7 – odłupek retuszowany, 8 – wiór retuszowany, 9 – siekiera, 10 – granica występowania znalezisk.

ГРИГОРІЙ ОХРИМЕНКО

СТАН ТА ПЕРСПЕКТИВИ ДОСЛІДЖЕННЯ ПАМ'ЯТОК КАМ'ЯНОГО ВІКУ ТА ЕПОХ МІДІ, БРОНЗИ НА ВОЛИНІ ТА ВОЛИНСЬКОМУ ПОЛІССІ

Вивчення пам'яток даного регіону має велике значення, адже басейни річок Західний Буг і Прип'ять були в давнину важливою контактною зоною, або наприкладі в неоліті культурним порубіжжям.

Роботами О. Черниша, В. Савича, Л. Мацкевого, В. Пясецького виявлено та частково досліджено ряд пам'яток середнього та пізнього палеоліту (Липа, Жорнів, Грядки та ін.), але багато перспективних пам'яток (Бармаки, Торчин, Воротнів) залишаються не вивченими.

Розвідками Ю. Кухаренка, В. Ісаєнка, Л. Залізняка, Р. Грибовича, В. Коноплі, В. Пясецького і автора відкрито багато стоянок фінального палеоліту по обох берегах Прип'яті, на українському та білоруському Поліссі. Найраніші періоди заселення цієї зони пов'язується з культурами *кола культур з листяками* Лінгбі, Аренсбург, Свідер – первісних мисливців озброєних луками та стрілами, плоскими гарпунами з рогу оленя, сокировидними знаряддями з кременю та рогу. Об'єктами полювання були північні олені, лосі, вовки, птахи (А. П. Черныш, В. П. Савич, 1987, с. 9-43; J. K. Kozłowski, S. K. Kozłowski, 1977 s. 185-214).

Окремі знаряддя (переважно наконечники до стріл) культури Лінгбі (середина X-го тис. до н. е.) виявлені біля сіл Гораймівка, Великий Мидськ, Черськ, Лютка, Залухів, Хабарище (басейни річок Стохід, Стир, Прип'ять), Власовці I, Власовці II, Мотоль (береги Піни та Ясельди). Належними до цієї культури є знахідки великих одноплосинних та двоплосинних нуклеусів, масивних пластин та скребків, різців на них, наконечників стріл із звуженими крутою оббивкою черенками. Пам'яток культури Лінгбі із збереженим культурним шаром не виявлено, але на дюнному підвищенні Власовці I наконечники стріл (коричневого кольору) відзначаються великими розмірами і йдуть у комплексі з відходами виробництва, що може свідчити і про їх ранній час та перспективність тут стаціонарних досліджень. Крім того на території Білорусі належними до згаданої культури є пункти Ополь II, Камінь I.

Місцезнаходжень пізньої аренсбурзької (кін. X-го – поч. VIII тис. до н. е.) культури теж відомо не багато: Великий Мидськ, Красносілля, Самари, Березно, Черськ, Балаховичі, Залухів, Хабарище (в межах Волинської та Рівненської обл.) та Власовці I,

Мотоль в Білорусі. На останньому з них О. Калечиц проведені значні розкопки на одношаровому, можливо літньому пам'ятнику розташованому на невисокому (до 0,5 м) над заплавою підвищенні. В комплексі крем'яних виробів були наконечники стріл (з бічною підправкою пера), відщепи та пластини (приблизно однакова кількість), багато різноманітних різців макролітів та мало скребків. За останньою ознакою і припускаємо, що дане стійбище було літнім. Сліди жител прослідковуються не достатньо, збереглися залишки вогнища. Ще один пункт аренсбурзької культури (над оз. Лука, близько с. Лютка) розкопався в 1995 р. автором, але його культурний шар частково пошкоджений видувами. Тут розкрито 188 кв. м площі. Знайдено 344 оброблені кремені: 7 нуклеусів, 175 відщепів, 93 пластини та уламки, 20 пластин та 5 відщепів з ретушшю, 28 різців на пластинах та відщепях, 13 скребків, 3 наконечники стріл. На них нема в районі черенка ретуші з боку черевця.

В багатьох випадках бачимо послідовне заселення носіями цих споріднених культур одних і тих же місць, що може свідчити про однакові кліматичні умови, рівень води, постійну наявність об'єктів полювання. Це ж стосується і ще пізнішої свідерської культури (поч. IX – поч. VIII тис. р. до н. е.). Сліди проживання населення того часу виявлені біля м. Березного, Великого Мидська, Малої Осниці, Черська, Гулівки, Лютинська, Невіра, Нобеля, Сенчиць, Рознич, Залухова, Хабарища, Лютки (біля річок Вижівка, Прип'ять, Стохід, Веселуха (с. Кухітська Воля), Случ, Стир, Горинь) та Власовці I, II, Мотоль над Піною та Ясельдою.

В 1995 р. автором біля с. Лютка Старовижівського р-ну Волинської обл. на мисові, що входить в східну частину оз. Луки і має площу 30 x 65 м, а висоту над рівнем води в озері 1 м проведено розкопки. Стратиграфія ґрунту тут є така: 15 см – гумус, 15 см – підґрунтя. Із 100 знайдених тут кременів – 33 пластини, 13 з додатковою обробкою, 24 різці, але лише 2 скребки, 1 сокирка, що, напевне, вказує на особливості господарства цього колективу. Він проживав тут, як гадаємо, в легкій літній споруді, що не заглиблювалася в ґрунт (вуглики від вогнища зафіксовано в північно-західній його частині). Діаметр її міг дорівнювати 8 м. Підчовнуваті нуклеуси (11 екз.) знайдено, переважно, в північній частині. Чотири наконечники

ЛІТЕРАТУРА

Козак Д. Н.	1993	<i>Історично-культурний розвиток Західного Побужжя в IX-XIV століттях</i> , Луцьк.
1992		
1984	1994	<i>Нариси стародавньої та середньовічної історії Волині</i> , Луцьк.
Кучінко М. М.	Охріменко Г. В.	
1996	1993	<i>Неоліт Волині</i> , Луцьк.

SERHIJ DMYTROWYCZ PANYSZKO

PROBLEMY OCHRONY I BADAŃ ZABYTKÓW ARCHEOLOGICZNYCH OBWODU WOŁYŃSKIEGO

Na terytorium obwodu wołyńskiego, w wyniku wieloletnich prac rozpoczętych w XIX w. przez ukraińskich i polskich archeologów, zarejestrowano prawie 1,5 tysiąca stanowisk archeologicznych, na części których przeprowadzono badania wykopaliskowe. W latach dwudziestych i trzydziestych pracowali tu A. Cynkałowski i J. Fitzke. Po drugiej wojnie światowej pracowały tu wielkie ekspedycje Instytutu Archeologii Akademii Nauk Ukrainy, Instytutu Pedagogicznego (obecnie Wołyńskiego Państwowego Uniwersytetu) w Łucku, Wołyń-

skiego Muzeum Krajoznawczego oraz szeregu instytucji naukowych Rosji.

Oprócz badań powierzchniowych i stacjonarnych, ważnym zagadnieniem jest sprawa ochrony zabytków w terenie, oparta o stale aktualizowane ustawodawstwo Ukrainy. Obowiązki państwowego organu konserwatorskiego w obwodzie pełni Dział Ochrony Zabytków Wołyńskiego Muzeum Krajoznawczego.

Muzeum Krajoznawcze w Łucku

пляр зберігається у організації, що відповідає за охорону пам'ятки, другий – у районному (міському) відділі культури, третій – у секторі археології відділу охорони пам'яток. Виконання умов охоронних зобов'язань постійно контролюється працівниками сектору. У випадку їх порушень керівником установ чи організацій, а також приватними особами, спочатку їх попереджується про недопустимість порушень, а якщо це не діє то притягується до відповідальності. Періодично обстежується технічний стан пам'яток археології, про що складаються відповідні акти. Такий акт фіксує стан пам'ятки і підлягає поновленню один раз на п'ять років, а у випадку значної зміни стану пам'ятки – невідкладно. Для складання акту залучаються спеціалісти (археологи, історики, архітектори, мистецтвознавці) у залежності від пам'ятки.

На взятих на облік і під державну охорону пам'яток археології встановлюються охоронні знаки (дошки), що містять коротку характеристику про пам'ятку з вказівкою на те, що пам'ятка охороняється державою. Охоронні знаки на пам'ятки археології встановлюють державні органи охорони пам'яток за зразками, що затверджені Міністерством культури України.

Фінансування робіт на пам'ятках археології (досліджень) здійснюється як за рахунок коштів державного бюджету, так і за рахунок коштів організацій та підприємств, на балансі яких стоїть пам'ятка. У випадку проведення дорожніх, меліоративних та інших будівельних робіт, що можуть створити загрозу для пам'ятки археології фінансування її дослідження проводиться за рахунок замовника робіт.

Всі археологічні дослідження на території області проводяться тільки при наявності Відкритого листа, що видається Інститутом археології НАН України. Відкритий лист обов'язково реєструється у місцевій Раді (по місцю проведення робіт) та у обласному управлінні культури.

Сектором археології ведеться робота по складанню карт-схем розміщення пам'яток на території області і окремих районів. Вони є важливим документом по забезпеченню збереженості пам'яток.

Підприємства, організації та установи у випадку виявлення у процесі робіт археологічних об'єктів, що мають історичну, культурну та іншу цінність, повідомляють про це у сектор археології (свіжий прик-

лад – поховання культури кулястих амфор у с. Оздів Луцького району).

У відповідності до ст. 44 Закону *Про охорону та використання пам'яток історії та культури* особи, що винні у невиконанні правил охорони, використання, обліку і реставрації пам'яток археології, порушенні режиму зон їх охорони, а також у інших порушеннях законодавства про охорону і використання пам'яток археології несуть кримінальну, адміністративну або іншу відповідальність у відповідності до діючого законодавства України.

Окрім сектору археології відділу охорони пам'яток Волинського краєзнавчого музею, що представляє державні органи пам'яток активна робота по дослідженню археологічних пам'яток Волині ведеться кафедрою археології та джерелознавства Волинського держуніверситету ім. Л. Українки (завідуючий кафедрою – М. М. Кучінко). Окрім власне дослідницької роботи (експедиції) кафедра проводить підготовку спеціалістів-археологів. Відзначимо і активну видавничу діяльність М. М. Кучінка, який за останні роки публікував ряд узагальнюючих праць по археології регіону, у тому числі і довідники по археологічним пам'яткам Волині.

На сьогоднішній день Волинська область має власну регіональну археологічну школу, місцеві науковці досліджують різні періоди. Це Г. В. Охріменко (неоліт), В. Шкоропад (залізний вік), М. М. Кучінко та С. Д. Панишко (давньоруський час). Окрім цього пам'ятники Волині досліджує ряд науковців з-поза меж області. Серед них Д. Н. Козак, що вивчає ранньослов'янські пам'ятки, а також ряд інших науковців.

Основною проблемою у дослідженні археологічних пам'яток на території області на сьогоднішній день є брак коштів. Бюджет не в змозі виділити кошти на дослідження пам'яток, що руйнуються природними факторами. В той же час і різноманітні будівельні організації, що руйнують пам'ятки, через недосконалість законодавства часто ігнорують виділення коштів на дослідження археологічних пам'яток.

У той же час, дивлячись на великі труднощі волинська археологія має і вагомі здобутки. Матеріали, що були отримані при дослідженні пам'яток Волині послужили основою при написанні ряду узагальнюючих праць Д. Н. Козака, М. М. Кучінка, Г. В. Охріменка.

Масштаби досліджень зменшились, хоча деякі експедиції діють і понині. Це експедиції під керівництвом М. М. Кучінка, що досліджує Перемиль та Луцьк, С. Д. Панишка (Угровськ, Камінь-Каширський, Ветли), Ю. М. Мазурика та В. М. Коноплі (розвідки).

У другій половині 90-х років у зв'язку з підготовкою видання тому *Зводу пам'яток історії та культури України по Волинській області* тут були проведені великі розвідкові роботи з метою виявлення нових пам'яток археології та обстеження вже відомих. У ході цих робіт було обстежено близько 1 тис. об'єктів. Слід відзначити нерівномірність обстеження окремих районів. Так, якщо у Луцькому, Рожищенському, Ківерцівському, Володимир-Волинському районах було обстежено сотні пам'яток археології, то у поліських районах, особливо у Камінь-Каширському та Ратнівському цей показник набагато нижчий.

Слід окремо відзначити низьку ступінь обстеження правого берегу Західного Бугу, оскільки ця територія знаходиться у прикордонній зоні. Невеликі роботи проводились тут В. Івановським та С. Панишком. Дані про ряд пам'яток, що знаходяться на березі Західного Бугу як правило обмежуються результатами їх досліджень у 20-30-ті роки ХХ ст.

Таким чином завдяки проведеним роботам на території Волинської області виявлена велика кількість пам'яток археології, частина з яких поглиблено досліджена. Важливим завданням є їх охорона та використання, що здійснюється у відповідності до діючого законодавства України.

Основним документом, що регулює пам'ятоохоронну діяльність є закон *Про охорону та використання пам'яток історії та культури*, що був прийнятий ще у 1976 р. У відповідності до цього закону ще до 1991 року було розроблено ряд положень, постанов та інструкцій по питаннях охорони пам'яток. Ця робота продовжується і після здобуття Україною незалежності.

До пам'яток археології на території області відносяться поселення, городища, давні міста, залишки ліній оборонних споруд, залишки виробничої діяльності, могилиники, культові споруди, що існували до ХVIII ст. Слід відзначити, що у останній час значно зріс інтерес як широкої громадськості так і науковців до пам'яток археології пізнього, козацького періоду. Оскільки в цей час Волинь входила до складу Польщі, тут відкривається широке поле для співробітництва між українськими та польськими археологами.

Державним органом охорони пам'яток історії та культури на території області є управління культури облдержадміністрації, згідно з розпорядженням якого сектор археології відділу охорони пам'яток Волинського краєзнавчого музею здійснює пам'ятоохоронну діяльність. У секторі є списки пам'яток архео-

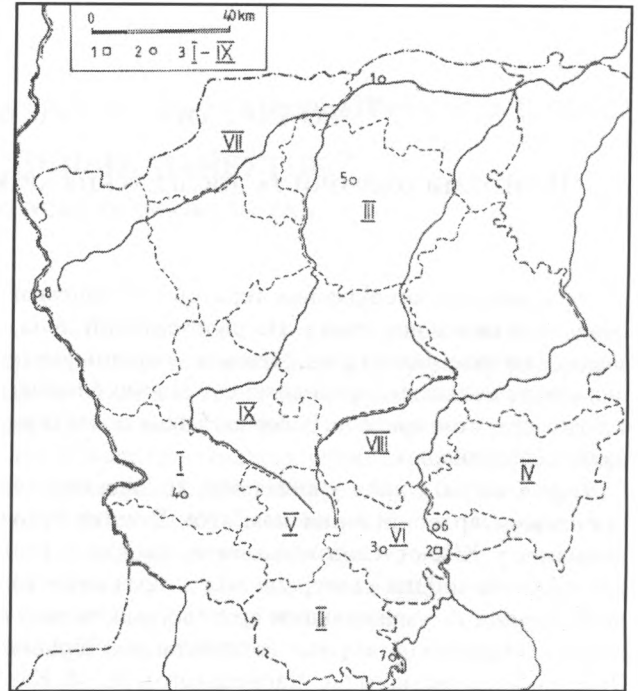

Рис. 1. Важливі археологічні розкопки і поверхневі дослідження у Волинській області в роках 1992-1995. 1 – неолітичні і енеолітичні стоянки; 2 – середньовічні стоянки; 3 – райони охоплені поверхневими дослідженнями. Najważniejsze archeologiczne badania wykopaliskowe i powierzchniowe w województwie wołyńskim w latach 1992-1995. Legenda: 1 – stanowiska neolityczne i eneolityczne; 2 – stanowiska średniowieczne; 3 – rejony objęte badaniami powierzchniowym.

Перелік стоянок (Wykaz stanowisk): 1 – Ветлі, 2 – Голишів, 3 – Городок, 4 – Зимне, 5 – Камінь-Каширський, 6 – Луцьк, 7 – Перемиль, 8 – Угровськ; перелік районів (wykaz rejonów): I – Володимир-Волинський, II – Горохівський, III – Камінь-Каширський, IV – Ківерцівський, V – Локачинський, VI – Луцький, VII – Ратнівський, VIII – Рожищенський, IX – Турійський (рис. В. Зелінські).

логії, що взяті на облік та під охорону держави рішенням облвиконкому, копії рішень місцевих Рад про встановлення охоронних зон пам'яток. У зону охорони пам'яток включається: охоронна зона, зона регулювання забудови, зона природного ландшафту, що охороняється.

Якщо пам'ятка археології по якихось причинах знищена, то вона знімається з під охорони держави. Основою для цього служать акти технічного стану пам'яток, що підписуються членами відповідної комісії, фотографії загального вигляду пам'ятки, вкопировка з генплану і т. ін. У випадку археологічних досліджень пам'ятки у її паспорт вносяться відповідні доповнення. На кожний пам'ятник, що знаходиться під охороною держави складається охоронне зобов'язання у трьох екземплярах. Перший екзем-

СЕРГІЙ ДМИТРОВИЧ ПАНИШКО

ПРОБЛЕМИ ОХОРОНИ ТА ДОСЛІДЖЕННЯ АРХЕОЛОГІЧНИХ ПАМ'ЯТОК ВОЛИНСЬКОЇ ОБЛАСТІ

Археологічні дослідження території Волинської області розпочались давно. На сьогоднішній день, завдяки наполегливій праці багатьох поколінь українських та польських археологів тут відомо близько 1,5 тис. пам'яток археології, багато з яких досліджувались стаціонарно.

Перші значні успіхи у виявленні, дослідженні та пропаганді археологічних пам'яток Волині були досягнуті у ХІХ ст. Слід відзначити, що вже у той час існувала плідна співпраця між польськими та російськими та українськими археологами та істориками. Наприклад, завдяки консультаціям Зоріана Доленгі-Ходаківського (А. Чарноцького), М. М. Карамзін локалізував Червен.

Широкі археологічні дослідження на Волині у 20-30 рр. ХХ ст. проводили польські науковці. Серед них виділяються дві постаті – О. Цинкаловський та Я. Фіцке. Перший з них провів ґрунтові розвідки на території всього Волинського воєводства. Результатом цих робіт була узагальнююча праця, що була видана у Польщі у 60-х роках. Слід відзначити, що окрім археологічних пам'яток О. Цинкаловського цікавили і інші, зокрема, історичні.

Я. Фіцке, будучи хранителем фондів Волинського музею у Луцьку окрім широких археологічних розвідок здійснив поглиблене вивчення ряду пам'яток. Причому, він досліджував пам'ятки різних епох. На жаль, трагічна смерть рано обірвала життя цього талановитого дослідника і багато отриманих ним матеріалів не використовувались у науковому обігу. У наш час деякі відкриття Я. Фіцке робляться по новому (наприклад, перші земляні укріплення Луцького замку). Ці приклади свідчать, наскільки важливою є спадщина польських археологів 20-30-х років для сучасної волинської археології. Тим більше, що багато пам'яток археології, які досліджувались у той період, нині вже не існують і тогочасні публікації є одним джерелом для їх вивчення.

Після закінчення другої світової війни вивчення археологічних пам'яток Волині продовжувалось в основному українськими науковцями. Тут працювали експедиції Інституту археології НА України, Луцького педінституту (нині Волинського держуніверситету), Волинського краєзнавчого музею, ряду наукових установ Росії. На жаль, контакти з польськими археологами у цей період були зведені до мінімуму. Однак, публікації археологічних матеріалів, що були

отримані на пам'ятках Волині систематично використовувались польськими науковцями, і навпаки – польські матеріали – українськими. Певний поштовх польсько-українським контактам у галузі археології надала дискусія про належність Червенських градів.

На протязі останніх десятиліть інтенсивність археологічних досліджень на Волині постійно зростала. Це пов'язувалось із систематичним зростанням фінансування робіт з боку Волинської обласної організації Українського Товариства охорони пам'яток історії та культури, а з кінця 80-х років державним бюджетом. Найбільша інтенсивність археологічних досліджень на Волині припадає на початок 90-х років. Так, протягом 1992-1993 рр. на території області працювало 6 археологічних експедицій, з них 5 при Волинському краєзнавчому музеї. Охарактеризуємо їх.

1. Ранньослов'янська експедиція (начальник Козак Д. Н.) проводила стаціонарні дослідження у с. Городок Луцького р-ну.

2. Південно-Волинська експедиція (начальник Мазурик Ю. М.), що проводила розвідки на території Горохівського р-ну, де було виявлено 99 пам'яток археології.

3. Неолітична експедиція (начальник Охріменко Г. В.), що проводила розкопки в с. Голишів Луцького р-ну та розвідки на території області.

4. Розвідкова експедиція (начальник Конопля В. М.), що проводила розкопки на території Ківерцівського, Локачинського та Луцького районів. Експедицією було виявлено 233 пам'ятки.

5. Спільна експедиція Волинського краєзнавчого музею та науково-дослідного археологічного центру *Архе* (начальник Гавритухін І. О.), що проводила розкопки в с. Зимне Володимир-Волинського р-ну.

6. Рятувально-розвідкова археологічна експедиція науково-методичного відділу пам'яток культури при Національному музеї історії України (начальник Бітковська Т. Л.), що проводила суцільні поквдратні розвідки на території Турійського р-ну. Тоді експедиція обстежила території де виявлено 111 пам'яток історії і археології.

7. Давньоруська археологічна експедиція (начальник Панишко С. Д.), що досліджувала давньоруське городище у м. Камені-Каширському.

На жаль, починаючи з 1994 р. фінансування археологічних досліджень на території області було припинене, що не могло не позначитись на цій роботі.

„WSPÓLNE KORZENIE – WSPÓLNA PRZYSZŁOŚĆ”

„СПІЛЬНЕ КОРИННЯ – СПІЛЬНЕ МАЙБУТНЕ”

POLSKO-UKRAIŃSKA KONFERENCJA TRANSGRANICZNA

W dniach 6-10 IX 1996 r. odbyła się archeologiczna konferencja transgraniczna, której miejscem obrad były kolejno Chełm, Hrubieszów, Włodzimierz Wołyński, Łuck i Pulmo nad Świtezia. Konferencja, zorganizowana przez Regionalny Ośrodek Studiów i Ochrony Środowiska Kulturowego w Lublinie i Katedrę Archeologii UMCS, była wynikiem wygranej międzynarodowego konkursu na program związany z Europejskimi Dniami Dziedzictwa¹. Streszczenia referatów polskich, wygłoszonych w Łucku, ukazały się w trzecim zeszyście „Lubelszczyzny”, piśmie nieperiodycznym Regionalnego Ośrodka, redagowanym przez jego Dyrektora mgra Jacka Serafinowicza.²

Pełne teksty referatów polskich i wygłoszonych w Hrubieszowie ukraińskich, w pełni przygotowane już do wydania, miały wyjść w kolejnym czwartym zeszycie „Lubelszczyzny”, który z powodu braku funduszy niestety do dziś się nie ukazał. Za zgodą Redakcji tego pisma mamy możliwość ich druku na łamach „Archeologii Polski Środkowowschodniej”.

¹ Por. A. Zakościelna: Polsko-ukraińska archeologiczna konferencja transgraniczna „Wspólne korzenie – wspólna przyszłość”, APŚ, t. 2: 1997, s. 390-391.

² „Lubelszczyzna”, [R. 2:] 1996, nr 2, s. 211-227. Por. J. Serafinowicz: Od Redakcji, tamże, s. 3; A. Rozwałka, rec.: „Lubelszczyzna”, Nr 1/96 (2), Nr 2/96 (3), Lublin 1996, APŚ, t. 1: 1996, s. 338.

Warto wspomnieć, że zadeklarowana na konferencji współpraca naukowa między instytucjami naukowymi Wołynia i Lubelszczyzny znalazła swój wyraz w organizacji wspólnych dalszych konferencji, jak m.in. „Epoka kamienia i brązu pogranicza polsko-białorusko-ukraińskiego” (Lublin 1998)³, „Mynule i sučasne Wołyni: Oleksandr Cynkałowśkyj i Wołyń” (Włodzimierz 1998)⁴, „Zamojszczyzna i Wołyń w minionym tysiącleciu. Historia, Kultura, Sztuka” (Zamość 2000)⁵, a zwłaszcza wspólnymi wykopaliskami w Zimnem, rej. Włodzimierz, w 1997 r.⁶

³ Por. H. Taras: Epoka kamienia i brązu pogranicza polsko-białorusko-ukraińskiego. Konferencja Transgraniczna, Lublin-Mińsk. 29 sierpnia - 2 września 1997 r., APŚ, t. 3: 1998, s. 326.

⁴ *Mynule i sučasne Wołyni: Oleksandr Cynkałowśkyj i Wołyń, Materiały IX naukowej historyko-krajoznawczej międzynarodowej konferencji 20-23 sierpnia 1998 roku*, Łuck 1998, 296 s. Por. B. Bargiel: Przeszłość i współczesność Wołynia, APŚ, t. 4: 1999, s. 268-269.

⁵ *Zamojszczyzna i Wołyń w minionym tysiącleciu. Historia, Kultura, Sztuka. Konferencja naukowa*, Zamość 2000, 184 s.

⁶ Por. m.in. A. Bronicki: Zimne, rejon Włodzimierz Wołyński – wyżynna osada neolityczna w świetle najnowszych wykopalisk. Wyniki wstępnej analizy źródeł pozakrzemiennych [w:] *Mynule i sučasne Wołyni*, s. 87-93; A. Zakościelna: Materiały krzemienne z badań weryfikacyjno-sondażowych na stanowisku „Grodzisko” w Zimnem, rej. Włodzimierz Wołyński w 1997 r., tamże, s. 101-107; A. Bronicki, H. Ochrimenko, A. Zakościelna: Badania weryfikacyjno-sondażowe wyżynnej osady neolitycznej na stanowisku „Grodzisko” w Zimnem, rej. Włodzimierz Wołyński (Ukraina), APŚ, t. 3: 1998, s. 12-29.

REDAKCJA

starszą fazę rozwojową kultury wołyńsko-lubelskiej ceramiki malowanej¹⁵. Kolekcja naczyń łączy cechy KW-LCM i fazy wczesnorzeszowskiej kultury malickiej z pewnymi elementami typowymi jeszcze dla etapu późnoklasycznego tej kultury, a ornament malowany białą farbą wydaje się być spadkiem po nadcisańskiej grupie Tiszpolgár-Csöszhalom-Oborin¹⁶. W połączeniu z krzemieniarstwem prezentującym koneksje trypolskie w postaci retuszu rynienkowatego, materiały z Hołyszowa dają obraz bardzo złożonej genezy eneolitycznej KW-LCM.

M. Pełszczyżyn zaprezentował także rezultaty badań I. Swiesznikowa i własnych w Kostiańcu¹⁷ oraz J. Zacharuka i własnych w Listwinie¹⁸ na osadach późnej fazy kultury trypolskiej. Opracowania materiałów krzemienianych z Listwina dokonał W. Konopla, który przedstawił również opracowania składów wiórów krzemienianych z Szystowa i Ilkowyc, sugerując ich przynależność do kultury pucharów lejkowatych.

Sprawozdania z nowszych badań reprezentuje artykuł W. Konopli, który na 16 tablicach publikuje powierzchniowy zbiór materiałów kultury janisławickiej z Nosaczewyc, Domasziwa, Żurawyc, Kłobuczyna i Suśka. Na tym ostatnim stanowisku stwierdził również zabytki kultury komornickiej. Wraz z H. Ochrimenką opisał materiały z osady neolitycznej kultury wołyńskiej z Obołonia, zaś z S. Żewuśkim z osady kultury malickiej w Torczynie-Zamczysko.

Nowe stanowiska kultury amfor kulistych – groby z Towpyżyna i Ozdiwa oraz ziemiankę z Perespownicy – przedstawili J. Malejew, J. Mazuryk, S. Panyszko i S. Terśkyj.

Wyniki mikroregionalnych badań osadniczych w postaci mapy stanowisk Kultury amfor kulistych i trypolskiej w dorzeczu środkowego Horynia opublikował O. Pozichowskyj, uzupełniając wcześniejsze odkrycia I. Swiesznikowa i M. Pełszczyżyna. Ten ostatni autor zaprezentował materiały grupy gródecko-zdołbickiej kultury Chłopice-Vesele¹⁹ na przykładzie Choriwa I-IV i Chrynyków. W. Iwanowskyj, W. Konopla, I. Michalczyżyn i W. Filewicz przedstawili sytuację osadniczą

okolic Jasturbycz na Małym Polesiu, D. Kozak i W. Iwanowskyj stanowiska kultury wielbarskiej odkryte wzdłuż rzeki Czernoguzki, lewego dopływu Styru, a J. Onyszczuk kultury czerniachowskiej i jej związki z kulturą wielbarską w górnym dorzeczu Ikwy.

Nieznane wcześniej zabytki ze zbiorów muzealnych opracowali W. Konopla – skarb sierpów krzemienianych w naczyniu kultury mogilańskiej z Zelenoho Haju oraz J. Mazuryk – połowiecki kocioł z Włodzimierza, uniikalny na obszarze na zachód od Dniepru.

W pozostałych artykułach przedstawiono wyniki badań grodów wczesnośredniowiecznych: R. Czajka i P. Dowhań w Łystwinie w dorzeczu środkowego Horynia (oraz uzyskane z grodziska prześliki z łupku i gliny, osetki i okrągłe brzytwe z centralnie umieszczonym kwadratowym otworem²⁰, kamienie szlifierskie oraz kamienne naczynia – tygle); M. Fyłypczuk omówił wyniki i perspektywy badań kompleksu grodowego Plisneska w Podhorcach; W. Oprysk opublikował materiały z badań osady w Chrinnikach w rejonie źródeł Styru, a R. Czajka rezultaty prac M. Pełszczyżyna (z 1972 r.?) w Łozach nad górnym Horyniem²¹. Tematykę wczesnego średniowiecza zamyka artykuł L. Wojtowycza o podstawach etnoterytorialnych tworzenia się księstw udzielnych Ziemi Wołyńskiej²².

Sygnalizowane wydawnictwo, dzięki publikacjom nieogłoszonych wcześniej w pełni ale i nowszych źródeł (w wielkiej mierze z archiwum M. Pełszczyżyna [1933-1999] i W. Konopli), zyska sobie trwałą pozycję w warsztacie archeologów zajmujących się zagadnieniami polsko-ukraińskiego pogranicza – południowego Polesia, Wołynia i Podola zachodniego. Ogłoszenie ich ułatwi zainteresowanym prowadzenie dyskusji w wypadku kilku spornych problemów. Autorzy tomu, uczniowie – byli aspiranci i doktoranci, współpracownicy i przyjaciele, wszyscy dużo młodszy od I. Swiesznikowa, co najmniej o jedno, większość o ponad dwa pokolenia, wykazali, że wiele jego prac pozostanie na stałe w kręgu zainteresowania archeologów pracujących na terenie Ukrainy Zachodniej, tak jak stałe wykorzystywane są w pracach archeologów polskich.

Inicjatorom, Redaktorom i Autorom gratulując nowego czasopisma życzymy, by razem z „Materiałami i dosлідzennjami z archeolohii Prykarpattja i Wołyni” i „Studiami Archaeologica”, systematycznie prezentowało wyniki badań archeologicznych prowadzonych na Wołyniu i Podolu.

¹⁵ tamże, s. 262.

¹⁶ S. Kadrow, A. Zakościelna, An Outline of the Evolution of Dniepr-Carpathian Cultures in Małopolska and Western Ukraine, Baltic, vol. 9, w druku.

¹⁷ Por. J. Jastrzębski: *Kultura Cucuteni-Trypole i jej osadnictwo na Wyżynie Lubelskiej*, Lublin 1989, s. 120-121.

¹⁸ Por. T. G. Movša: *Późny etap trypolskiej kultury*, [w:] *Archeologia Ukraińskiej SSR*, t. 1, Kiew 1985, s. 225; S. Jastrzębski, tamże, s. 122-123.

¹⁹ W nowszej literaturze wczesna faza kultury mierzanowickiej, por. S. Kadrow, J. Machnik: *Kultura mierzanowicka. Chronologia, taksonomia i rozwój przestrzenny*, 1997, s. 139-143.

²⁰ Por. W. Hensel: *Słowiańszczyzna wczesnośredniowieczna. Zarys kultury materialnej*, Warszawa 1987, s. 344.

²¹ Por. wzmianka O. Ratyś: *Drevnioruśki archeolohični pam'jatky na terytorii zachidnych oblastej URSR*, Kyjiv 1957, 81.

²² Por. M. Kučenko: *Istorično-kulturnyj rozvytok zachidnoho Pobużzja w IX-XIV stolittjach*, Łuць 1993, s. 94-113.

ANNA ZAKOŚCIELNA, JAN GURBA

**WOŁYNO-PODILSKI ARCHEOLOHIČNI STUDIŃ. PAM'JATI I. K. SVEŠNIKOVA (1915-1995),
RED. V. KONOPLJA, B. ČAJKOVŠKYJ, T. 1, LVIV 1998, 299 s.**

W latach ostatnich społeczność archeologów Ukrainy Zachodniej uczciła rocznice urodzin lub początku działalności naukowej kilku badaczy, zorganizowaniem konferencji naukowych i wydaniem poświęconych im tomów prac zbiorowych. I tak 90-lecie urodzin Marcjana Śmiszki (1900-1981) obchodzono w 1990 r.¹ Jarosławowi Pasternakowi (1892-1969) poświęcono tom w 100 rocznicę urodzin². Przygotowywane w 1995 r. uroczystości na 80-te urodziny³ Igora Swiesznikowa (1915-1995)⁴ organizatorzy zmuszeni byli przekształcić w sesję poświęconą jego pamięci.

W 1998 r. uczczono 100-lecie urodzin Aleksandra Cynkałowskiego (1898-1983)⁵ i 80-ą rocznicę urodzin Ołeksandra Czernysza (1918-1993)⁶. W tym samym roku wydano tom prac z okazji 50-lecia pracy naukowej Łarysy Kruszelnickiej⁷, a w ubiegłym roku poświęcony Jonowi Wynokurovi z okazji 70-tej rocznicy urodzin⁸.

„Wołyno-Podilski Archeolohični StudiŃ”, których tom pierwszy poświęcony został I. Swiesznikowowi, jest wspólnym czasopismem Lwowskiego Muzeum Historycznego i Centrum Ratowniczej Służby Archeologicznej Instytutu Archeologii NAN Ukrainy. Poza wstępem od Redakcji, w którym nakreślono sylwetkę naukową I. Swiesznikowa i zestawioną przez J. Malejewa Bibliografią jego prac, zawierającą 170 pozycji z lat 1949-1998, tom mieści 25 artykułów – opracowań materiałowych i sprawozdań z prac terenowych – przede wszystkim

z obwodów wołyńskiego, rówieńskiego i lwowskiego – pióra 23 autorów ze Lwowa, Kijowa, Łucka, Równego i Ostroga. Rozpoczyna je jedna z ostatnich prac samego I. Swiesznikowa, poświęcona ceramicznym figurkom kultowym kultury holihradzkiej wyobrażającym ludzi i – unikatowej – lwa. Twórczość naukowa I. Swiesznikowa nie zamykała się w przedziale wąskich specjalności. Należał do ostatniego już pokolenia archeologów, zajmujących się całością pradziejów, średniowieczem i archeologią czasów nowożytnych⁹. Szczególnie dużo wniósł do poznania eneolitu i starszej epoki brązu¹⁰, wczesnego średniowiecz Rusi Kijowskiej, zwłaszcza Zwenihrodu oraz dziejów Kozaczyzny XVII-wiecznej, a szczególnie bitwy pod Beresteczkiem¹¹.

Również autorzy prac zamieszczonych w prezentowanym tomie poruszają szeroką tematykę pradziejów Ukrainy Zachodniej od mezolitu po wczesne średniowiecze. Cezurę tę przekroczyli J. Liniowa, sygnalizująca udział członków Kijowskiego Towarzystwa Historycznego im. kronikarza Nestora w badaniach Wołynia oraz J. Malejew przypominający działalność Gotfryda Ossowskiego (1835-1897) na Ukrainie¹².

Przeważającą większość tomu zajmują opracowania materiałów, które już weszły do literatury na podstawie tymczasowych doniesień, jak i ze stanowisk badanych po 1985 r. Pozostałe, to sprawozdania z prac terenowych oraz podsumowania badań problemowych.

Na szczególną uwagę zasługują publikacje seriiabytków z badań dawniejszych, a przede wszystkim M. Pełeszczyszyna wyniki własnych wykopalisk na osadzie i cmentarzysku kultury „lendzielskiej”¹³ w Hołyszowie¹⁴. Jest to unikatowe stanowisko reprezentujące naj-

¹ „Novi materiały z archeolohii Prykarpattja i Wołyni”, Lviv 1992; „Materiały i doslidžennja z archeolohii Prykarpattja i Wołyni” [dalej MDAPV], vyp. 6, Lviv 1995. Por. J. Gurba, A. Kokowski: Działalność naukowa Marcjana Śmiszki w okresie przed drugą wojną światową. [w:] *Spotkania polsko-ukraińskie*, Lublin 1992, s. 87-94.

² „Studia Archaeologica”, t. 1: Lviv 1993.

³ Ihor Kuryłowycz Svešnikov. Do 80-riččja vid dnja narodžennja, Rivne 1995.

⁴ Por. J. Gurba, J. Malejew, Igor Kuryłowicz Swiesznikow, *Spr. Arch.*, t. 47: 1995, s. 323-325.

⁵ Mynule i sučasne Wołyni: Ołeksandr Cynkałovskij i Wołyn. Materiały IX naukoivoi istoriko-krajeznawčoi mižnarodnoi Konferencii, Łuck 1998. Por. B. Bargiel: Konferencja „Przeszłość i współczesność Wołynia”, APŚ, t. 4: 1999, s. 268-269.

⁶ Postati ukraińskoї archeolohii. MDAPV, vyp. 7: 1998. Por. omówienie: A. Zakościelna, J. Gurba w tym tomie.

⁷ Zbirnyk prac i materialiv na pošanu Łarysy Ivanivny Krušelnyćkoi, Lviv 1998.

⁸ S. K. Humeniuk: Ion Srulevič Vynokur. Bibliohrafičnyj pokazčyk, Chmelnyćkij 1989; Zbirnyk naukoivych prac na pošanu Iona Izrailevyča Vynokura, Kam'jancë-Podilskij 2000.

⁹ L. Mackevyj: Bohatohrannist' talantu Ihorja Svešnikova, MDAPV, vyp. 7: 1998, s. 53-54.

¹⁰ N. Merpert: Bronzovyj vik u tvorčosti Ihorja Svešnikova, tamże, s. 55-56.

¹¹ L. Mackevyj, tamże.

¹² Por. Ł. Krušelnyćka, M. Bandrivskij: Archeolohični roskopy A. Kirkora i H. Osovskoho na Ternopilščyni 70-90 rr. XIX st. Tamże, s. 73-75; M. Sochaćkyj: Z žyttja i tvorčoho dorobku archeoloha Hofryda Osovskoho, tamże, s. 75-77.

¹³ W kwestii obecności na Wołyniu kultury lendzielskiej – por. A. Zakościelna, J. Gurba: Z problematyki kultury malickiej na Wyżynie Lubelsko-Wołyńskiej, APŚ, t. 2, s. 208.

¹⁴ Por. (podajemy tu odnośniki do, przede wszystkim, syntez nie uwzględnionych w wymienionych artykułach) V. O. Kruc: Etnokulturnyj skład naselennja Ukrainy, t. 1, Kyiv 1997, s. 263.

i na Ukrainie, wydawnictwach. Ich, wydawałoby się obecnie, przestarzałe, nieaktualne poglądy, mogą po latach okazać się ważnymi etapami w poznawaniu najdawniejszej przeszłości tej części Europy. Rozwijająca się w ostatnich latach coraz bardziej współpraca między archeologami Polski i Ukrainy zachodniej⁶³ szczyci się

⁶³ Por.: V. Cyhyłyk, Spilna ukraińsko-polska archeołołhična ekspedycja, „Studia Archaeologica”, nr 1, 1993, s. 87; V. Cyhyłyk, J. Machnik, Pierwsze wspólne polsko-ukraińskie archeologiczne badania terenowe międzyrzecza Sanu i Dniestru, AAC, t. 32: 1994, s. 205-213; A. Bronicki, H. Ochrimenko, A. Zakościelna, Badania weryfikacyjno-sondazowe wyżynnej osady neolitycznej na stanowisku „Grodzisko”

dawnymi tradycjami. Prof. Tadeusz Sulimirski, wspominając czasy międzywojennego dwudziestolecia, podkreślał, że oba lwowskie ośrodki archeologiczne – polski i ukraiński, zgodnie ze sobą współdziałały⁶⁴. Dziś współpraca ta wymaga sięgnięcia do pełni dorobku pozostawionego przez pokolenia dawnych archeologów, czekającego na nowoczesne opracowania.

w Zimnem, rej. Włodzimierz Wołyński (Ukraina), APŚ, t. 3: 1998, s. 12-29; H. Taras (w tym tomie). Wypada tu przypomnieć o niekwestionowanych zasługach Katedry Archeologii UMCS w Lublinie w upowszechnianiu wyników archeologii ukraińskiej.

⁶⁴ T. Sulimirski, *Polska przedhistoryczna*, cz. 1, Londyn 1955, s. 17.

(1911-1991) z Instytutu Archeologii AN ZSRR w Leningradzie – ucznia Petra Jefymenki (1884-1969) – zasłużonego badacza paleolitu Ukrainy, zwłaszcza Podniestrza⁴².

Wśród badaczy okresu powojennego w tomie zamieszczono biogramy lub wspomnienia o Juriju Zacharuku (1914-1997)⁴³, Igorze Swiesznikowie (1915-1995)⁴⁴, Wołodymyrze Szełomiancewie-Terśkym (1918-1993)⁴⁵, Konstantynie Berniakowyczu (1919-1983) – uzupełnione spisem 16-u jego najważniejszych publikacji⁴⁶, ale i Mychajle Kłapczuku (1920-1984), studencie archeologii Uniwersytetu Lwowskiego, więzionym w latach 1944-1954 za okupacyjną przynależność do OUN. Po ukończeniu w 1965 r. Instytutu Pedagogicznego w Karagandzie, przygotował rozprawę kandydacką „*Paleolit centralnego Kazachstanu*”⁴⁷, lecz jako były więzień polityczny nie został dopuszczony do obrony w Instytucie Archeologii AN ZSRR w Leningradzie. Po powrocie na Ukrainę prowadził badania powierzchniowe na terenie Pokucia i Opoła.

Wołodymyr Sawycz (1923-1995) dał się poznać jako badacz paleolitu Podola, zwłaszcza stanowisk Kułczywki oraz Lipa I i VI⁴⁸.

Wołodymyr Kanyweć (1927-1972) wszedł do literatury przede wszystkim dzięki pracom nad kulturą wysocką, był zwolennikiem identyfikacji jej z Neurami Herodota.

Witold Aulich (1928-1994) był uznanym specjalistą wczesnego średniowiecza, badaczem Zimnego i Halicza. Załączona do biogramu jego bibliografia z lat 1957-1993 liczy 100 pozycji⁴⁹. Warto w tym miejscu przytoczyć opinię J. Hrycaka, który swą „*Historię Ukrainy...*” poświęcił „pamięci Witolda Aulicha” (s. 2), stwierdzając, że był on człowiekiem „głębokiej wewnętrznej kultury i pozostając polskim patriotą, identyfikował się z Ukrainą i szczerze odczuwał jej cierpienia”⁵⁰.

Mykoła Demedziuk (1932-1995) był geologiem zainteresowanym badaniami nad epoką kamienia.

Trudno rozdzielić prowadzone w ostatnim dwudziestolecu prace Iriny Pietrownej Rusanowej (1929-1998)⁵¹

i Borysa Tymoszczuka⁵², jednych z najwybitniejszych badaczy nad okresami rzymskim i wczesnośredniowiecznym Ukrainy zachodniej⁵³. Przez wiele lat wspólnie kierowali Słowiańską i Podkarpacką ekspedycjami AN ZSRR.

Wśród biogramów zamieszczonych w omawianym tomie zabrakło wspomnień o zmarłych pracownikach lwowskiego Wydziału Archeologii I. A. NAN Ukrainy, badaczach wczesnego średniowiecza, Iwanie Starczuku (1894-1950)⁵⁴ Oleksiju Ratyczu (1906-1975)⁵⁵ i Romanie Bahriju (1927-1993)⁵⁶.

Ostatnie referaty poświęcone zostały aktualnym jubilatom: B. Tymoszczukowi, obchodzącemu w 1999 r. 80. rocznicę urodzin, Wołodymyrowi Baranowi⁵⁷ i Stepanowi Penjakowi⁵⁸ – w 70. urodziny oraz Łarysie Krušelnyckiej⁵⁹. Wszystkim Jubilatom składamy w imieniu redakcji APŚ najserdeczniejsze gratulacje i życzenia.

W zakończeniu Leonid Mackewyj, obecny kierownik Wydziału Archeologii Instytutu Ukrainoznawstwa im I. Krypiakewycza NAN Ukrainy, przedstawił krótki zarys historii i osiągnięć Wydziału, powołanego przez Prezydium AN USSR w pierwszych miesiącach po zajęciu Lwowa przez Rosjan w 1939 r., jeszcze przed rozwiązaniem TNSz⁶⁰.

Wydaje się, że biogramy i wspomnienia, zwłaszcza o ludziach, których dorobek na wiele lat został wykreślony z nauki i nie doczekał się zamieszczenia w Bibliografii archeologii ukraińskiej⁶¹ (jak W. Hrebieniak, L. Czyskalenko, O. Kandyba, J. Polanski, J. Hoffman, J. Szumowskyj, J. Jankowycz, J. Łazar i na pewno wielu innych), uzupełnione winny być wykazem ich publikacji⁶². Jest to konieczne ponieważ część z nich ogłaszana była w nadzwyczaj dziś trudno dostępnych, tak w Polsce, jak

⁴² J. Filip, tamże, s. 443; L. V. Bażenow, tamże, s. 135; H. Mezenceva, tamże, s. 12.

⁴³ J. Filip, tamże, s. 1654; J. Gurba, A. Zakościelna, Jurij M. Zacharuk, APŚ, t. 3:1998, s. 315-317.

⁴⁴ L. V. Bażenow, tamże, s. 341; H. Mezenceva, tamże, s. 52; J. Gurba, J. Malcew, Igor Kiryłowicz Swiesznikow, Spr. Arch., t. 47: 1995, s. 323-325.

⁴⁵ H. Mezenceva, tamże, s. 197.

⁴⁶ J. Filip, tamże, s. 115; H. Mezenceva, tamże, s. 109; P. S. Penjak, Z istorii archeołohičnoj nauki Zakarpattja, „Archeołohija”, 1995, nr. 1, s. 138-141.

⁴⁷ Por. literaturę w: P. I. Borysovskij red., *Paleolit SSSR*, „Archeologija SSSR”, t. 1: 1984, s. 367.

⁴⁸ Por.: H. Mezenceva, tamże, s. 25.

⁴⁹ Por.: J. Filip, tamże, s. 60; H. Mezenceva, tamże, s. 134.

⁵⁰ J. Hrycak, tamże, s. 22.

⁵¹ J. Filip, tamże, s. 1177-1178; L. V. Bażenow, tamże, s. 336; H. Mezenceva, tamże, s. 147; Pam’jati Iriny Petrivny Rusanovij, „Archeołohija”, 1999, nr 1, s. 195.

⁵² J. Filip, tamże, s. 1464; Bażenow, tamże, s. 374; H. Mezenceva, tamże, s. 151; I. O. Gavrituchin, L. P. Michajlina, V. B. Perchevko, K 80-letiju Borisa Anisimoviča Timoščuka, „Rosijskaja Archeologija”, 1999, v. 4, s. 240-241.

⁵³ W. Szymański rec.: I. P. Rusanova. B. A. Timoščuk, *Jazyčeskie svjatišča drevnich Slavjan*, Moskwa 1993, APol., t. 42: 1997, s. 286-301.

⁵⁴ Por.: H. Mezenceva, tamże, s. 150; A. Abramowicz, tamże 129.

⁵⁵ Por.: H. Mezenceva, tamże, s. 189.

⁵⁶ Por.: H. Mezenceva, tamże, s. 161.

⁵⁷ Do 70-riččja Wołodymyra Danyłovyča Barana, „Archeołohija”, 1997, nr 3, s. 155-157.

⁵⁸ Do 70-riččja Stepana Ivanovyča Penjaka, „Archeołohija”, 1997, nr 1, s. 155-156.

⁵⁹ Por.: *Zbirnyk prac i materialiv na pošanu Łarysy Ivanivny Krušelnyčkoj*, Lwiv 1998, 411 s.

⁶⁰ Wg L. Mackewyja (s. 114) w 1940 r., wg Ł. Sławina (25 rokov archeołohičnih doslidzeń Akademii Nauk URSR, „Archeołohija”, t. 1, 1947, s. 69) i M Smiszki (Lvivskij Vidil Instytutu Archeołohii AN URSR v 1944 r., tamże, s. 187) już w 1939 r.

⁶¹ I. G. Šovkopljias, N. G. Dmytrenko, *Archeologija Ukrainskoj SSR. Bibliografičeskij ukazatel 1918-1980*, Kiev 1989.

⁶² Jak to uczyniono w stosunku do represjonowanych uczonych białoruskich (A. V. Iljučik, Pamjaci represavanych archeołogav, „Gistaryčno archeołohičny zbornik”, nr 3, 1994, s. 274-283. Por.: J. Gurba, Archeologia białoruska w latach dwudziestych i trzydziestych XX wieku, „Acstern Review”, t. 4: 2000, s. 367-372).

go Towarzystwa Prehistorycznego (dalej PTP). Od 1944 r. na emigracji, wydał w Toronto monumentalne dzieło „Archeologia Ukrainy” (1966)²⁵.

I. Borkovsky, który pozostał w Pradze, był jednym z najwybitniejszych archeologów Czechosłowacji²⁶. Do informacji W. Petchyrycza warto dodać, że prawie cały nakład cytowanego przez niego dzieła Borkovskyego (s. 87) „*Staroslovanské keramika ve středni Evropě*”, wkrótce po wydaniu (Praha 1940), zostało przez Niemców wycofane z księgarń²⁷.

L. Czykalenko, uczeń Fedira Wowka (Fiodora Wołkowa) (1847-1918)²⁸ i uczestnik jego prac na stanowiskach paleolitycznych, był badaczem kultury trypolskiej, ale i autorem pierwszych wykopalisk archeologicznych w Czerwnie-„Czerwieniu”²⁹.

Najmłodszym z wymienionych emigrantów był O. Kandyba – „Olżyc”, pierwszy archeolog, który zajął się kulturą trypolską na Ukrainie zachodniej. Współpracował z I. Borkovskym i L. Czykalenką³⁰. W czasie II wojny działacz Organizacji Ukraińskich Nacjonalistów (dalej OUN), zamordowany został przez Niemców w 1944 r.³¹

Na okres międzywojenny przypada też działalność geologa Jurija Polanskiego (1892-1975), nauczyciela gimnazjum państwowego, kierownika muzeum TNSz., badacza paleolitu³². Był on członkiem komitetu redakcyjnego wydanego w 1937 r. „*Atljasu Ukrainy*” i autorem mapy geologii Ukrainy (k. 2)³³. Należał do PTP. Był obecny na Walnym Zebraniu TNSz. w dn. 14 I 1940 roz-

wiązującym Towarzystwo³⁴. Po wojnie został profesorem na Uniwersytecie w Buenos Aires³⁵.

W tym samym czasie działali Jakub Hoffman (Hofman) (1896-1964), delegat PMA na okręg wołyński, założyciel muzeum w Równem i redaktor „Rocznika Wołyńskiego”³⁶ oraz Jurij Szumowski (1906-?), przedwojenny pracownik PMA, organizator muzeów w Dubnie i Równem³⁷. Na emigracji związał się z Francuskim Instytutem Czarnej Afryki i osiadł w Sudanie. Ostatnim w tej grupie jest Josyp Jankovycz (1878-1955), badacz pradziejów Ukrainy zakarpackiej, zmuszony po wojnie do emigracji na Węgry. W tomie brak wspomnień o O. Cynkałowskim (1898-1983) – jego udziale obok B. Janusza, J. Pasternaka i J. Hofmana w ratownictwie zabytków Wołynia³⁸ – któremu poświęcona była osobna konferencja w 1998 r. w Łucku i Włodzimierzu Wołyńskim³⁹.

W latach międzywojennych działali również Lew Czaczkowski (1865-1933), archeolog-amator, zasłużony dla poznania grodzisk księstwa Halicko-Włodzimierskiego⁴⁰ i Jewzybij Łazar (1904-1940), badacz Bukowiny. W tym czasie rozpoczął działalność naukową Markijan (Marcjan) Smiszko (1900-1981), pracownik Katedry Prehistorii UJK we Lwowie, członek PTP. Razem z polskimi archeologami podpisał w 1935 r. protest przeciw interwencji ministra spraw zagranicznych hitlerowskich Niemiec względem działalności naukowej prof. J. Kostrzewskiego. Był wiele lat kierownikiem lwowskiego Wydziału Instytutu Archeologii, następnie Instytutu Nauk Społecznych AN USRR⁴¹. Także od lat przedwojennych datuje się praca prof. Pawła Borysowskiego

²⁵ O. Cynkałowski, *Materiały do pradziejów Wołynia i Polesia Wołyńskiego*, Warszawa 1961, *passim*; J. Filip, tamże, s. 1009; V. Petchyrycz, D. Pavliv, tamże, s. 418-426; V. Petchyrycz, D. Pavliv, M. Fytypčuk, Jaroslav Pasternak i ukraińska archeologia, „*Studia Archaeologica*”, t. 2, 1993, s. 7-11; L. V. Bażenow, tamże, s. 309; H. Mezcencva, tamże, s. 185 n.

²⁶ Por.: W. Hensel, Ivan Borkovskij (1897-1976), *Sl. Ant.*, t. 23: 1976, s. 318; V. Petchyrycz, D. Pavliv, tamże, s. 421.

²⁷ K. Jażdżewski, *Pradzieje Europy środkowej*, Wrocław 1981, s. 39.

²⁸ V. Petchyrycz, D. Pavliv, tamże, s. 414-416; I. Kryp’jakovyč, tamże, s. 392n; L. V. Bażenow, tamże, s. 151-152.

²⁹ V. Petchyrycz, D. Pavliv, tamże, s. 422-423; V. Petchyrycz, M. Fytypčuk, Pierwszy badacz latopisowego Czerwienia – w 110 rocznicę urodzin, APŚ, t. 3: 1998, s. 313-214. W omawianym tomie (s. 27, przypis 11) W. Petchyrycz błędnie rozszyfrował nazwisko autora notatki z „Ilustrowanych visti” (R. 1, Kraków 1940, nr 4, s. 16-17). Nie mógł być nim J. Gurba prowadzący badania w Czerwnie dopiero w latach 1974, 1976-1979 (por. J. Gurba, Najnowsze badania archeologiczne w Czerwnie-„Czerwieniu”, [w:] *Trudy pjatogo meždunarodnogo Kongressa slavjanskoj archeologii*, Moskwa 1988, t. 3, vyp. 1a, s. 57-62.

³⁰ K. Majewski, tamże, *passim*; J. Filip, tamże, s. 575; V. Petchyrycz, D. Pavliv, tamże, s. 421-422; T. H. Movša, Olch Kandyba (Olżyč) (1907-1944) – archeolog, „*Archeologia*”, 1994, nr 4, s. 146-147.

³¹ J. Hrycak, *Historia Ukrainy 1772-1999. Narodziny nowoczesnego narodu* (tłumaczenie z j. ukraińskiego), Lublin 2000, s. 222.

³² O. Cynkałowski, tamże, *passim*; V. Petchyrycz, D. Pavliv, tamże, s. 419-420;

³³ V. Kubijovič red.: „*Atljas Ukrainy i sumeżnych Kraiń*”, Ukraińskij Vydavnyčyj Instytut, Lviv 1937, 48 s. + 66 kart.

³⁴ A. Antonovyč, Pro 156-j tom Zapysok Naukovocho Tovarystva imeni Ševčenka, jakyj nevyjšov drukom u 1939 roci, ZNTŠ, t. 222, 1991, s. 426-434.

³⁵ Ogłoszona tam Estratigrafie, Neotectonice y Geomorfologie dei Pleistocena Pedemontano entre los rias Diamanta y Mendoza (Provincia de Mendoza), „*Revistá de la Asociacion Geologica Argentina*”, t. 17: 1962, zesz. 3-4, s. 127-349, stanowiła wg A. Zierhoffera „prawdziwe wydarzenie w światowej literaturze poświęconej plejstocenowi” (por. „*Czasopismo Geograficzne*”, t. 36: 1965, s. 111-114).

³⁶ A. Abramowicz, tamże, s. 114.

³⁷ Na skutek zniszczenia przez Niemców w czasie Powstania Warszawskiego 100% stanu przedwojennego Archiwum PMA (por.: L. Sawicki: Państwowe Muzeum Archeologiczne (okres międzywojenny, okupacji i lata 1945-1947), Spr. PMA, t. 1: 1945/47, [druk:] 1948, s. 7), brak dziś w Muzeum jakiegokolwiek dokumentacji o jego pracy (inf. J. Jaskanisa).

³⁸ V. Petchyrycz, D. Pavliv, tamże, s. 422-423; J. Gurba, Ochrona zabytków archeologicznych województwa lubelskiego i wołyńskiego – VI okręg konserwatorski lubelski w latach 1920-1928, [w:] *Zamojszczyzna i Wołyń w minionym tysiącleciu. Historia, Nauka, Sztuka, Zamość 2000*, s. 159-162.

³⁹ B. Bargieł, Konferencja „Przeszłość i współczesność Wołynia”, APŚ, t. 4: 1999, s. 268-269.

⁴⁰ V. Petchyrycz, D. Pavliv, tamże, s. 423;

⁴¹ J. Filip, tamże, s. 1328; J. Gurba, A. Kokowski, Działalność naukowa Marcjana Śmiszki w okresie przed II wojną światową, [w:] *Spotkania polsko-ukraińskie*, Lublin 1992, s. 87-94; L. V. Bażenow, tamże, s. 424; H. Mezcencva, tamże, s. 149.

Prezentowany zbiór referatów, przedstawiający oprócz O. Czernysza, sylwetki 35 badaczy regionu karpacko-wołyńskiego¹², został zestawiony w czterech działach: Ołeksandr Czernysz i badacze paleolitu (s. 14-39); Koledzy, przyjaciele, współpracownicy (s. 40-72); U źródeł archeologii Ukrainy zachodniej (s. 73-102) oraz Gratulacje dla Jubilatów (s. 103-113).

Poniższych krótkich informacji o archeologach prezentowanych na konferencji nie utrzymamy w zastosowanej w wydawnictwie kolejności, lecz postaramy się zachować porządek chronologiczny nawiązujący do opracowań J. Kostrzewskiego i A. Abramowicza. Przyjeliśmy jednak dla całości materiału daty graniczne oparte na różnych, wydawałoby się, kryteriach: rok 1921 jako datę ustalenia granicy polsko-radzieckiej oraz 1944, w którym część archeologów z Ukrainy zachodniej zmuszona została do wybrania emigracji, druga zaś, po zakończeniu wojny, mogła wrócić do nauki i pracy.

Ułożoną tak chronologiczną listę archeologów otwierają z jednej strony Adam Kirkor (1818-1886), jeden z pierwszych badaczy Galicji wschodniej¹³ i Gotfryd Ossowski (1835-1897)¹⁴, najwybitniejszy polski archeolog XIX wieku¹⁵, z drugiej – związani z Towarzystwem Archeologicznym Krajoznawczym we Lwowie konserwatorzy: Antoni Schneider (Sneider) (1825-1890), odkrywca zabytków kultury trypolskiej w dorzeczu Dniestru i Prutu, autor nieukończonego dzieła „Encyklopedia do Krajoznawstwa Galicji pod względem historycznym...” (t. 1, Lwów 1871; t. 2, Lwów 1974)¹⁶ oraz Izydor Szaranewycz (Szaraniewicz) (1829-1901), profesor uniwersytetu we Lwowie, badacz kultury wysockiej¹⁷.

Larysa Kruszelnicka przypomniała działalność na polu filologii klasycznej i archeologii Iwana Franki

(1856-1916), członka sekcji archeologicznej TNSz., a od 1902 r. jej wiceprzewodniczącego¹⁸. Ponadto uwzględnieni zostali Rajmund Fridrich Kaindl (1866-1930), badacz pradziejów Bukowiny, zwłaszcza kultury trypolskiej (Koszyłowce, Szypienice), od 1905 r. profesor historii na Uniwersytecie w Czerniowcach, od 1915 r. w Graz w Austrii. Jego zasługi wspomniane przez K. Majewskiego¹⁹ przypomnieli autorzy „*Archeolohični pam'jatky Prykarpattja i Wołyni kam'jannocho viku*”²⁰.

Omawiając działalność Karola Hadaczka (1837-1914), konserwatora zabytków Galicji wschodniej, od 1919 r. profesora Katedry archeologii klasycznej i prehistorii Uniwersytetu lwowskiego²¹, przypomniano również poczynania jego uczniów: Bohdana Janusza (W. Karpowycza) (1887-1930) początkowo pracownika Muzeum TNSz., autora zestawienia „*Zabytki przedhistoryczne Galicji wschodniej*” (Lwów 1918), konserwatora zabytków przedhistorycznych okręgu lwowskiego²²; Wołodymyra Hrebeniaka (Grzebieniaka) (1892-1915), świetnie zapowiadającego się badacza kultury wysokiej, strzelca siczowego poległego w 1915 r.²³ oraz Jarosława Pasternaka (1892-1975). Studia i prace tego ostatniego, a także W. Hrebeniaka w Katedrze Antropologii Uniwersytetu Lwowskiego kierowanej przez prof. Jana Czekanowskiego (1882-1966), przypomniał M. Bandriwskij. Po wojnie J. Pasternak ostatecznie wybrał prehistorię. Należał, wraz z Ivanem Borkovskym (1897-1976), Lewką Czykalenką (1888-1965) i Olehem Kandybą – „Olżycem” (1907-1944), do grupy badaczy, którzy studiowali w Wolnym Uniwersytecie Ukraińskim w Pradze.

Po śmierci K. Hadaczka i W. Hrebeniaka środowisko archeologiczne we Lwowie zaczął odbudowywać i tworzyć Leon Kozłowski (1892-1944), kierownik Katedry Prehistorii od 1921 r. J. Pasternak po powrocie do Polski związał się z TNSz., drugim po Uniwersytecie ośrodkiem archeologicznym we Lwowie. Był dyrektorem muzeum Towarzystwa (1928-1939), prowadził szereg badań terenowych, często w bliskiej współpracy z Tadeuszem Sulimirem (1898-1983)²⁴, których wyniki publikował zarówno w wydawnictwach ukraińskich, zwłaszcza TNSz., jak i polskich. Był członkiem Polskie-

¹² Autorami są: M. Bandrywskij, R. Berest, V. Cyhyłyk, O. Černyš, V. Čornovus, A. Fantuch, S. Fantuch, M. Fylypčuk, R. Hrybovyč, O. Janycyk, Ł. Krušelnyčka, B. Krušelnyčyk, Ł. Kulakowska, L. Mackeyj, O. Mason, N. Merpert, L. Mychajlyna, J. Maško, V. Oprysk, D. Pavliv, M. Peleščyšin, P. Penjak, S. Penjak, V. Petchyryč, I. Popovyč, B. Pryščepa, O. Pryščepa, S. Pyvovarov, O. Smiško, M. Sochačyk, M. Stefanovyč, O. Sytnik, S. Terškij, V. Vojnarovskij, I. Voznyj.

¹³ Por.: J. Kostrzewski, tamże, *passim*; M. M. Blombergowa, *Polscy członkowie rosyjskich Towarzystw Archeologicznych 1839-1914*, Wrocław 1988, *passim*; A. Abramowicz, tamże, *passim*; V. Petchyryč, D. Pavliv, *Archeolohija u doslidžennjach členiv NTŠ, ZNTŠ*, t. 222, 1991, s. 412-426.

¹⁴ Por.: J. Kostrzewski, tamże, *passim*; J. Filip, tamże, s. 977; M. M. Blombergowa, tamże, s. 72; A. Abramowicz, tamże, *passim*; M. M. Blombergowa, *Badania archeologiczne Polaków na terytorium imperium rosyjskiego w XIX i początku XX w.*, Łódź 1993, *passim*; L. V. Baženov, tamże, s. 303.

¹⁵ S. Nosek, *Zarys historii badań archeologicznych w Małopolsce*, Wrocław-Warszawa-Kraków 1967, s. 44.

¹⁶ Por.: K. Majewski, *Studia nad kulturą trypiłską*, „Archeologia”, t. 1, 1947, s. 93-138.

¹⁷ Por.: J. Kostrzewski, tamże, *passim*; A. Abramowicz, tamże, s. 84; L. V. Baženov, tamże, s. 395.

¹⁸ I. Kryp'jakovyč, *Istoryčno-filosofična sekcija NTŠ pid kerivnytvm Mychajła Hruševskoho u 1894-1913 rokach*, ZNTŠ, t. 222, Lviv 1991, s. 392-411.

¹⁹ Por.: K. Majewski, tamże, s. 113, 114, 116.

²⁰ O. Černyš red. *Archeolohični pam'jatky Prykarpattja i Wołyni kam'jannocho viku*, Kyiv 1981, *passim*.

²¹ J. Kostrzewski, tamże, *passim*; W. Antoniewicz, *Dotychczasowy dorobek archeologii Polski*, „Zapiski archeologiczne”, z. 4, 1953, s. 33; J. Filip, tamże, s. 449; A. Abramowicz, tamże, *passim*; V. Petchyryč, D. Pavliv, tamże, s. 414; L. V. Baženov, tamże, s. 158; N. O. Havryljuk red., *Słownik dovidnyk archeolohii*, Kyiv 1996, s. 394.

²² J. Kostrzewski, tamże, *passim*; J. Filip, tamże, s. 551, 1735; A. Abramowicz, tamże, *passim*; I. Kryp'jakovyč, tamże, s. 398; V. Petchyryč, D. Pavliv, tamże, s. 417-418; L. V. Baženov, tamże, s. 426.

²³ J. Kostrzewski, tamże, s. 97, 99; W. Antoniewicz, tamże, s. 34; A. Abramowicz, tamże, s. 84; V. Petchyryč, D. Pavliv, tamże, s. 419.

²⁴ J. Gurba, *Profesor Tadeusz Sulimierski (1 IV 1898 - 21 VI 1983)*, „Rocznik Polonijny”, t. 5-8: 1984-1987, s. 356-359.

ANNA ZAKOŚCIELNA, JAN GURBA

**POSTATI UKRAIŃSKOJ ARCHEOLOHIJ,
„MATERIALY I DOSLIDŽENNJA Z ARCHEOLOHIJ PRYKARPATTJA I VOŁYNI”, VYP. 7: 1998, 119 s.**

Znaczny udział w rozwoju archeologii polskiej i ukraińskiej ma ośrodek lwowski. Do zainteresowań prądziejami Galicji wschodniej przyczyniło się przede wszystkim odkrycie posągu tzw. Światowida w 1848 r. oraz wystawa starożytności urządzona w 1861 r. we Lwowie przez Zakład Narodowy im. Ossolińskich i Muzeum Lubomirskich, stanowiące część Zakładu¹ (choć, jak podkreślił J. Kostrzewski, z niewielką ilością zabytków archeologicznych z Galicji).

Uzyskanie pewnych swobód politycznych w zaborze austriackim po 1868 r., dało większe możliwości rozwoju nauki niż w pozostałych częściach Polski przedrozbiorowej, a Lwów stał się jednym z ważniejszych ośrodków badawczych, m.in. również w zakresie archeologii. Ogromną rolę odgrywały dwa istniejące tu Towarzystwa Naukowe, w których archeologia funkcjonowała w ramach Wydziałów Filozoficzno-Historycznych: Lwowskie², a zwłaszcza im. Tarasa Szewczenki (dalej TNSz.), założone w 1873, które – jak pisze Marian Mroczko – „na początku XX w. zamieniło się w prawdziwą Akademię Nauk”³. Historia badań archeologicznych na dzisiejszej Ukrainie zachodniej jest więc wspólnym dziedzictwem polsko-ukraińskim. Prof. Józef Kostrzewski w „*Dziejach polskich badań prehistorycznych*” uwzględnił prace uczonych ukraińskich działających na obszarze Galicji wschodniej⁴. „Nie ma sensu – jak pisał Andrzej Abramowicz – toczenie sporów o to dziedzictwo, bo ono rzeczywiście jest wspólne i wszyscy dziedzice mają prawo po nie sięgać”, dodając, że „pamiętajmy też o procesach przyjmowania i adaptowania, prowadzących do wzbogacania archeologii polskiej, oraz o procesach odwrotnych – przekazywania dorobku polskiego innym”⁵. *Nota bene* ten sens zaszczyści mieli na uwadze lubelscy archeolodzy, organizatorzy konferencji transgranicznej w 1996 r. „Wspólne korzenie – wspólna przyszłość”⁶.

Likwidacja w wolnej Ukrainie przeszkód natury politycznej i cenzury pozwoliła na publikowanie materiałów o badaczach, celowo w okresie Związku Radzieckiego zapomnianych i przemilczanych, bez których jednak historia archeologii nie byłaby pełna. Z tego względu w latach ostatnich czyni się wiele dla przypomnienia dorobku wykreślonych z historiografii osób⁷. Ten cel postawili przed sobą redaktorzy ostatniego tomu „Materialiv i doslidženij z archeolohij Prykarpattja i Wołyni”, poświęconego pamięci prof. dr. n. Ołeksandra Czernysza (1918-1993). Tom zawiera materiały z konferencji zorganizowanej w 1998 r., w 80. rocznicę Jego urodzin, zatytułowanej „Postacie [zachodnio-] ukraińskiej archeologii”. Dorobek O. Czernysza, wybitnego badacza paleolitu Podkarpacia⁸, dobrze jest znany archeologom polskim. Prace profesora – zamieszczona w omawianym tomie bibliografia Jego publikacji obejmuje 184 pozycje⁹ – szybko zostały odnotowane w literaturze polskiej, a najważniejsze: *Pozdnyj paleolit srednego Podnestrov’ja* (1959), *Paleolityčna stojanka Mołodova V* (1961), *Ob absoljutnom vozraste paleolitičeskich pam’jatnikov Podnestrov’ja* (1965), *Rannyj i srednij paleolit Podnestrov’ja* (1965)¹⁰, na stałe weszły do ujęć syntetycznych paleolitu Polski¹¹.

A. Zakościelna, J. Gurba, A. Kokowski, Wspólna problematyka badań archeologicznych na Lubelszczyźnie i Wołyniu, „Lubelszczyzna”, 1996, nr 2, s. 213-215.

⁷ Przemilczanie w radzieckiej literaturze nazwisk osób niewygodnych politycznie stosowane było bardzo często (por. W. Korpusowa, Pamięci Marii Wiażmitiny – ukraińskiego badacza Sarmatów i Scytów, APŚ, t. 3, s. 311, zwłaszcza przypisy 1-7 na s. 310). W początku lat 80. embargo to dotknęło również wielu archeologów polskich. (Np. w tylko jednej publikacji: *Eneolit SSSR*, „Archeologija SSSR”, t. 4: 1982, cenzura radziecka wykreśliła ze stron 256-263 nazwiska i tytuły prac następujących autorów: J. Gurby, K. Jażdżewskiego, J. Kamieńskiej, P. Komorowskiego, J. Kowalczyka, J. K. Kozłowskiego, Z. Krzaka, T. Poklewskiego, D. Rauhut i T. Wiślańskiego. Dodać przy tym należy, iż zapis cenzorski dotyczył przede wszystkim ówczesnych wydarzeń politycznych w Polsce!).

⁸ Por.: J. Filip, *Enzyklopädisches Handbuch zur Ur- und Frühgeschichte Europas*, Prag 1966, s. 217; L. V. Baženov, *Podillja v pracjach doslidnykiv i krajeznavciv XIX-XX st.*, Kam’jancé-Podilskij 1993, s. 392; A. S. Sytnyk, P. T. Hrybovyč, Pam’jati Ołeksandra Černysza (1918-1993), „Archeolohija”, 1996, nr 3, s. 129-131; H. Mezencceva, *Doslidnyky archeolohij Ukraïny*, Černihiv 1997, s. 30.

⁹ H. Mezencceva, tamże, podaje 260 prac.

¹⁰ Pełny opis bibliograficzny w zestawieniu przy biogramie O. Czernysza w omawianym tomie.

¹¹ Por.: W. Chmielewski, W. Hensel red., *Paleolit i mezolit*, PZPol., t. 1, Wrocław 1975.

¹ J. Kostrzewski, *Dzieje polskich badań prehistorycznych*, Poznań 1949, s. 34, 40.

² Powstałe w 1901 r. dla Popierania nauki polskiej we Lwowie, przekształcone w 1920 r. w Towarzystwo Naukowe.

³ M. Mroczko, *Lwów. Zarys dziejów i zabytków*, Gdańsk [1992], s. 48.

⁴ J. Kostrzewski, tamże, s. 1, *passim*.

⁵ A. Abramowicz, *Historia archeologii polskiej XIX i XX wiek*, Warszawa-Łódź 1991, s. 7.

⁶ A. Zakościelna, Polsko-ukraińska archeologiczna konferencja „Wspólne korzenie – wspólna przyszłość”, APŚ, t. 2: 1997, s. 390-391;

eksplorowane naukowo i turystycznie tradycyjne „ogniska” rozwoju państwa egipskiego (np. Giza, Luxor). Sporadycznie tylko pojawiają się teksty oparte na źródłach pisanych, dotyczące choćby literatury lub religii egipskiej.

Wiele miejsca zajmuje prezentacja stałych zbiorów muzealnych lub organizowanych czasowo wystaw głównie, choć nie tylko, na terenie USA. Równie często KMT służy jako forum przedstawiające wybitnych współczesnych egiptologów-archeologów, którzy w formie wywiadów opowiadają o swych dotychczasowych osiągnięciach i aktualnie prowadzonych pracach. W 1995 roku pojawił się natomiast cykl „Giants of Egyptology”. W jego ramach prezentowane są sylwetki pionierów archeologii starożytnego Egiptu, sławy tego formatu co Auguste Mariette, Gaston Maspero czy Richard Lepsius.

Prezentacja KMT nie byłaby pełna, gdyby nie wspomnieć o wielu „polonikach” od lat obecnych na łamach tego kwartalnika. Z prawdziwą dumą można stwierdzić, że o polskich archeologach i ich osiągnięciach napisano bodaj najwięcej, jeśli brać pod uwagę kraje Europy Środkowej i Wschodniej (nieco mniej o Czechach, Węgrach). Wywiad z Prof. Jadwigą Lipińską stał się pretekstem do

krótkiej prezentacji nie tylko jej prac w Deir el Bahari, ale także historii obecności polskich archeologów w Egipcie przed i po II wojnie⁸. Po wielokroć w „Nile Currents” pojawia się nazwisko Prof. L. Krzyżaniaka, a w ostatnich zeszytach niemal regularnie wspomina się o niezwykle ciekawych pracach Prof. K. Myśliwca w Sakkara.

Lektura *KMT. A Modern Journal of Ancient Egypt* z pewnością przyciągnąć powinna wszystkich egiptofiliów i wszystkich ich zadowolonych. Służy on dobrze sprawie zdrowo rozumianej egiptomanii, rozwojowi zainteresowań racjonalnych, wolnych od pogoni za sensacją i tanich egzaltacji. A swoją drogą, jaka ogromna szkoda, że edukacji egiptologicznej polskich studentów archeologii i historii nie wspomaga jakiś rodzimy periodyk tak edytorsko doskonały jak ten redagowany przez Dennisa C. Forbes'a...

⁸ G. B. Johnson, The Polish Archaeology Missions at Deir el Bahari. An Interview with J. Lipińska, *KMT*, vol. 3, n. 2, 1992, s. 46-52. Patrz też: J. Aksamit, Hatshepsut's Faience Offerings Stand, *KMT*, vol. 9, n. 4, 1998/99, s. 39-43.

wowe informacje dotyczące innych współpracowników kwartalnika. Niezwykle rzadko są to autorzy bez uniwersyteckich tytułów, naukowego doświadczenia i praktyki wykopaliskowej. W efekcie już po kilku latach funkcjonowania pisma publikowane w nim specjalistyczne, acz prezentowane w przystępnej formie artykuły, weszły do obiegu naukowego. Poczęto je wprowadzać do przypisów i bibliografii wielu prac nie tylko o charakterze popularno-naukowym.

Przykładem może być artykuł Roberta M. Schocha, geologa, pracownika uniwersytetu bostońskiego, który wykorzystując argumenty specyficzne dla prezentowanej przez siebie specjalności naukowej, zakwestionował tradycyjne datowanie powstania Wielkiego Sfinksa w Giza². Szokujące wnioski Schocha, choć pojawiały się już nieco wcześniej w prasie codziennej, a przynajmniej „niespecjalistycznej”, wywołały burzę w światowej egiptologii dopiero po publikacji w KMT. Telewizja BBC, zainspirowana pomysłami Schocha, nakręciła niezwykle ciekawy film, a echa całej sprawy po wielokroć obecne były nie tylko na łamach KMT³.

Artykuł bostońskiego geologa stanowi spektakularną ilustrację owego dwoistego charakteru pisma, jego otwartości na opinie rodzące się nie tylko w głowach profesjonalnych egiptologów. Trzeba jednak przyznać, że opinie nieprofesjonalistów najczęściej pojawiają się na łamach KMT w obrębie Reader's Forum. Zdziwiałoby jednak nierzadko to, że czytelnicy kwartalnika są doskonale przygotowani do zabierania głosu, komentowania, krytykowania uznanych autorytetów w listach kierowanych do redakcji. Przy lekturze, wydawałoby się jakże banalnej rubryki większości pism, czasem można odnieść nawet wrażenie, że śledzi się żywą rzeczową dyskusję naukową!

Dennis C. Forbes nie zapominał o wiernych czytelnikach także w innych segmentach KMT. Należy do nich ciekawie redagowany, zrazu przez L. Pinch Brock, następnie przez Salimę Ikram, zbiór aktualnych informacji na temat prowadzonych nad Nilem prac konserwatorskich oraz badań archeologicznych, pod wspólną nazwą „Nile Currents”. Cenną inicjatywą okazał się także artykuł D. P. Ryana, *A Beginner's Guide to Egyptology*⁴, w którym omówiono zbiór anglojęzycznych źródeł wiedzy wszelakiej dla adeptów egiptologii. Swoistym rozwinięciem tych pomysłów stał się wprowadzony w po-

łowie lat 90. dział „For the Record”. Redagujący go David Moyer założył sobie, iż czytelnik odnajdzie w informacjach „wartych zapamiętania” wszystko, co wiedzieć powinien bynajmniej nie tylko amator-egiptofil. Rozbudowywany stopniowo dział urósł do rangi bodaj najważniejszego, poza stanowiącymi clou poszczególnych zeszytów artykułami, segmentu pisma. Przynosi on szczegółowe, choć oczywiście wybrane, ale zawsze aktualne, informacje „egiptologiczne” wedle precyzyjnego i logicznego układu: publikacje (książkowe i broszury), miesięczniki i roczniki, prasa codzienna, telewizja i filmy video, muzea i nowe wystawy zagranicą i w USA, wykłady i sympozja poza USA i w Stanach Zjednoczonych, kursy edukacyjne, Egipt w internecie⁵.

Po takiej porcji mieszczących się na kilkunastu stronach wiadomości, mogących służyć często profesjonalistom jako kompendium minimum tego, co w egiptologii aktualnie istotne, czytelnik z wielką satysfakcją może oddać się lekturze w mistrzowski sposób ilustrowanych artykułów⁶, zasadniczej zawartości pisma. Objętość i cel tej krótkiej notki recenzyjnej nie pozwalają na szczegółową analizę treści choćby najbardziej istotnych i wybranych publikacji. Generalnie można jedynie podzielić je na kilka grup z jednoczesnym zwróceniem uwagi na zasadnicze związki między nimi. Znaczną część stanowią relacje, przybierające często postać wstępnych raportów, z prowadzonych na bieżąco eksploracji lub prac konserwatorskich. Z wielu względów niezwykle cenne jest to, iż autorami są najczęściej szefowie ekip wykonujących wspomniane prace. Dużo miejsca zajmują artykuły stanowiące prezentacje słynnych miejsc i budowli. Kryterium wyboru tych miejsc, staje się zakończenie prac ratowniczych lub konserwatorskich i w efekcie udostępnienie ich turystom. Często pretekstem jest też jakaś wybitna postać historyczna, najczęściej władca, z którym dany obiekt lub obiekty były bezpośrednio związane⁷.

Cechą wspólną wymienionych artykułów jest to, że w znakomitej większości dotyczą one Starego, Średniego i Nowego państwa. Rzadziej poruszana jest natomiast tematyka epoki predynastycznej, późnego i hellenistycznego Egiptu. W centrum uwagi znajdują się najczęściej

⁵ KMT ma oczywiście własną stronę internetową: <http://www.sirius.com/reeder/kmt.html>.

⁶ Początkowo bogaty materiał ilustracyjny prezentowany był jedynie w odcieniach szarości, od połowy lat 90. pojawiać się zaczęły kolorowe wkładki, zaś schyłek tej dekady przyniósł wprost feetę barw, w której zabytki Egiptu nabrały nadzwyczajnego wprost wymiaru i klimatu, trudnego do uchwycenia nawet w wydawnictwach albumowych. Szata graficzna KMT w kilku ostatnich rocznikach nie ma sobie chyba równej na świecie, w opinii autora, w odniesieniu do periodyków o podobnym popularyzatorskim charakterze.

⁷ Dobrą praktyką KMT stało się wydawanie w związku z tym zeszytów tematycznych. Panowanie Sezostrisa III jako tematu wiodącego vol. 6, nr. 2 z 1995 roku stało się na przykład pretekstem do zaprezentowania zabytków w Dashur i Abydos, zaś postać Amenhotepa III posłużyła szerokiemu przedstawieniu w vol. 3, n. 2, 1992, skarbów sztuki XVIII dynastii.

² R. M. Schoch, Redating the Great Sphinx of Giza, KMT. A Modern Journal of Ancient Egypt, vol. 3, n. 2, 1992, s. 53-59, 66-70, zwrócił uwagę na wertykalna czołg Sfinksa i otaczających go skał. Takie zniszczenia, zdaniem amerykańskiego geologa, mogły być jedynie dziełem spływającej poń wody. Obfite deszcze, jak dowodził meteoarcheologia, padały w płn.-wsch. Afryce na długo przed powszechnie akceptowaną datą powstania Sfinksa. Można zatem przesuwać jego powstanie nawet na 10 tys. p.n.e.

³ Por. choćby replikę Dr Marka Lehnra, KMT, vol. 5, n. 3, 1994, s. 40-48.

⁴ KMT, vol. 1, n. 4, 1990/91, s. 30-34, 65-66.

RECENZJE I OMÓWIENIA – REVIEWS AND DISCUSSION

DARIUSZ SŁAPEK

KMT – CZYLI AMERYKAŃSKA EGİPTOMANIA DLA LUBELSKICH EGİPTOFILÓW. A MODERN JOURNAL OF ANCIENT EGYPT (VOL. 1, 1990 - VOL. 11, 2000)

Nawet dobrze zorientowani czytelnicy rozważania dotyczące związków lubelsko-egipskich ograniczyliby pewnie do wbiijającej nas ongiś w dumę montowni słynnego „Żuka” pod piramidami. W istocie próżno szukać spoiw silniejszych i bardziej... oczywistych. Chyba że pomocne okazałyby się w tym względzie odwołanie do zamierchłej przeszłości i przysłowiowego „już starożytni...”

Kojarzenie kraju faraonów z plemionami pradziejowymi rozwijającymi się na obszarze Lubelszczyzny pozornie wydaje się zadaniem kuriozalnym, krojonym wręcz na miarę kadłubkowych historii o burzliwych przewagach rzymsko-słowiańskich. W zbiorach tomaszowskiego Muzeum Regionalnego znajduje się otóż tajemniczy eksponat – niewielka statuetka egipskiej bogini Izydy. Niestety, nie udało się dotąd jednoznacznie rozstrzygnąć, w jaki sposób terakotowy posążek boskiej małżonki Ozyrysa pojawił się na terenie Tomaszowa. Pewnie, gdyby okazało się, że „egipskie znaleziska” z obszaru lubelszczyzny nie mają charakteru przypadkowego i tworzą jakąś logiczną całość¹, powstałoby w Lubelskim środowisku uniwersyteckim zapotrzebowanie na specjalistów egiptologów...

Nie oznacza to jednak, że już dzisiaj nie ma w gronie naukowców, a z pewnością także poza nim, pasjonatów starożytności egipskich. Od lat kilku do biblioteki Katedry Archeologii UMCS trafiają zeszyty periodyku pod nieco tajemniczym tytułem K M T. Choćby z okazji 10-tej rocznicy ukazania się pierwszego numeru „Czarnej ziemi” (eg. Kmt, kraj żywej dzięki wylewom Nilu ziemi) warto pokusić się o krótkie przybliżenie oblicza pisma, wydaje się, ważnego, zarówno dla środowiska badaczy profesjonalnych, jak i egiptofilów-amatorów.

W 1989 roku Dennis C. Forbes rozpoczął realizację pomysłu, który stał się jego prawdziwą pasją życiową. Pierwszy zeszyt *KMT. A Modern Journal of Ancient Egypt* ukazał się w San Francisco już wiosną roku następnego. Po kilku latach redaktor naczelny pisma wspominał, z jak wielką trwogą zwracał się do profesjonalnych egiptologów, prosząc ich o przygotowanie tekstów do publikacji w zupełnie nowym periodyku. Miał pełną świadomość, iż on, pasjonat i fascynat, może zostać potraktowany jak jeden z wielu „pyramidiots”, ktoś, kto goni za tanią sensacją i daleko mu do chęci prezentowania rzetelnych informacji. O dziwo! okazało się, że do redakcji („at home”) poczęły napływać manuskrypty, zaś pierwszym subskrybentem pisma stał się egiptolog z University of Arizona w Tuscon, Dr Richard Wilkinson. Ryzykowny pomysł stworzenia periodyku dla wybranego, określonego przez wielce specjalistyczne zainteresowania odbiorcy, stał się strzałem w dziesiątkę. W chwili obecnej KMT ma ponad 14 tysięcy subskrybentów, a swego rodzaju nobilitację pisma stanowi fakt, że można je nabyć w punktach sprzedaży w British Museum i Luwrze.

W planach twórcy oraz wydawcy KMT, Michaela J. Kuhlmanna, pismo miało wypełnić lukę, swego rodzaju niszę, jaka powstała w USA między wybitnie popularnymi publikacjami a tak uznanymi w świecie nauki rocznikami jak: *The Journal of the American Research Center in Egypt* czy też *The Journal of Egyptian Archaeology*. Wynikająca z owych założeń linia programowa kwartalnika jest wyraźnie widoczna we wszystkich wydanych do tej pory 41 zeszytach pisma. Stanowi on klasyczny pomost między dwoma światami egiptologii, uniwersyteckiej i amatorskiej. Nie oznacza to, iż dosłownie każdy znajdzie w nim coś dla siebie. Już od końca 1990 roku nad merytorycznym poziomem pisma dźwierz pieczę Advisory Board w skład której wchodzi profesjonalistów. Wśród ich nazwisk, umieszczanych każdorazowo i nie bez kozery w stopce pisma, pojawia się od wielu lat choćby Zahi Hawass, największa bodaj sława współczesnej egiptologii. Wielu spośród naukowych doradców regularnie publikuje swoje artykuły na łamach KMT. Dbałość o merytoryczną poprawność i wiarygodność zapewniają towarzyszące tekstom przypisy oraz podsta-

¹ Szerzej o tym oryginalnym znalezisku patrz: I. Kutylowska, Materiały archeologiczne w zbiorach Muzeum Regionalnego w Tomaszowie Lubelskim, *St. Mat. Lub.*, t. 6, 1972, s. 151. Tomaszowska statuetka nie jest co prawda jedynym podobnym znaleziskiem z terenu Lubelszczyzny, ale informacje o pochodzeniu dwu innych także nie dają pewności, czy są to importy rzymskie wyobrażeń popularnych na terenie całego imperium kultów egipskich, czy też mają one trudne do precyzyjnego określenia nowożytnie pochodzenie. Por. A. Kokowski, *Lubelszczyzna w młodszym okresie przedrzymskim*, *Lub. Mat. Arch.*, t. 4, 1991, s. 146-150. Patrz też: E. Konik, Uszczebi w muzeum krasnostawskim, *ZOW* t. 4, R. 25, 1959, z. 4, s. 304-305.

works came to being in Krzeszów, the Brzeźnica forest, near Tomaszów (Hucisko Tomaszowskie, Ulów, Szarowole, Ciotuska, Hucisko Zielone), and near Rybnica (Hucisko Rybnickie, Susiec).

The bell beakers were found in the area of Zamość both on sacral and laic sites, in the quarters of the city which were

inhabited by Poles, Jews, Russians as well as Ormians. They were found on the sites of households as well as streets and locations of former rubbish pits. The beakers came from a mass scale production and therefore they were hardly original, though cheap and easy to acquire. They were undoubtedly the first glass vessels to be used at table.

Regionalny Ośrodek Studiów i Ochrony Środowiska Kulturowego w Lublinie

ŹRÓDŁA

- [M. Stworzyński], *Opisanie statystyczno-historyczne dóbr ordynacji zamojskiej przez Mikołaja Stworzyńskiego archiwistę 1834 roku*, Biblioteka Narodowa w Warszawie, BOZ 1815, k. 40, 93 v.
- Archiwum Główne Akt Dawnych w Warszawie (AGAD), BOZ 681.
- Archiwum Jana Zamoyskiego*, t. IV, 1585-1588, wyd. K. Lep-szy, Kraków 1948, s. 29, nr 1099; s. 414, nr 16.

LITERATURA

- Bockenheim K.
1998 *Przy polskim stole*, Wrocław.
- Ciepiela S.
1966 Pucharki dzwonowate w Polsce od końca XVI w. do końca XVII wieku, „Szkło i Ceramika”, R. 17, nr 9, s. 248-252.
- 1987 Wyroby szklane od połowy XIII do połowy XVII wieku [w:] *Polskie szkło do połowy XIX wieku*, Wrocław-Warszawa-Kraków, s. 70-79.
- Kutyłowska I.
1971 *Zamość. Sprawozdanie z nadzorów archeologicznych prowadzonych w 1971 roku*, mps ROSiOŚK O/Lublin.
- 1981 Materiały do badań nad kulturą materialną Lubelszczyzny w XVI i XVII wieku. Szklane pucharki dzwonowate z Zamościa i Lublina, St. Mat. Lub., T. 8, s. 91-95.
- Nawroński T.
1987 Próba oceny metody badań bastionu VII w Zamościu [w:] *Problematyka konserwatorska fortyfikacji nowożytnych*, Zamość-Warszawa, s. 43-68.
- Prusicka E.
1991 Stan badań archeologicznych nad zespołem Starego Miasta w Zamościu, Pr. i Mat. Zam., t. 2, s. 180-286.
- Tarnawski A.
1935 *Działalność gospodarcza Jana Zamoyskiego*, Lwów.
- Witkowski A.
1988 *Zamość-Stare Miasto. Bastion VII. Wyniki badań i nadzorów Archeologicznych*, t. I-III, mps ROSiOŚK O/Lublin.
- Wyrobisz A.
1966 Liczba i rozmieszczenie hut szkła w Polsce od XIV do XVII wieku, „Szkło i Ceramika”, R. 17, nr 9, s. 240-244.
- 1968 *Szkło w Polsce od XIV do XVII wieku*, Wrocław-Warszawa-Kraków.
- 1987 Wytwórczość szklarska od połowy XIII do połowy XVII wieku [w:] *Polskie szkło do połowy XIX wieku*, Wrocław-Warszawa-Kraków.

EWA PRUSICKA-KOŁCON

GLASS BELL BEAKERS FROM ZAMOŚĆ BETWEEN THE END OF THE 16TH AND THE END OF THE 17TH CENTURIES

The richness of the glass items found during the archaeological excavations carried out in 1977-1991 in the area of the Old Town in Zamość by the Office for the Conservation of Monuments in Zamość, Lublin and Warszawa, as well as the Archaeological Museum in Kraków inspired a discussion of one group of the vessels, which, due to their shape, were called bell beakers. They are 8-10 cm high vessels with a bell-shaped belly, a slightly everted rim and a strongly narrowed bottom, thus creating a broad stem turning into a round foot with a slight indentation underneath and traces of releasing the fastening.

In Zamość, only one bell beaker has been known, which was fully reconstructed from 10 elements. It was found in the area of the fortification – Bastion VII. Additionally, there were two almost fully preserved beakers which were discovered in the trenches set up in 1970 in Staszic street. There were also 110 recorded characteristic fragments of beakers, that is, feet and fragments of feet, one fully preserved body without a foot,

and two rims. The non-characteristic fragments, which were difficult to distinguish, as they mainly comprised the middle parts of bodies, lessen the value of such findings.

The items from Zamość were made mainly from light green, and less often from dark green glass. In quite a number of fragments there were numerous air bubbles and traces of unmelted silica, and sometimes entire clusters of silica grains, which suggests the lack of precision in the production of these vessels.

Undoubtedly the beakers come from the nearby glass works belonging to the Ordynacja Zamoyska (Zamość Estate). Zamość, witnessing new settlement after a recent localisation, was an excellent trading outlet. Towards the end of the 16th century, the territory of the Ordynacja Zamoyska had functioning glass works in Turobin, Niedzieliska, Topólca and Szczepieszyn. Additionally there were two glass works belonging to Jan Zamoyski: the works in Panków, Bełżec district, and in Wisienka, Gródek district. In the 17th century, new estate glass

te wyraźnie wpłynęły na duże zagęszczenie ośrodków produkcji szkła w Polsce południowej przy niemal ich całkowitym braku, z wyjątkiem okolic Gdańska, na terenach północnej Polski (A. Wyrobisz 1987, s. 50-51, mapa 4).

Na terenie ordynacji zamojskiej pod koniec XVI w. funkcjonowało kilka hut szkła. Źródła informują o hutach: w Turobinie, Niedzieliskach, Topólczy i Szczebrzeszynie (A. Tarnawski 1935, s. 245). Huty w trzech pierwszych miejscowościach wymienił ordynacki archiwista M. Stworzyński², zaś ośrodek szczebrzeszyński wspominał B. Morando w liście z 1594 r. do kanclerza Jana Zamoyskiego z racji wyrabiania w hucie szyb do oszklenia kolegiaty zamojskiej³. Według A. Wyrobisza, najprawdopodobniej huta w Topólczy i huta w Niedzieliskach oraz huta szczebrzeszyńska, to jeden i ten sam zakład produkcyjny zmieniający tylko lokalizację w stosunku do okolicznych osad. Wniosek ten ma wynikać z faktu, że Topólcza i Niedzieliska położone są w odległości od siebie zaledwie 10 km, obie zaś leżą w pobliżu Szczebrzeszyna (A. Wyrobisz 1968, s. 41). Interpretacja ta wydaje się jednak nieco mglista, zaś prześledzenie doskonałych warunków naturalnych tych miejscowości i duży rynek zbytu jaki oferował nowo powstały Zamość z ówczesnym niezmiernie intensywnym osadnictwem, skłania do stwierdzenia, że produkcja mogła jednocześnie odbywać się w trzech ośrodkach hutniczych położonych w bardzo bliskim sąsiedztwie. Na pewno jednak samodzielnym ośrodkiem produkcyjnym była huta pod Turobinem. Oprócz wymienionych ośrodków na terenie ordynacji zamojskiej, w omawianym okresie w dobrach Jana Zamoyskiego czynna była huta w starostwie bełskim w Pankowie, położonym nad górnym Wieprzem, niedaleko Zamościa. Ponadto funkcjonowała huta w Wisience w starostwie grodeckim należącym do Jana Zamoyskiego od 1585 r., wzmiankowana w latach 1565-1566 i 1570 r., zapewne czynna również później (A. Wyrobisz 1968, s. 41). Pomimo istnienia kilku ośrodków produkcji szkła w pobliżu Zamościa, Zamoyski sprowadził w 1585 r. szkło francuskie do szklenia okien pałacu w Zamościu⁴. Być może był to zwykły kaprys Zamoyskiego, ale najprawdopodobniej miejscowe huty nie były w stanie dostarczyć w dużej ilości i dobrej jakości tego typu szkła. Ich produkcja ukierunkowana była głównie na potrzeby lokalne mało wymagającego klienta. Huty nie były ponadto nastawione wyłącznie na produkcję szyb, dużą część stanowiło zapewne szkło użytkowe, w tym rozpowszechniające się coraz bardziej pucharki

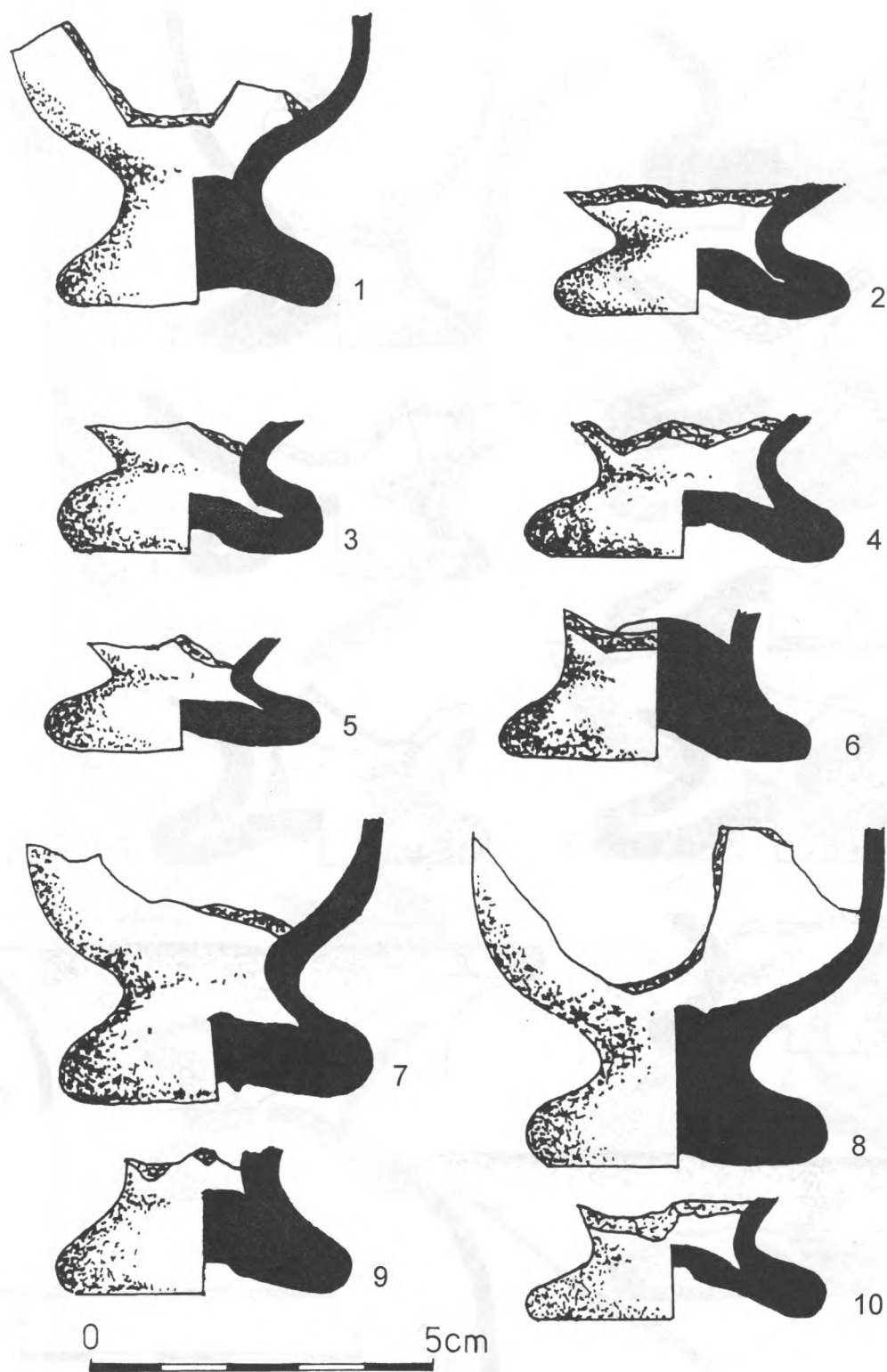
dzwonowate. Jakość produkowanych wyrobów szklanych staje się jednak coraz lepsza, bowiem już w 1594 r. huta szczebrzeszyńska produkowała szyby dla kolegiaty zamojskiej. W XVII w. na terenie ordynacji zamojskiej powstały kolejne huty szkła: pod Krzeszowem w lesie Brzeźnica (wzmiankowana w 1638 i 1656 r.), pod Tomaszowem: Hucisko Tomaszowskie, huta na Ulowie, huta Szarowolska, huta Ciotuska, Hucisko Zielone, wzmiankowane w latach 1660-1666 i pod Rybnicą: Hucisko Rybnickie, huta Susiecka, wzmiankowane w latach 1643-1694 (A. Wyrobisz 1968, s. 42). Wszystkie wymienione powyżej ośrodki miały decydujące znaczenie pod koniec XVI i w XVII wieku w zaspakajaniu potrzeb mieszkańców Zamościa na wyroby ze szkła. Spora ilość hut na terenach położonych w okolicach Zamościa, przy ich całkowitym braku m.in. na Lubelszczyźnie, była związana na pewno z lepszymi warunkami naturalnymi umożliwiającymi produkcję, ale przede wszystkim miało to związek z wielką własnością ziemską. Ordynacja zamojska zapewniała bowiem stałą pańszczyźnianą siłę roboczą (A. Wyrobisz 1966, s. 244).

Znaleziska pucharków dzwonowatych skłaniają do udzielenia także odpowiedzi na pytanie o funkcję tych przedmiotów. Na podstawie przeprowadzonych dotąd badań archeologicznych należy stwierdzić, że omawiane pucharki były niewątpliwie pierwszymi, najbardziej popularnymi i powszechnie używanymi szklanymi naczyniami stołowymi na ziemiach polskich. Były one tak popularne, pochodzące z masowej produkcji, a zarazem mało oryginalne, że brak ich w źródłach ikonograficznych. Występowały masowo, a przez to były tanie i powszechnie dostępne. W Zamościu znajdowane są na terenie całego miasta, zarówno w dzielnicy zamieszkałej niegdyś przez Polaków, jak również w częściach gdzie osiedlili się Rusini, Żydzi i Ormianie. Wystąpiły w sporych ilościach zarówno na terenie obiektów świeckich (Akademia) jak i klasztornych (klasztor OO Bazylianów). W Warszawie powszechnie były znajdowane w dzielnicy zamieszkałej niegdyś przez ludność najuboższą (S. Ciepela 1966, s. 251). Pucharkami pito najpopularniejsze wówczas napoje: piwo i rozpowszechniające się w tym okresie u bogatszych wino wypierające coraz bardziej ze stołów miód (K. Bockenheim 1998, s. 49). Na pewno niesłuszna jest interpretacja funkcji pucharków wyłącznie jako naczyń o jakimś szczególnym przeznaczeniu, np. do czynności liturgicznych. Świadczy o tym m.in. fakt, że w czasie remontu kaplicy Świętej Trójcy na Zamku w Lublinie w 1956 r. zauważono, że znalezione liczne ułamki tych naczyń nie traktowali siedemnastowieczni użytkownicy w sposób szczególny, ale znajdowały się one wśród innych odpadków i zniszczonych przedmiotów w warstwie użytkowej z tego okresu (I. Kutylowska 1981, s. 92-93). Powszechnie pucharki znajdowane są w siedemnastowiecznych poziomach użytkowych ulic i rynków Zamościa.

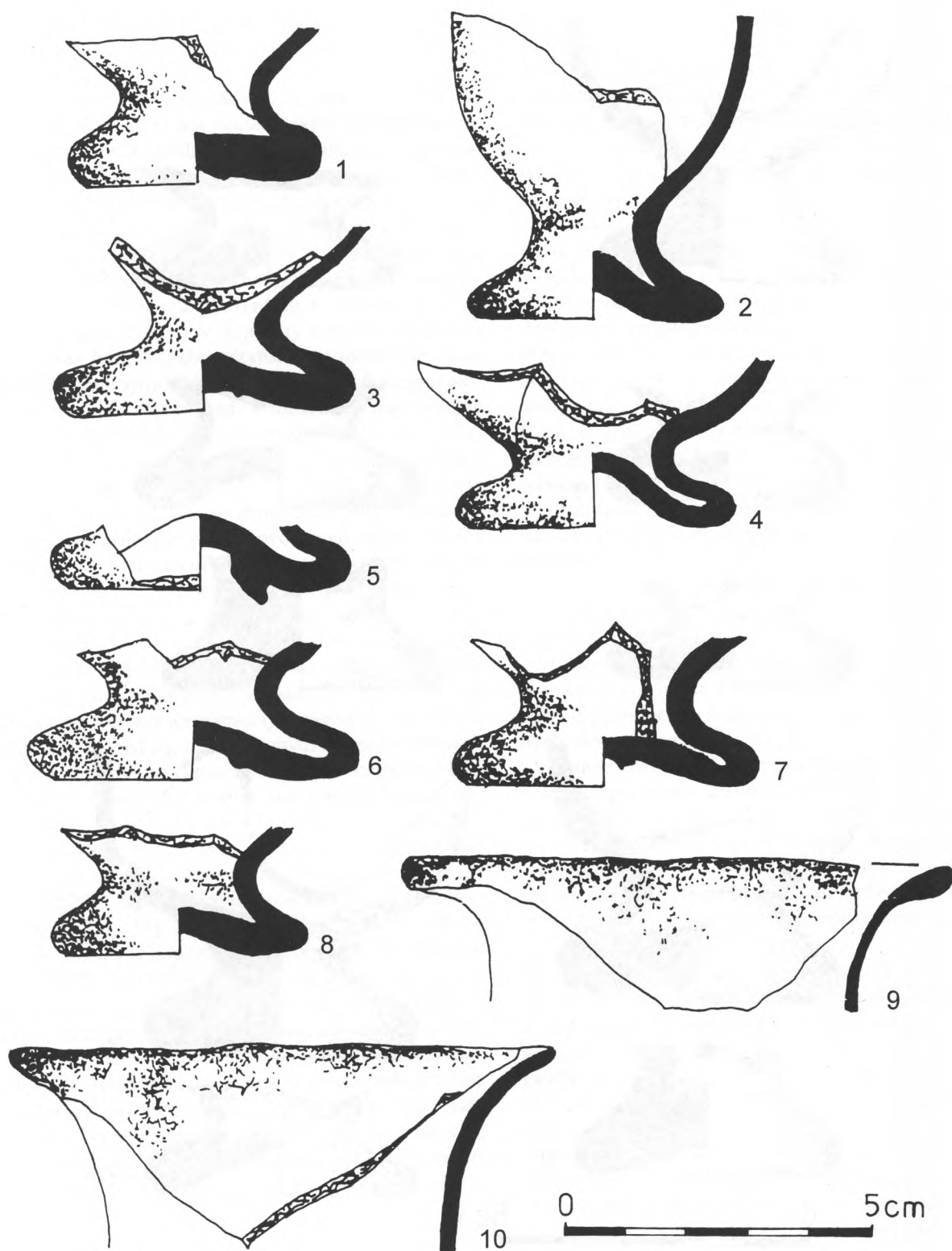
² M. Stworzyński, *Opisanie statystyczno-historyczne dóbr ordynacji zamojskiej przez Mikołaja Stworzyńskiego archiwistę 1834 roku*, Biblioteka Narodowa w Warszawie, BOZ 1815, k. 40, 93 v.

³ AGAD, BOZ 681.

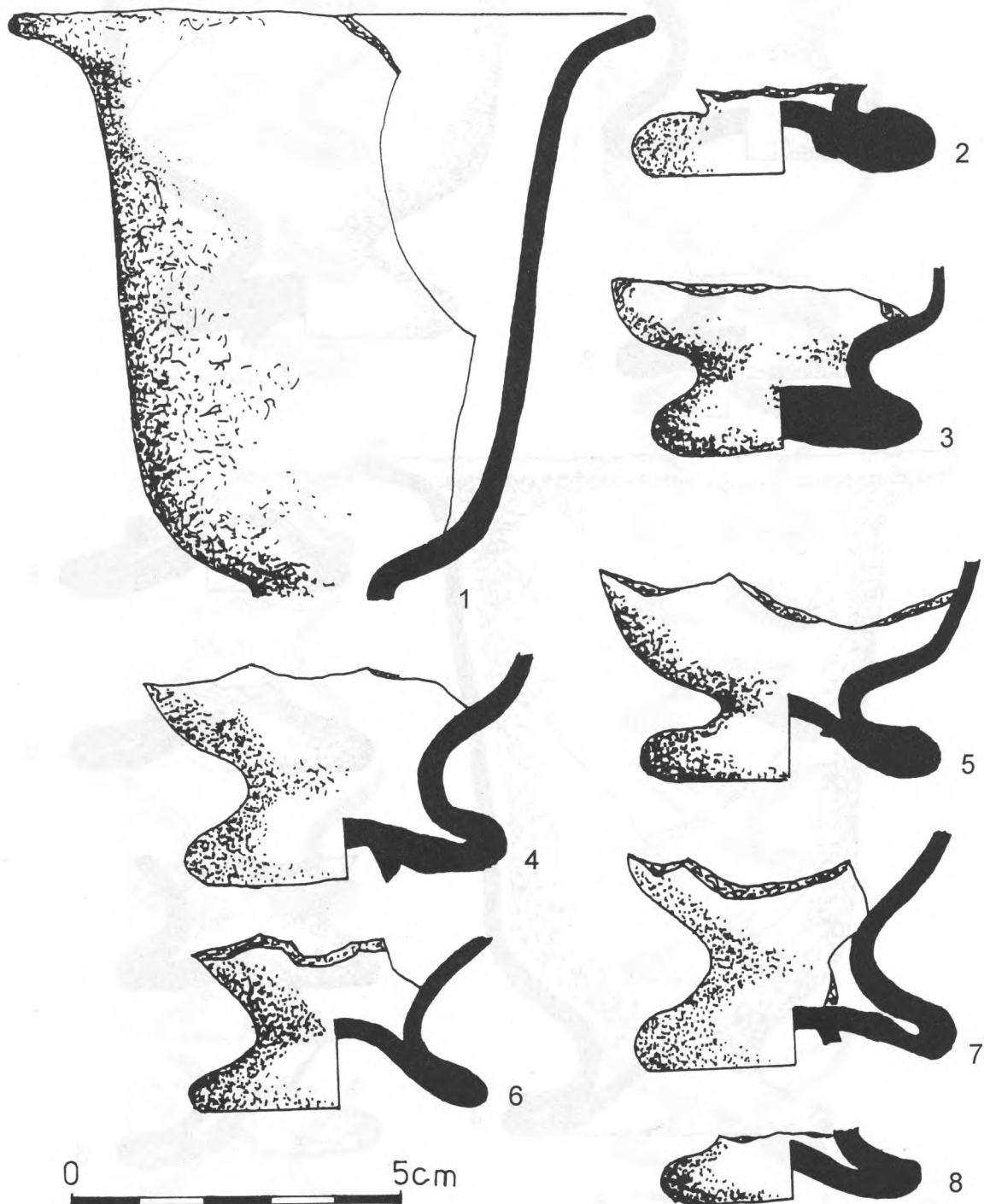
⁴ *Archiwum Jana Zamoyskiego*, t. IV, 1585-1588, wyd. K. Lepszy, Kraków 1948, s. 29, nr 1099; s. 414, nr 16.

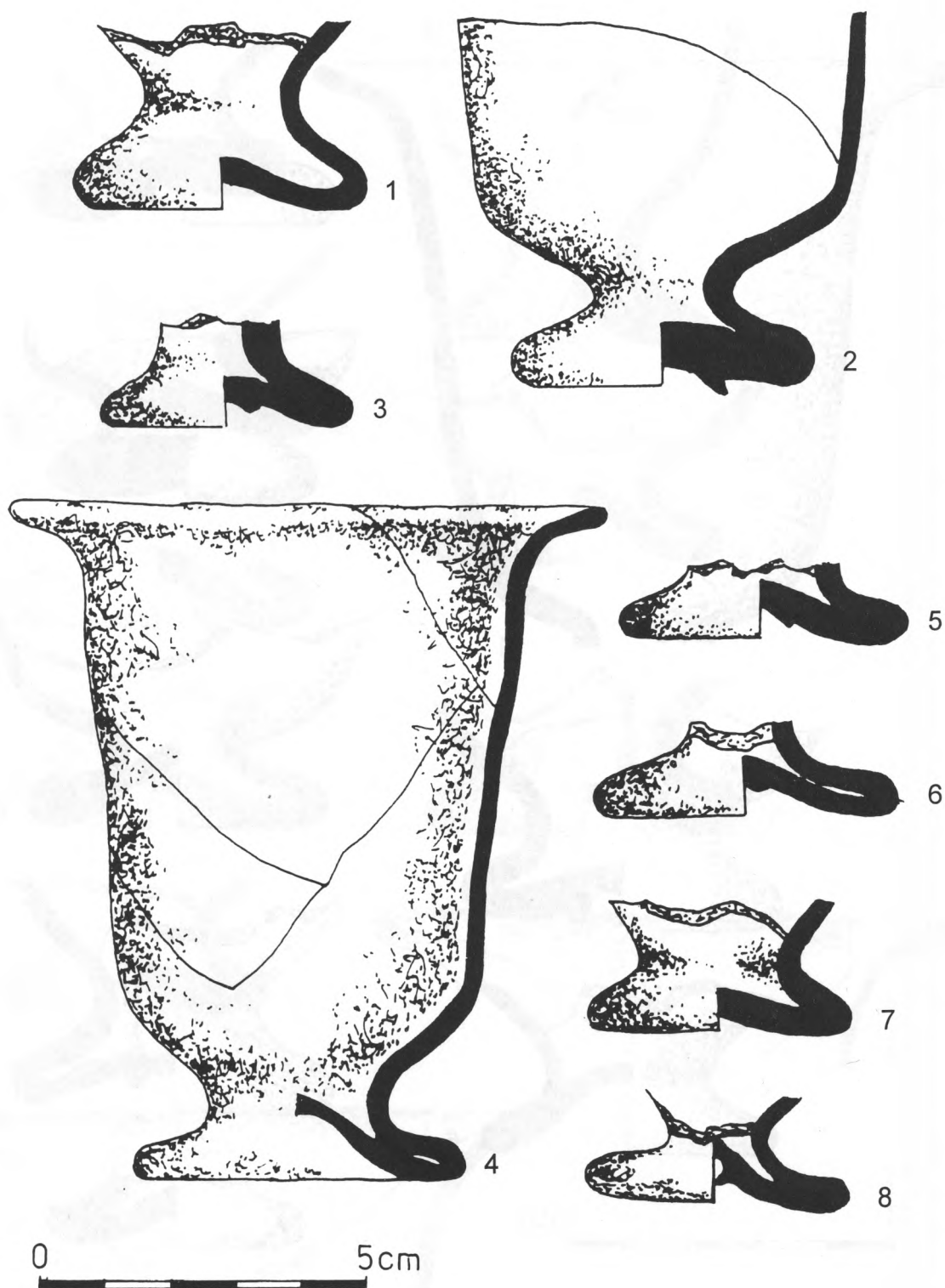
Ryc. 5. Zamość-Stare Miasto. Pucharki dzwonowate: a-b – zabytki z terenu Akademii; c-i – zabytki z Rynku Wielkiego; i – zabytek z Bloku XXVI.

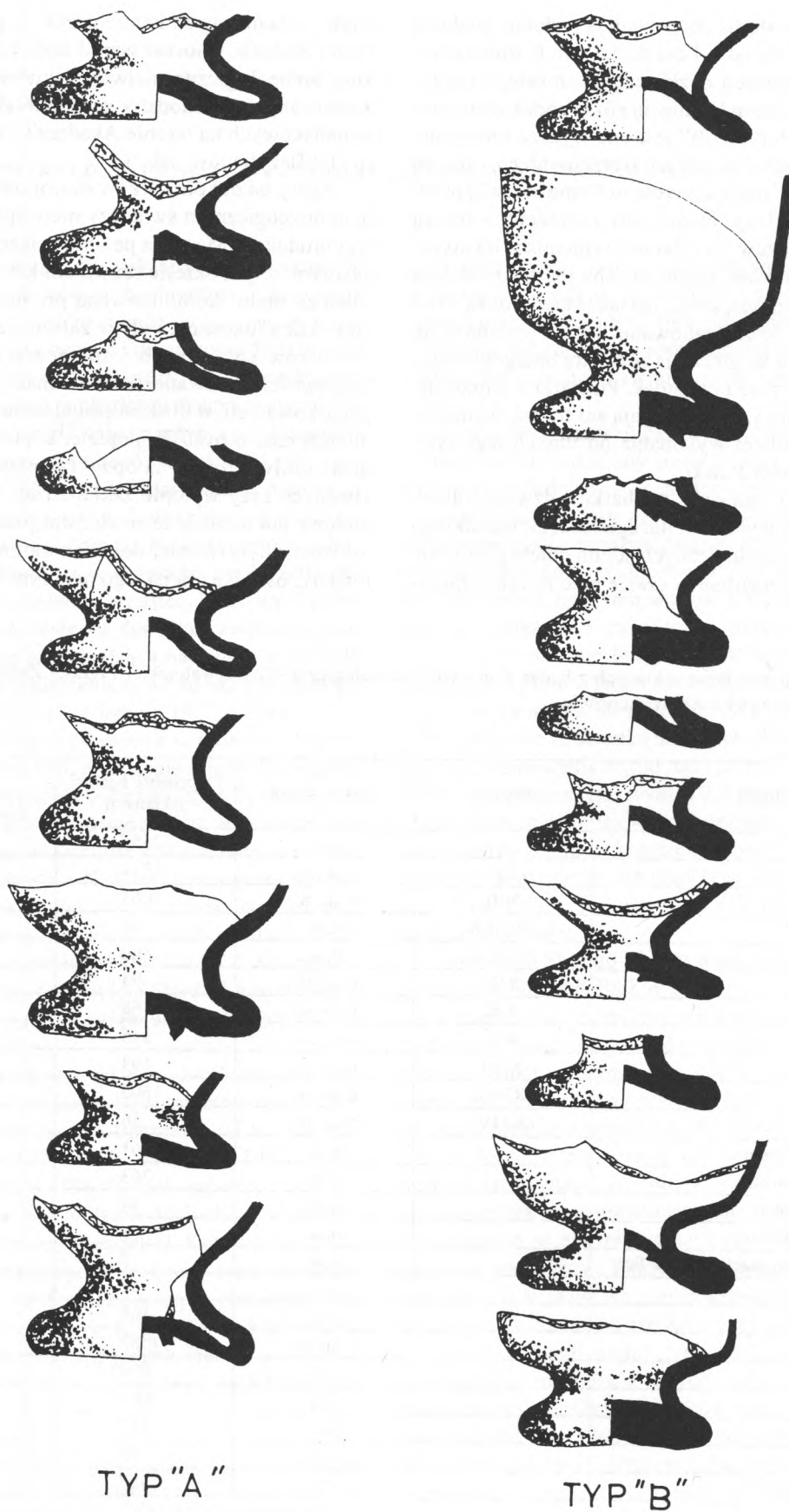
Ryc. 4. Zamość-Stare Miasto. Pucharki dzwonowate: a-j – zabytki z terenu dawnego Klasztoru OO Bazylianów.

Ryc. 3. Zamość-Stare Miasto. Pucharki dzwonowate: a-c – zabytki z terenu dawnego Klasztoru OO Bazylianów; d-h – zabytki z Rynku Wielkiego.

Ryc. 2. Zamość-Stare Miasto. Pucharki dzwonowate: d – pucharek znaleziony na terenie bastionu VII; a-c i e-h – znaleziska z terenu dawnego Klasztoru OO Bazylianów.

Ryc. 1. Zamość-Stare Miasto. Pucharki dzwonowate – przekroje stopek.

„B” o zlepionych stopkach, posiadają podobną średnicę stopek wahającą się od 4,4 cm do 5,8 cm. Różnica polega jedynie na proporcji nóżki względem całego naczynia. Przy mocniejszym ściśnięciu nóżki podczas produkcji, w pucharkach typu „B” jest ona wyższa i naczynie wydaje się smuklejsze, zaś rozszerzona nieco i niższa nóżka w typie „A” nadaje wyrobom formę bardziej przysadzistą. Oba rodzaje pucharków reprezentowane są w materiale zabytkowym z Zamościa niemal w identycznych proporcjach i nie wydaje się aby jedna forma była właściwa i zamierzona, zaś druga jakąś niedoróbką. Niewątpliwie o formie ukształtowania nóżek, podobnie jak o formie i stopniu wygięcia na zewnątrz brzegów czasz, decydował wyłącznie przypadek. Pucharki z Zamościa, jak wynika z analizy, nie odbiegają ani formą, rozmiarami, ani też sposobem wykonania od innych tego typu zabytków z terenów Polski.

Pokaźna ilość znalezisk pucharków dzwonowatych jest niewątpliwie wynikiem dużego zasięgu wszelkiego rodzaju badań archeologicznych jakimi objęto zamojskie Stare Miasto, szczególnie w czasie prac rewaloryzacyj-

nych renesansowych kamieniczek na przełomie lat 70-tych i 80-tych. Chociaż wśród badań dominowały nadzory archeologiczne, najwięcej materiałów i najlepiej zachowanych, pochodzi z systematycznych badań wykopaliskowych na terenie Akademii i dawnego klasztoru OO Bazylianów (tab. 1).

Spory udział pucharków dzwonowatych w materiale archeologicznym świadczy niewątpliwie o ich masowej produkcji. Ma to na pewno związek z bardzo intensywnym w tym okresie rozwojem leśnych hut szkła jak również mało skomplikowaną produkcją tych naczyń. Huty szkła lokowane były w zależności od określonych warunków naturalnych i społeczno-ekonomicznych. Najczęściej budowano je na terenach podgórskich lub pagórkowatych, w bliskim sąsiedztwie potoków lub niedużych rzek o bystrym prądzie, w pobliżu lasów, które dostarczały surowca na opał oraz popiołu i potażu niezbędnych przy wytopie szkła. Atrakcyjne miejsca pod budowę hut to także te ze złożami piasków i dobrej gliny. Istotne były również dogodne warunki transportu oraz bliskość ośrodka miejskiego jako rynku zbytu. Czynniki

Tab. 1. Znaleziska zabytków szklanych z badań Pracowni Archeologiczno-Konserwatorskiej PKZ O/ Zamość w latach 1977-1991 na terenie Starego Miasta w Zamościu.

Obiekt	Wykop	Rodzaj badań	Fragmenty naczyń szklanych	Fragmenty pucharków dzwonowatych
Rynek Wielki	–	n. a.	2653	23
Rynek Wielki	XII	n. a.; w.	1514	2
Rynek Wielki	XIII	n. a., w.	1063	2
Rynek Wielki	XVIII A	n. a.	760	4
Rynek Wielki	XVIII B	n. a.	860	3
Rynek Wielki	XIX	n. a.; w.	94	1
Rynek Wielki	XX	n. a.; w.	68	–
Rynek Wielki	XXI	n. a.; w.	315	–
Rynek Wielki	XXII	n. a.; w.	193	–
Rynek Wielki	XXIII	n. a.; w.	1605	–
Rynek Wielki	XXIV	n. a.; w.	56	–
Brama Lubelska Stara		n. a.	161	–
Brama Lubelska Nowa		n. a.	263	–
Brama Szczebrzeska		n. a.	44	–
Poterna kurtyny 6-7		n. a.	–	–
Wykop przy kojcu, przekop przez fosę		n. a.	7	–
Furta Wodna		n. a.	57	–
Kolektor „Ulgi”		w.	165	5
Bastion VII		n. a.; w.	1589	7
Blok III	–	n. a.	800	–
Blok XXVI	–	n. a.	1005	1
Blok XXVII	–	n. a.	117	–
Akademia		s., w.	796	14
Klasztor Bazylianów		w.	487	48
Razem			14 672 110	

n. a. – nadzór archeologiczny
w. – badania wykopaliskowe
s. – badania sondażowe

EWA PRUSICKA-KOŁCON

SZKLANE PUCHARKI DZWONOWATE Z ZAMOŚCIA OD KOŃCA XVI WIEKU DO KOŃCA XVII WIEKU

Bogata ilość wyrobów szklanych pozyskanych w czasie badań i nadzorów archeologicznych na terenie Starego Miasta w Zamościu skłania do omówienia przynajmniej jednej grupy naczyń, stosunkowo licznie występującej w materiale archeologicznym¹. Ze względu na swój kształt nazwano je pucharkami dzwonowatymi. Ich interpretacja opiera się głównie na jedynej jak dotąd próbie ujęcia tego tematu dla terenów całej Polski (S. Ciepiela 1966, s. 248-252) oraz jedynej krótkiej publikacji dotyczącej Zamościa i terenów Lubelszczyzny (I. Kutylowska 1981, s. 91-95). Zabytki dotąd opisane i publikowane dają obraz naczyń o wysokości około 8-10 cm, które posiadały dzwonowaty brzusek, lekko wychyloną na zewnątrz krawędź wylewu, dno silnie zwężone pozorując szeroką nóżkę przechodzącą następnie w okrągłą stopkę z lekkim wysklepieniem od spodu i śladem po odrywaniu przyczepca (S. Ciepiela 1987, s. 74).

Zabytki szklane przedstawione w niniejszym opracowaniu pochodzą z badań archeologicznych przeprowadzonych (z przerwami) w latach 1970-76 przez pracowników Pracowni Archeologiczno-Konserwatorskiej PP PKZ Oddziałów w Lublinie i Warszawie oraz Muzeum Archeologicznego w Krakowie, przede wszystkim jednak z badań wykopaliskowych, sondażowych i nadzorów archeologicznych prowadzonych w latach 1977-1991 przez PAK Zamojskiego Oddziału PKZ. Zasięg prac badawczych, którymi było objęte Stare Miasto w latach 1970-1991 został ujęty w odrębnej publikacji (E. Prusicka 1991, s. 180-286).

Z Zamościa znany jest jeden pucharek dzwonowaty zrekonstruowany w całości z 10 elementów (ryc. 2: 4). Znalezione zostały na terenie Bastionu VII w wykopie XII, założonym w 1979 r. (T. Nawroński 1987, s. 64; A. Witkowski 1988, s. 23). Ponadto prawie w całości zachowały się dwa egzemplarze pucharków wydobyte z wykopów 1970 r. na ul. Staszica (I. Kutylowska 1971, fot. 18). Natomiast jest spora ilość tego typu zabytków o dobrze zachowanym denku z czaszą do połowy jej wysokości (ryc. 2: 2, 3; ryc. 4: 2; ryc. 5: 1). Największą ilość pucharków spotyka się jednak jako części denek w postaci okrągłej, dość grubej stopki z odchodzącą od

niej krótką szyjką. Znacznie rzadziej występują fragmenty czasz, które często ze względu na bardzo małe rozmiary trudno nawet identyfikować z pucharkami dzwonowatymi. Sporadycznie spotykane są prawie w całości zachowane czasze z wywiniętym na zewnątrz brzegiem (ryc. 3: 1).

Zrekonstruowany w całości pucharek dzwonowaty z bastionu VII znaleziony został w wykopie XII założonym przy południowo-wschodnim narożniku nadszańca, na terenie tzw. fosy wewnętrznej bastionu. Naczynie wykonane było z przezroczystego szkła o odcieniu jasno-zielonkawym z widocznymi pęcherzykami powietrza. Wysokość naczynia wynosi 10,6 cm, zaś średnica wylewu czaszy 9,5 cm. Stopka pucharka o średnicy 5,2 cm nosi na dnie ślady po odrywaniu przyczepca w końcowej fazie wyrobu naczynia. Według S. Ciepieli, typ pucharka można określić jako „B” gdzie dno jest wyraźnie zlepione ze ścianką na skutek silnego wgniecenia podczas formowania szyjki naczynia (S. Ciepiela 1966, s. 249). Średnica szyjki wynosi 2,3 cm. Czasza w górnej części rozszerza się lekko i zakończona jest dość silnie wygiętym na zewnątrz brzegiem. Opisany pucharek (ryc. 2: 4) jest analogiczny do tego typu dwu naczyń znalezionych w 1970 r., jest jednak od nich nieco niższy i bardziej przysadzisty.

Na terenie Starego Miasta podczas badań archeologicznych tylko PAK PKZ w Zamościu pozyskano 15 tysięcy fragmentów zabytków szklanych, w tym 110 charakterystycznych fragmentów pucharków dzwonowatych, tj. stopek i fragmentów stopek, jedną zachowaną czaszę bez stopki i dwa wylewy czasz. Trudne do wydzielenia niecharakterystyczne fragmenty naczyń, głównie środkowe części czasz, umniejszają niewątpliwie ilość tego typu znalezisk. Zabytki wykonane zostały przeważnie ze szkła jasnozielonego, sporadycznie ciemnozielonego. W wielu fragmentach zauważono liczne pęcherzyki powietrza i ślady nie stopionej krzemionki, a czasami całe skupiska ziaren krzemionki świadczące o dużej niedokładności produkcyjnej naczyń.

Formy i sposób produkcji pucharków z Zamościa nie odbiegają od znalezisk z innych części Polski. Przy typologicznym określaniu zabytków (ryc. 1) należy się zatem posłużyć podziałem opracowanym jeszcze w 1966 r. przez S. Ciepielę wyróżniającą dwa typy naczyń przede wszystkim w oparciu o sposób uformowania stopki (S. Ciepiela 1966, s. 249). Zarówno typ „A” o szerokiej, nie zlepionej ściance stopki ze ścianką nóżki jak i typ

¹ Niniejsze opracowanie powstało w ramach programu Regionalnego Ośrodka Studiów i Ochrony Środowiska Kulturowego w Lublinie realizowanego od kilku lat przez autorkę. Program dotyczył nowożytnego szkła z badań archeologicznych na terenie Starego Miasta w Zamościu.

WALDEMAR URBANIAK

A COLLECTION OF MODERN VESSEL POTTERY FROM A BACK-YARD AT 5 JEZUICKA STREET IN LUBLIN

The collection of 16th century pottery, analysed in terms of material and technology, is characterised by a high presence (95%) of items made of white clay, fired in oxidising conditions. A slight leaning of the clay was observed, which was achieved by addition of fine-grain sand. About 90% of all the items were wheel-made. The vessels were ornamented predominantly by a technique of engraving, plastic shaping, and gla-

zing, and more rarely by painting or burnishing. About 25% of all fragments had traces of glazing, most often with green and brown glaze. The collection varies in terms of morphology. The majority of the items were kitchen vessels - pots, trivet vessels, and shallow bowls, however, a big and typologically uniform collection is constituted by table vessels such as plates, or beakers, which are rare at other modern sites.

Katedra Archeologii UMCS w Lublinie

NACZYNIĘ FLASZOWATE

Zachowana w całości flaszka (ryc. 6: 6 – por. M. Matyaszewski 1999, s. 182) należy do grupy BU. Posiada znacznie zwężoną szyjkę i wyodrębniony, pionowo ścięty brzeg. Cała powierzchnia wewnętrzna pokryta została jasnobrązową polewą. Powierzchnię zewnętrzną w miejscu przejścia szyjki w brzusec zdobi jeden płytki dookoły rowek. Naczynia flaszowate stanowią bardzo rzadko spotykaną formę. Flaszki znane z Krakowa datuje się najwcześniej na XV wiek (A. Wałowy 1979, s. 94).

SKARBONKA

Zachowana w całości skarbonka (ryc. 6: 7 – por. M. Matyaszewski 1999, s. 182) należy do grupy BU. Skarbonka o wyodrębnionej, niskiej części przydennej, zwęża się ku górze tworząc zakończenie w formie uchwytu. Całe naczynie pokrywa ornament w postaci poziomych, dookólnych, dość gęsto rozmieszczonych żłobków. Włot na monety wykonano w górnej partii brzuśca. Zabytki te stanowią dość popularną i zróżnicowaną formami grupę dotychczas nie opracowaną typologicznie. Uniemożliwia to precyzyjne datowanie omawianego egzemplarza.

FRAGMENTY PRZYDENNE

Dużą liczbę stanowią partie przydenne i dna naczyń (tab. 1). Najprawdopodobniej w większości pochodzą one od najliczniej reprezentowanych w zbiorze garnków, ewentualnie od dzbanów lub mis. Omawiane dna należą do grup BU, BR i ŻR. Większość naczyń została wykonana techniką toczenia. Przeważają partie przydenne o ściankach łagodnie rozchylających się od samego dna (ryc. 6: 3; 8: 2) lub tuż powyżej niego (ryc. 7: 5). Drugi typ stanowią dna o mocno rozchylonych ściankach bocznych (ryc. 7: 3; 8: 3). W obu tych typach, oprócz den płasko przylegających do podłoża, występują także dna

z uniesioną ku górze częścią centralną (ryc. 6: 3, 5; 7: 4). W kilku przypadkach zaobserwowano niestarannie i nierównomiernie nałożone szkliwo, przeważnie w kolorze zielonym. Polewa pokrywała zazwyczaj niewielką część powierzchni zewnętrznych ścianek przy samym dnie, niekiedy zachodząc na jego spodnią stronę. W jednym przypadku polewa pokrywała całą powierzchnię wewnętrzną dna naczynia, co może wskazywać na pochodzenie tego fragmentu z dzbaną (ryc. 6: 4). Przeważają dna o małych średnicach w granicach 8-11 cm (ryc. 6: 5; 7: 3). Znacznie mniej den osiągało średnice 12-14 cm (ryc. 6: 3-4; 7: 4), a tylko kilka miało średnicę powyżej 15 cm (ryc. 7: 5; 8: 2).

Na podstawie przeprowadzonej powyżej analizy można stwierdzić, że wszystkie zabytki z omawianego zbioru dostały się do dołu chłonnego w przeciągu XVI wieku. Przedstawione naczynia kuchenne i stołowe pod względem technologii wykonania i cech morfologicznych nie odbiegają od ogólnych tendencji panujących w garncarstwie tego okresu. Dla większości z nich można znaleźć analogie z innych stanowisk. Z końcem XVI wieku lub początkiem następnego dół chłonny przestał funkcjonować. Najprawdopodobniej podczas wielkiego pożaru Lublina w 1575 roku kamienica Jezuicka 5 uległa doszczętnemu wypaleniu (H. Gawarecki, S. Paulowa, M. Stankowa 1973, s. 218). Nie istnieje jednak żadne opracowanie historyczne kamienicy, w którym można by znaleźć tego potwierdzenie.

* * *

Wykaz skrótów użytych w tablicach dla oznaczenia barwy polewy:

b. – brązowa, b.-z. – brązowo-zielona, b.-ż. – brązowo-żółta, br. – brunatna, z. – zielona, z.-ż. – zielono-żółta, ż. – żółta, ż.-z. – żółto-zielona.

LITERATURA

- Czopek S., Lubelczyk A.
1993 *Ceramika rzeszowska XIV-XVII wiek*, Rzeszów.
- Dąbrowska M., Gajewska M., Kruppe J.
1993 Późnośredniowieczne i nowożytne naczynia gliniane oraz kafle. Komentarz do analizy, [w:] *Sandomierz: Badania 1969-1973*, t. 1, s. 240-261.
1996 Późnośredniowieczne i nowożytne naczynia ze stanowiska Collegium Gostomianum w Sandomierzu, [w:] *Sandomierz: Badania 1969-1973*, tom 2, s. 314-319.
- Gawarecki H., Paulowa S., Stankowa M.
1973 Klęski pożarów w Lublinie, R. Lub., t. 16, s. 211-225.
- Hunicz A.
1984 *Studia z archeologii średniowiecznego Lublina*, Warszawa.
- Matyaszewski M.
1999 Wyniki nadzorów archeologicznych przeprowadzonych w obrębie podwórza Jezuicka 1-7 na Starym Mieście w Lublinie, APŚ, t. 4, s. 181-184.
- Supryn M.
1974 Półmajolikowa ceramika z Jarosławia, WA, t. 40, s. 239-264.
- Wałowy A.
1979 Późnośredniowieczne garncarstwo krakowskie w świetle źródeł archeologicznych, Mat. Arch., t. 19, s. 5-151.

o rozmiarach małych (średnice 21 i 22 cm) – (ryc. 4: 4-5), średnich (średnice 27 cm) – (ryc. 4: 6; 5: 4) i dużych (średnice 30 i 35 cm) – (ryc. 5: 1; 6: 1). Ich kołnierze mają zbliżoną szerokość w granicach 4-5 cm. Wszystkie egzemplarze należą do grupy BU. Powierzchnie wewnętrzne czterech talerzy zostały pokryte szkliwem w kolorze zielonym. Jeden ma polewę w kolorze żółto-brązowym, tzw. miodowym. Wnętrze największego pokryte zostało polewą w kolorze brązowym, natomiast sam kołnierz naczynia polany został szkliwem o barwie zielonej (ryc. 5: 1). Wszystkie mają kołnierz zdobiony ornamentem zwielokrotnionych, bardzo płytkich rytych łuków lub linii falistych. W jednym przypadku ten motyw zdobniczy uzupełnia kilka rytych dookołnych rowków umiejscowionych między załamaniem lustra talerza w kołnierz a motywem linii falistych (ryc. 5: 1). Pod względem uformowania brzegu, wszystkie naczynia stanowią jeden typ: talerzy z brzegiem podniesionym do góry, różnią się krawędzią brzegu, mniej lub bardziej ostrą bądź zaokrągloną. Różny jest też stopień zawinięcia krawędzi do środka. Dna talerzy są proste (ryc. 4: 4; 5: 1) lub lekko wypukłe (ryc. 4: 5; 6: 1 – por. M. Matyaszewski 1999, s. 182). Talerze o podobnej ornamentyce znane są z warstw datowanych na XVI wiek ze stanowisk w Rzeszowie (S. Czopek, A. Lubelczyk 1993, s. 42). Także i morfologia naczyń – m. in. krawędzie w typie I, wydzielonym dla ceramiki sandomierskiej ze stanowiska Collegium Gostomianum, charakterystyczna jest dla pełnego wieku XVI (M. Dąbrowska, M. Gajewska, J. Kruppe 1993, s.248, ryc.8).

Jeden ze wspomnianych talerzy półmajolikowych wykonany został z gliny żelazistej (ryc. 8: 4). Ceglastej barwy czerep naczynia pokryto brunatną, zieloną, żółtą i żółto-zieloną angobą. Naczynie posiada proste, płaskie dno, ścianki boczne silnie rozchylone ze słabo wyodrębnionym, 5-centymetrowej szerokości kołnierzem o pogrubionym brzegu. Kołnierz talerza ozdobiony został ornamentem w postaci winnej latorośli. W centralnej części dna naczynia znajduje się zgeometryzowany element roślinny. Naczynie pokrywa przezroczysta polewa. Średnica 30 cm i duża głębokość talerza przemawia za tym, że mógł on służyć do podawania potraw. Podobnie uformowane naczynia z ornamentem geometryczno-roślinnym wykonanym na ciemnym tle znane są z Jarosławia, gdzie zaliczono je do typu Ia. W oparciu analizę stratygraficzną nawarstwień datowane są na pierwszą połowę XVII wieku (M. Supryn 1975, s. 257-258), co nie wyklucza starszej metryki lubelskiego egzemplarza.

Drugi egzemplarz (ryc. 7: 1) został omówiony w sprawozdaniu z nadzorów (zob. M. Matyaszewski 1999, s. 181).

PUCHARKI

Stwierdzono fragmenty pochodzące z dziewięciu pucharków (tab. 1), w tym jedną część przydenną (ryc. 5: 3), dwie partie środkowe oraz sześć partii górnych

naczyń, do których zaliczono cztery wyroby zrekonstruowane na całej swojej wysokości (ryc. 5: 2; 6: 2; 7: 2; 8: 1). Wszystkie należą do grupy BU. Siedem pucharków ma dwustronnie szklione powierzchnie. Od zewnątrz pokryte są polewą w kolorze zielonym o odcieniach od trawiaście zielonej do ciemnej. Powierzchnie wewnętrzne mają najczęściej barwę brązową oraz zielono-żółtą i żółto-zieloną. Jeden z pucharków został pokryty polewą jedynie po stronie zewnętrznej (ryc. 6: 2). Trzy spośród wyklejonych na całej wysokości naczyń miało po dwa, nie zawsze zachowane, rozmieszczone przeciwległe ucha taśmowate. Czwarty posiadał ich wyjątkowo trzy (ryc. 5: 2). W pozostałych przypadkach nie można określić ich ilości ze względu na fragmentaryczność materiału. Można wyróżnić dwie formy pucharków: bardziej smukłe o największej wydętości brzuśca przypadającej w połowie wysokości naczynia (ryc. 5: 2; 7: 2) oraz dosyć krępe w formie, zwężające się ku dołowi od około 2/3 wysokości (ryc. 6: 2; 8: 1). Brzegi pucharków są stosunkowo wysokie, rozchylone (ryc. 5: 2; 7: 2; 8: 1) lub pionowe (ryc. 4: 7; 6: 2). Wylewy w większości ozdobione są ornamentem w postaci rytych, zwielokrotnionych żłobków lub wyjątkowo karbów (ryc. 7: 2). Znacznie uboższa jest ornamentyka partii środkowych tych naczyń. Stanowią ją czasem tylko dwa dookołne rowki (ryc. 7: 2; 8: 1). Wyjątkowa dekoracja widoczna jest na zachowanym fragmencie przydennym jednego z pucharków. Prawdopodobnie rowkami ozdobiona była znaczna część naczynia (ryc. 5: 3). W grupie pucharków znalazło się jedno naczynie odbiegające od pozostałych zarówno formą jak i surowością wykonania. Posiada niski pionowy, nie zdobiony brzeg. Pozbawione jest jakichkolwiek śladów szklwienia (ryc. 4: 7). Pucharki są rzadko spotykaną formą naczyń. Brak ich w publikacjach z innych stanowisk nowożytnych. Najbardziej zbliżone formą do omawianych są pucharki typu I z Krakowa datowane na XIV i początek XV wieku (A. Wałowy 1979, s. 91, tabl. IV). Technologia wykonania, a zwłaszcza szklwienie powierzchni lubelskich pucharków, charakterystyczna jest jednak już dla garncarstwa nowożytnego.

DZBANY

Zachowany fragment górnej partii (ryc. 4: 8) należy do grupy BU. Powierzchnia wewnętrzna i brzeg po stronie zewnętrznej naczynia pokryte są brązową polewą. Górna partia brzuśca ozdobiona została serią rytych dookołnych rowków. Dwoma rytmami żłobkami ozdobiony jest także brzeg naczynia. Fragmentaryczny stan zachowania uniemożliwia zrekonstruowanie pełnej formy wyrobu. Ukształtowaniem górnej partii naczynie zbliżone jest do dzbanów typu VI z Sandomierza, datowanych na XVI wiek (M. Dąbrowska, M. Gajewska, J. Kruppe 1993, s. 245) oraz Krakowa, gdzie dzbanek z analogicznie uformowanym, lejowato rozszerzonym wylewem znaleziony został w warstwie datowanej na XIV-XV wiek (A. Wałowy 1979, s. 88, tabl. III).

towanej partii brzegowej znane są z Sandomierza, gdzie zaliczono je do typu III i VI (M. Dąbrowska, M. Gajewska, J. Kruppe 1993, s. 246, ryc. 1-2), Rzeszowa (S. Czopek, A. Lubelczyk 1993, s. 19) i Krakowa (A. Wałowy 1979, s. 76, tabl. V, VI). Datowane są tam na okres XV-XVI wieku.

Typ IIIa – grupa naczyń z brzegiem zakończonym plastycznym ornamentem w postaci falistej taśmy. W analizowanym zbiorze znalazło się sześć naczyń z tak ukształtowaną krawędzią. Rysunkową rekonstrukcję wykonano dla najlepiej zachowanego egzemplarza (ryc. 3: 1). Wszystkie egzemplarze należą do grupy BU. Powierzchnie ozdobione są ornamentem w postaci rytych dookólnych żłobków.

Podstawą do określenia rozmiarów garnków były średnice ich wylewów. Najwięcej stwierdzono naczyń średniej objętości (średnice 13-16 cm) (ryc. 2: 6, 10; 3: 1), dużo mniej małej (9-11 cm) (ryc. 2: 2, 9), najmniej dużej (17 cm i więcej) (ryc. 2: 3; 3: 3). Największy z garnków miał średnicę 21,5 cm. W przypadku partii przydennych trudnym do rozstrzygnięcia okazało się określenie, które z nich należą do garnków, a które do innych form np. dzbanów. Z tego względu omówione one zostaną zbiorczo w dalszej kolejności.

POKRYWKI

Fragmenty trzech pokrywek (tab. 1) zaliczono do grupy BU. Tylko w jednym przypadku możliwa była rekonstrukcja pierwotnego wyglądu całej pokrywki (ryc. 3: 6). W pozostałych zachowały się część górna wraz z uchwytem (ryc. 3: 5) oraz niewielki fragment partii przykrawędnej (ryc. 3: 7). Uchwyty omawianych egzemplarzy mają kształt guzikowaty o krawędzi pionowej z zagłębieniem pośrodku, przy czym jeden z uchwytów niestarannie wykonanej pokrywki jest asymetryczny (ryc. 3: 5). Zachowane krawędzie dwóch egzemplarzy mają uformowany od strony wewnętrznej wrąb, różnią się natomiast brzegiem, który w jednym przypadku jest zaokrąglony (ryc. 3: 6), a w drugim prosty, lekko podgięty do góry (ryc. 3: 7). Wymiary pokrywek (średnica 17,5 cm i 16 cm) wskazują, że wykonano je do naczyń więcej niż średniej wielkości. Ze względu na szerokie rozpowszechnienie guzikowatej formy uchwytu pokrywek w różnych okresach, niemożliwe jest precyzyjne datowanie pokrywek oparte na tym ich elemencie. Egzemplarze pokrywek z analogicznie uformowanymi brzegami znane są z Sandomierza (M. Dąbrowska, M. Gajewska, J. Kruppe 1996, s. 323, tabl. 1/31, 1/32) oraz Rzeszowa (S. Czopek, A. Lubelczyk 1993, s. 59, tabl. XXII/2, XXII/5). Datowane są na tych stanowiskach na okres XVI-XVII wieku.

Misy

Wyróżniono fragmenty tylko dwóch naczyń określonych jako misy (tab. 1). Jeden z egzemplarzy zrekonstruowany na całej swojej wysokości (ryc. 3: 8) należy do grupy BU. Jest to masywne naczynie o dużych wy-

miarach. Średnica wylewu wynosi 31 cm, dna 24 cm, a wysokość osiąga 13,5 cm. Masywny, wałeczkowaty brzeg misy wywinięty jest na zewnątrz. Od wewnątrz posiada wyodrębnione żeberko ułatwiające ucieranie w nim potraw. Górna część brzuśca misy zdobiona jest żłobkami, ponadto na całej wysokości powierzchnię zewnętrzną wyrobu pokrywają nieregularne, szerokie pasy zielonego szkliwa. Naczynie to można zaliczyć do grupy mis-makutr, służących najpewniej do ucierania potraw. Podobne duże misy z analogicznie uformowanym brzegiem znane są ze stanowisk w Sandomierzu, gdzie zaliczono je do typu VI (M. Dąbrowska, M. Gajewska, J. Kruppe 1993, s. 245, ryc. 4), Rzeszowa (S. Czopek, A. Lubelczyk 1993, s. 24, tabl. XX/3) i Krakowa, gdzie zalicza się je do typu II (A. Wałowy 1979, s. 84). Wszystkie datowane są na XVI wiek.

Z drugiej misy zachowała się tylko część przydenna (ryc. 8: 5). Naczynie należy do grupy BR i charakteryzuje się dużą ilością gruboziarnistego piasku z niewielkim dodatkiem bardzo małych kamyczków. Średnica dna wynosi 26 cm, a największa wysokość zachowanego fragmentu osiąga 12,5 cm. Brak partii brzegowej nie pozwala na precyzyjne datowanie wyrobu.

TRÓJNÓŻKI

Wyróżniono znaczne fragmenty trzech patelni, co pozwoliło zrekonstruować w przybliżeniu ich formę oraz pojedynczą nóżkę. Wszystkie egzemplarze są stosunkowo płytkie. Dwa z nich mają średnice 15 cm (ryc. 4: 1) i 16 cm (ryc. 4: 2). Trzeci jest zdecydowanie większy; średnica 21 cm (ryc. 4: 3). Wszystkie trójnóżki należą do grupy BU. Ich powierzchnie wewnętrzne pokryte są starannie szkliwem w kolorze zielonym. Długotrwałe użytkowanie w otwartym ogniu pozostawiło ślady w postaci drobnych spękań i odprysków polewy oraz przepalonych powierzchni zewnętrznych. Dwie patelnie miały zachowany tulejkowaty uchwyt, przyklejony do ścianki naczynia poniżej jego brzegu (ryc. 4: 1,3). Wszystkie zachowane nóżki patelni wykonane były z wałeczków gliny; ich kształt był mniej lub bardziej stożkowaty o owalnym przekroju. Partie brzegowe naczyń charakteryzują się występowaniem lekko zaznaczonego lub dobrze wyodrębnionego wrębu na pokrywkę. W dwóch przypadkach brzeg rozchylony jest na zewnątrz, przy czym jego krawędź jest ukośnie ścięta (ryc. 4: 2) bądź lekko zaokrąglona (ryc. 4: 1). Trzecia patelnia ma gruby wałeczkowaty brzeg, wywinięty na zewnątrz (ryc. 4: 3). Podobne ukształtowanie brzegów mają egzemplarze patelni znane z Rzeszowa, gdzie datowane są na XVI wiek (S. Czopek, A. Lubelczyk 1993, s. 24, tabl. XXIII/9) i Sandomierza, gdzie z kolei datuje się je na XVII wiek (M. Dąbrowska, M. Gajewska, J. Kruppe 1996, s. 319).

TALERZE

Dość liczną stosunkowo grupę stanowi osiem talerzy, w tym dwa półmajolikowe. Są one na ogół głębokie,

cie dawało różne odcienie tej samej barwy na jednym wyrobie. Niedokładne wymieszanie szkliva przed jego nałożeniem widoczne było w postaci ciemniejszych plamek i kropek pigmentu na jaśniejszym tle. Zanieczyszczenia polewy drobnymi ziarenkami piasku powodowały powstawanie małych pęcherzyków na powierzchni wyrobu. Najlepsza jakość polewy charakteryzowała naczynia przeznaczone na zastawę stołową.

ZAGADNIENIE JAKOŚCI WYPAŁU

Prawidłowo przeprowadzony wypał ma duże znaczenie dla jakości wyrobów, bowiem nadaje im wymaganą twardość, znaczną wytrzymałość mechaniczną oraz odporność na działanie czynników termicznych i chemicznych. Miernikiem dobrej jakości wypału są naczynia, których ścianki mają przełomy jednobarwne. Cecha wielobarwności przełomów (w środku szare, a na krawędziach kolor powierzchni wyrobu) jest interpretowana jako przejaw niedopalenia ceramiki i wiąże się zapewne z celowym skracaniem czasu wypału celem przyspieszenia produkcji lub niedostatecznymi umiejętnościami garncarzy (A. Wałowy 1979, s. 63). Cecha wielobarwności przełomów wskazująca na gorszą jakość wypału wystąpiła na około 5 % wszystkich poddanych analizie fragmentów wyrobów (13 ułamków). Około 10 % ułamków (4 fragmenty) naczyń kuchennych nosiło ślady wtórnego przepalenia w wyniku długotrwałego użytkowania w ogniu, co wiązało się z silnym przebarwieniem przełomów przy powierzchniach wyrobu. Zdecydowaną większość stanowią naczynia dobrze i bardzo dobrze wypalone, zwłaszcza te wchodzące w skład zastawy stołowej.

MORFOLOGIA I CHRONOLOGIA NACZYŃ

Analizie poddano takie cechy wyrobów jak profil, ukształtowanie wylewów i krawędzi, średnice wylewów i den naczyń. Pod uwagę wzięto również kwestię szklwienia ceramiki, w tym umiejscowienie i zasięg polewy oraz zagadnienie wyglądu i rozmieszczenia ornamentu. Analizę ogranicza stan zachowania materiału. Przeważenie są to większe i mniejsze fragmenty z różnych partii naczyń. Na całej wysokości udało się zrekonstruować tylko siedemnaście wyrobów (ryc. 2: 8; 3: 6, 8; 4: 1-5; 5: 1-2; 6: 1-2, 6; 7: 1-2; 8: 1, 4), stąd próba określenia zróżnicowania morfologicznego oparta jest głównie na podstawie górnych partii naczyń. Garnki, ze względu na ich dużą ilość i znaczne zróżnicowanie morfologiczne partii przybrzegowych, uporządkowano w ciągu typologiczne, w oparciu o analogie z innych, małopolskich ośrodków staromiejskich Sandomierza, Rzeszowa oraz Krakowa.

GARNKI

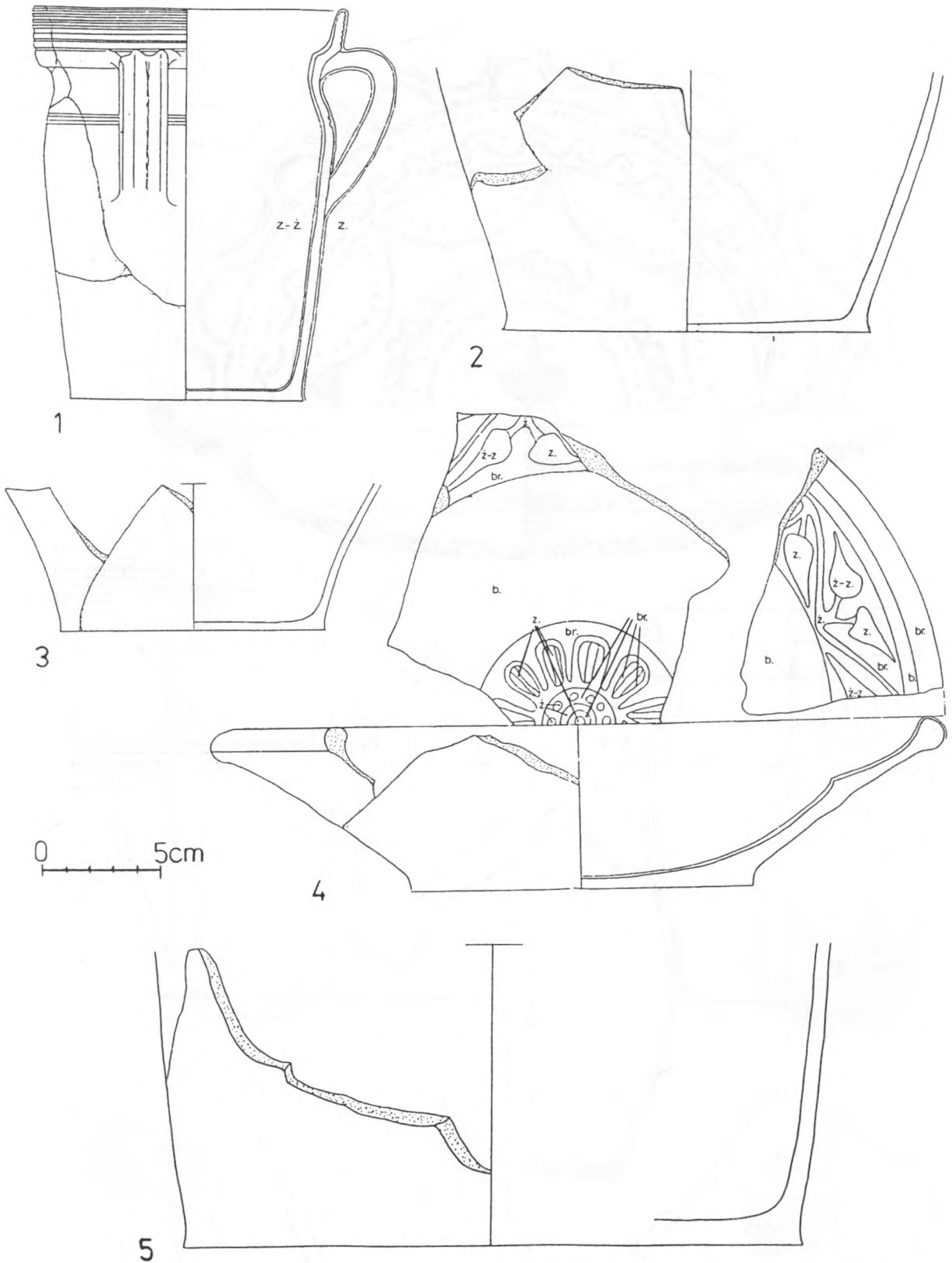
Podstawą klasyfikacji naczyń do formy garnków był stosunek średnicy wylewu do średnicy brzuśca i domniemanej wysokości naczynia. Na podstawie wyrobów za-

chowanych w całości lub prawie w całości, wyróżniono dwie formy garnków. Pierwszą grupę stanowią naczynia, w których największa wydętość brzuśca wypada powyżej połowy ich wysokości, najczęściej w 2/3 od dna wyrobu (ryc. 2: 8; 3: 1). Ta forma jest szczególnie charakterystyczna dla garnków produkowanych już we wczesnym średniowieczu, jak też w drugiej połowie XVI i pierwszej połowie XVII wieku w warsztatach regionu południowo-wschodniej Polski (M. Dąbrowska, M. Gajewska, J. Kruppe 1993, s. 245). Drugą formę reprezentują naczynia określane jako baniaste, z maksymalną wydętością brzuśca znajdującą się w połowie wysokości naczynia (ryc. 2: 9). W obydwu tych grupach stwierdzono występowanie naczyń zaopatrzonych w ucha, tzw. taśmowate, z pogrubionymi brzegami i przewężeniem pośrodku (ryc. 2: 8-10; 3: 1, 3-4). Kryterium wyróżnienia typów garnków (ryc. 1) była forma wylewu i ukształtowanie brzegu:

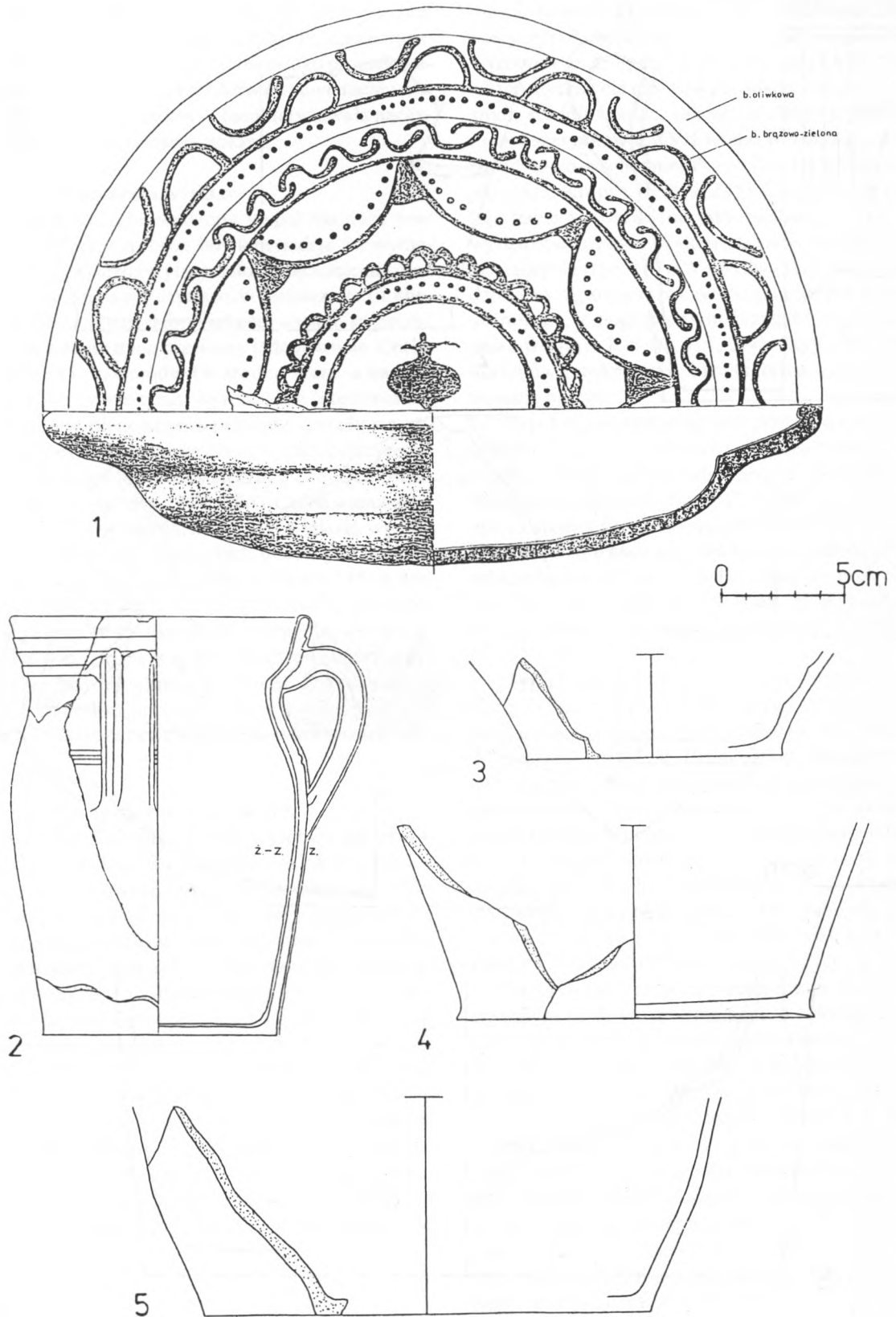
Typ I reprezentowany jest przez dwa naczynia. Są to garnki o silnie łukowato rozchylonym brzegu ze ściętą lub zaokrągloną krawędzią (ryc. 2: 1-2). Obydwa egzemplarze należą do grupy BU. Naczynia te wydają się być najstarszymi w omawianym zbiorze. Garnki o takim ukształtowaniu krawędzi znane są z Sandomierza, gdzie zaliczone zostały do typu IV ceramiki późnośredniowiecznej, datowanej na XV wiek, aż po jego schyłek (M. Dąbrowska, M. Gajewska, J. Kruppe 1996, s. 319, ryc. 1).

Typ II reprezentowany jest przez fragmenty dwóch naczyń. Jedno o pionowym brzegu, lekko ściętym do środka i słabo zaznaczonym wrębie na pokrywkę należy do grupy ŻR (ryc. 2: 4). Drugi garnek należący do grupy BU, również z pionowym brzegiem ma wyraźnie wyodrębniony wręb. Jego powierzchnia zewnętrzna została przy krawędzi pokryta polewą o barwie brązowo-zielonej (ryc. 2: 3). Ukształtowaniem partii brzegowej naczynia te nawiązują do ceramiki produkowanej w XV i początkach XVI wieku znanej z Sandomierza (M. Dąbrowska, M. Gajewska, J. Kruppe 1993, s. 241, tabl. VIII 7, 9), czy Krakowa (A. Wałowy 1979, s. 78, tabl. VI typ 7d i e).

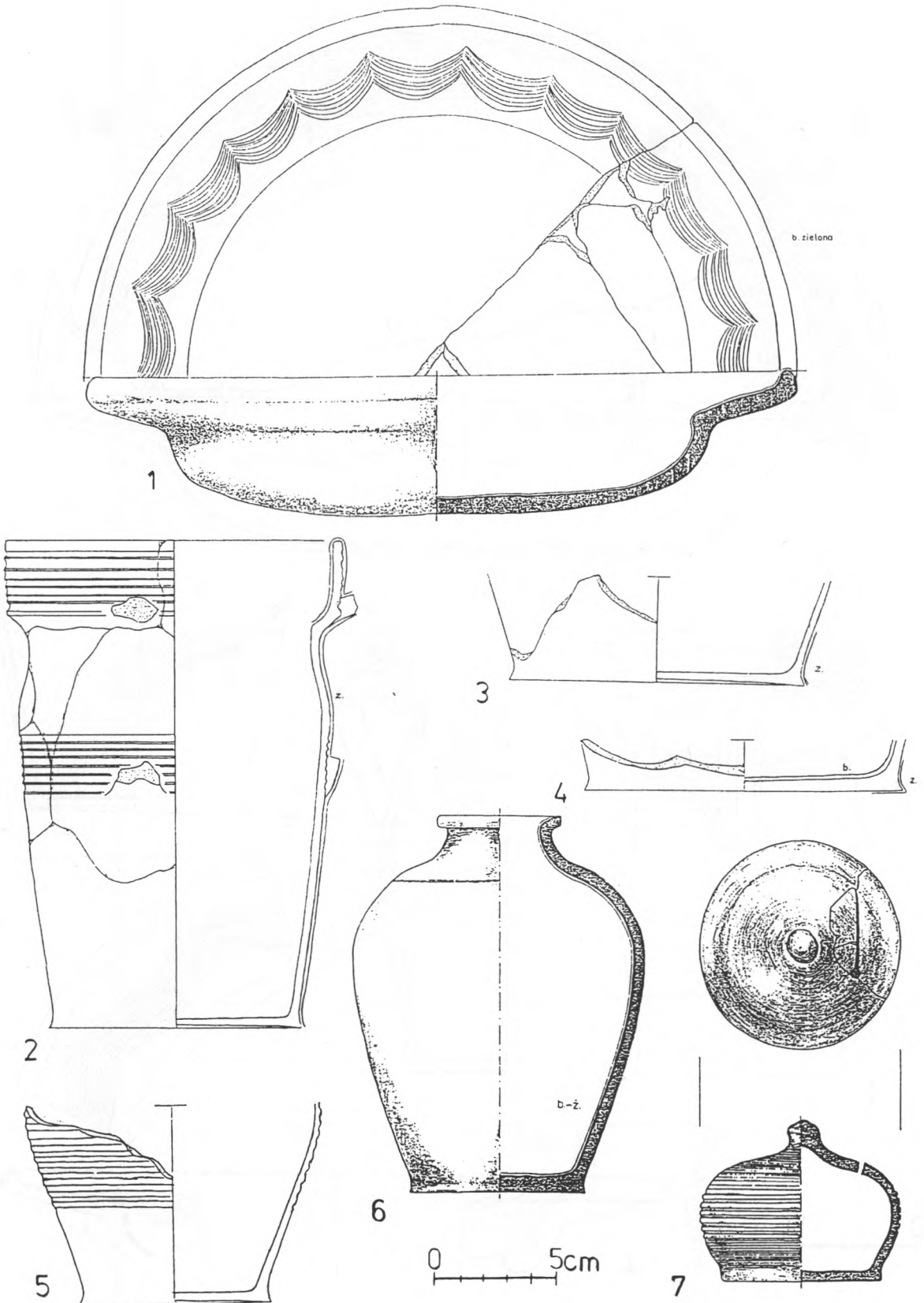
Typ III, najliczniejszy, reprezentują naczynia z rozchylonym na zewnątrz brzegiem, o krawędziach mniej lub bardziej zaokrąglonych i o silnie lub słabo wyodrębnionym wrębie na pokrywkę. Ich wspólną cechą jest występowanie na zewnętrznej partii brzegu plastycznego zgrubienia w postaci ostrego żeberka w starszych egzemplarzach (Typ III/1-7), bądź tzw. okapiku (Typ III/8-9), charakterystycznego dla młodszych wyrobów. Opisany powyżej sposób ukształtowania brzegu pojawił się w XIV wieku i był kontynuowany z różnymi niewielkimi zmianami jeszcze w XVI wieku. Łącznie do tego typu zaliczono 22 fragmenty brzegowych partii naczyń. Reprezentują grupy BU, BR i ŻR. Część z nich ma częściowo pokryte szklivem powierzchnie zewnętrzne. Prawie wszystkie naczynia tego typu zdobione były ornamentem w postaci rytych żłobków. Wyroby o tak ukształ-

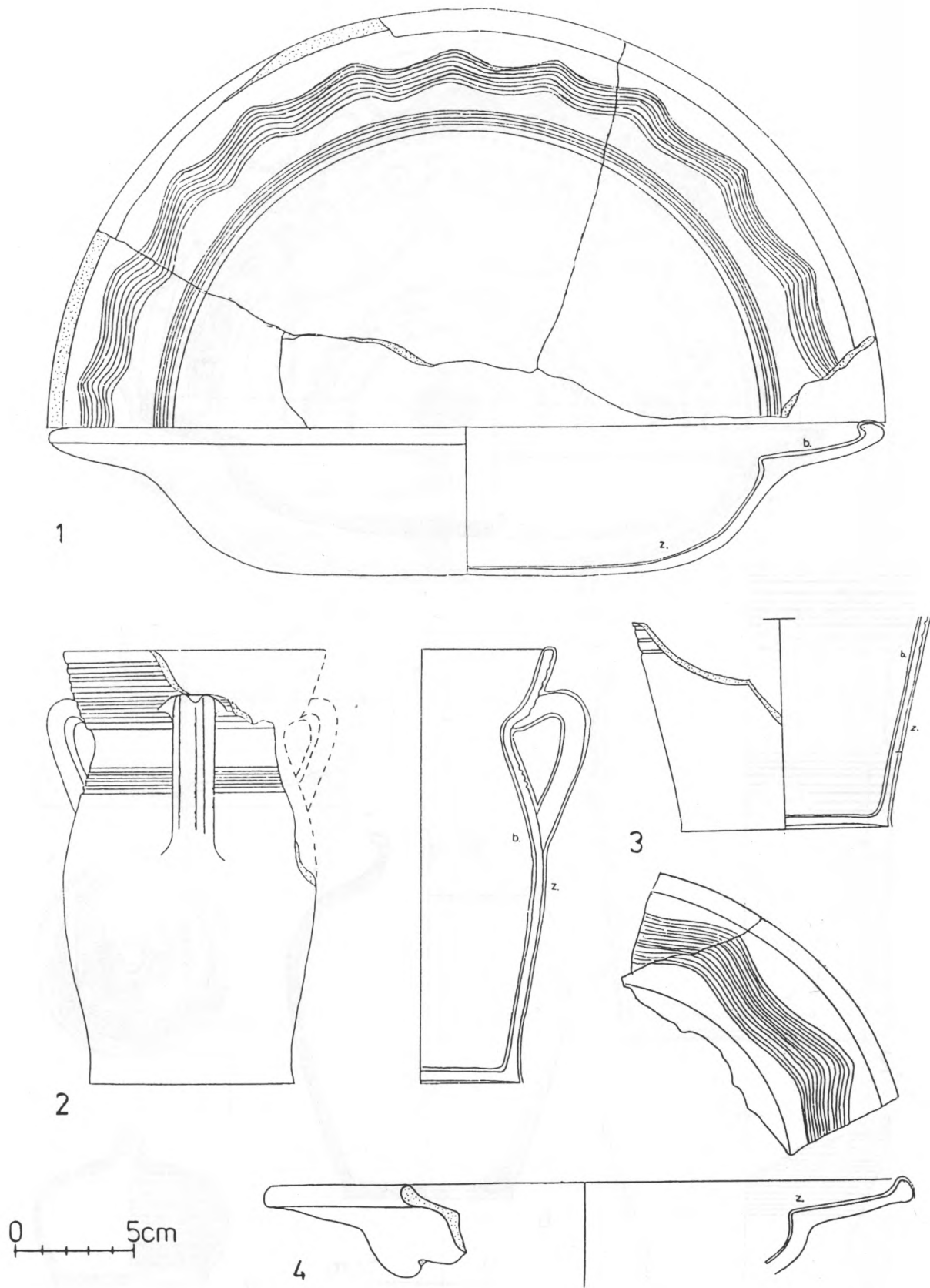
Ryc. 8. Lublin, Jezuicka 5; ceramika.

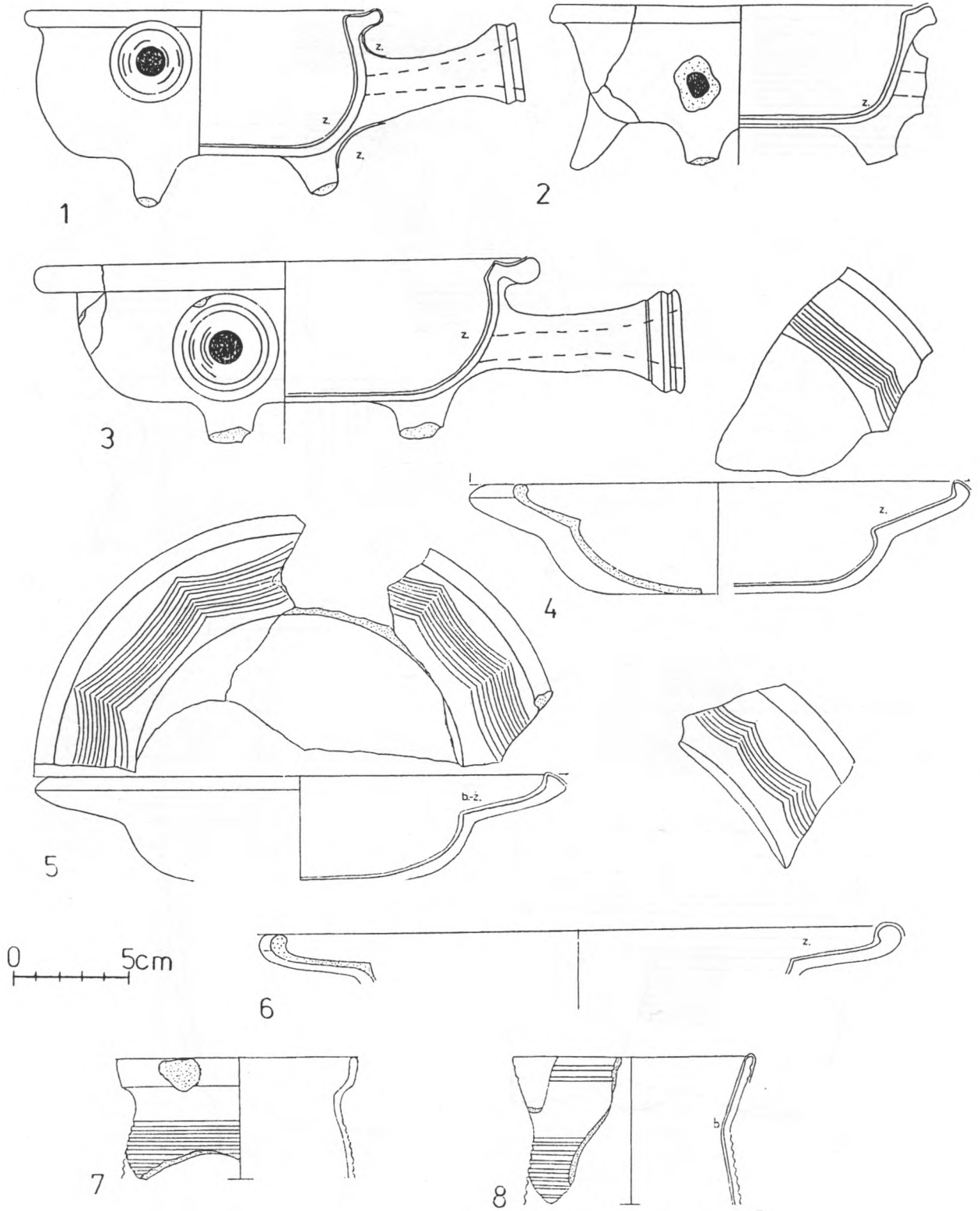
Ryc. 7. Lublin, Jezuicka 5; ceramika (1 rys. J. Józwiak).

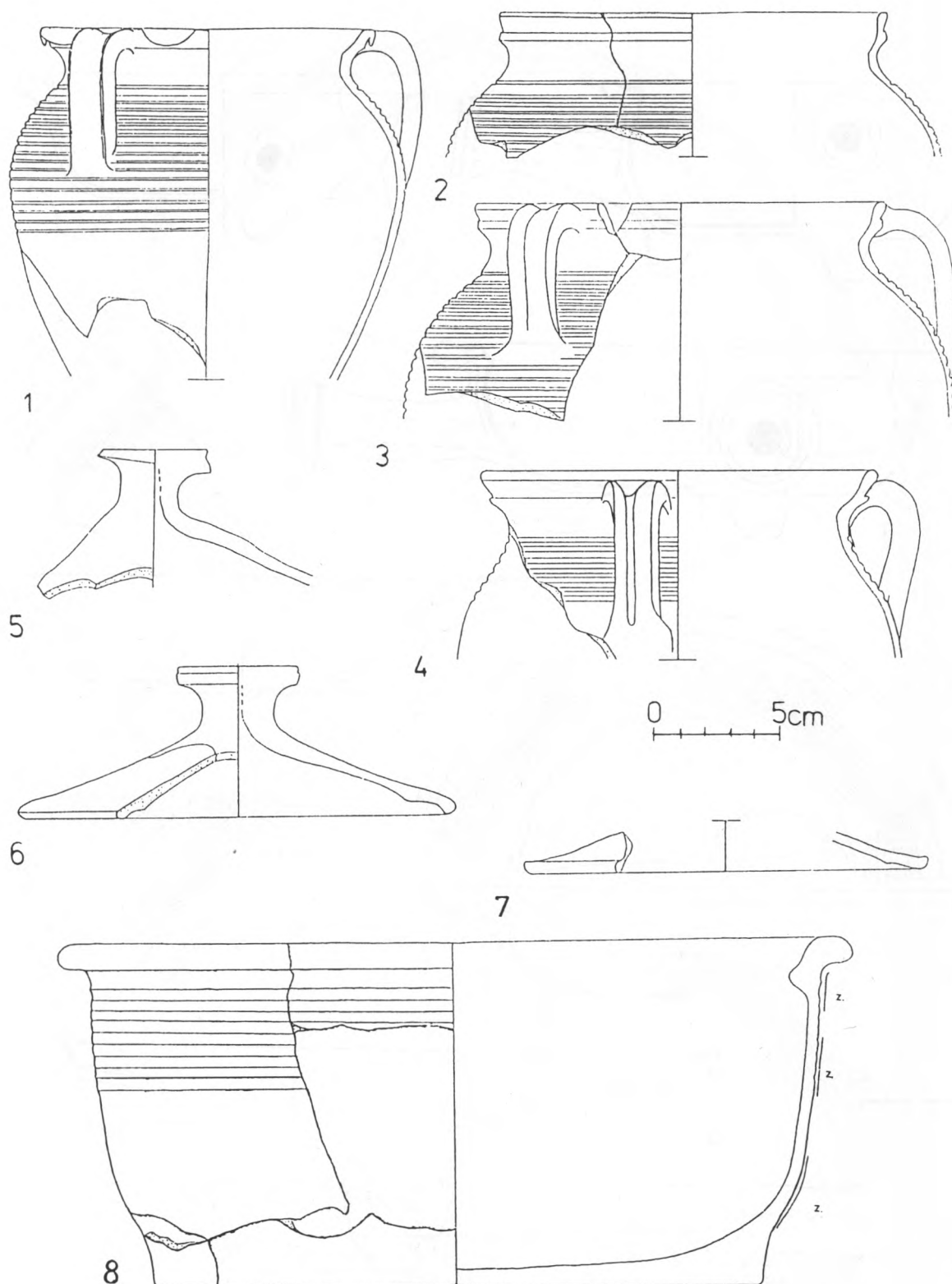
Ryc. 6. Lublin, Jezuicka 5; ceramika (1, 6-7 rys. J. Józwiak).

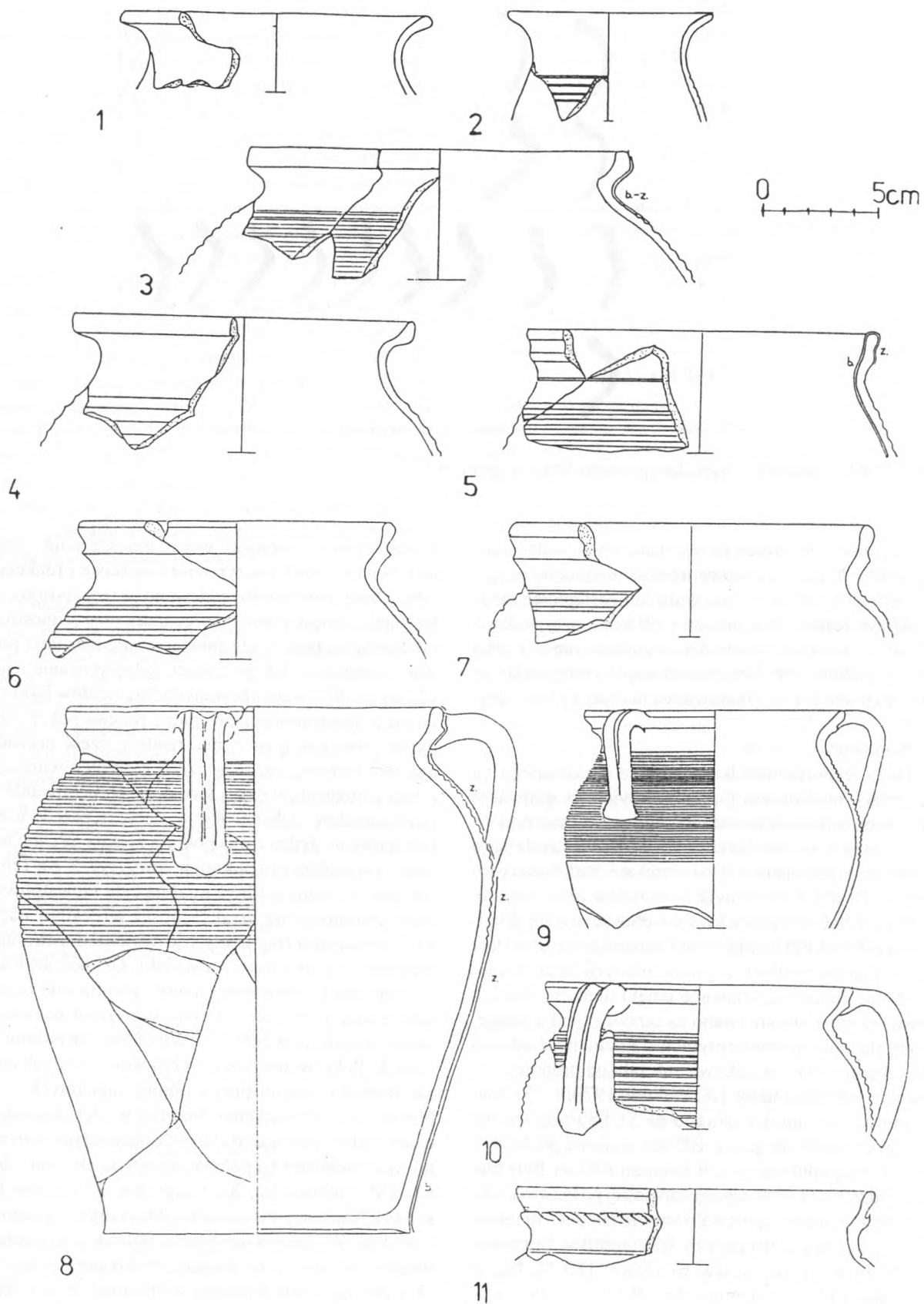
Ryc. 5. Lublin, Jezuicka 5; ceramika.

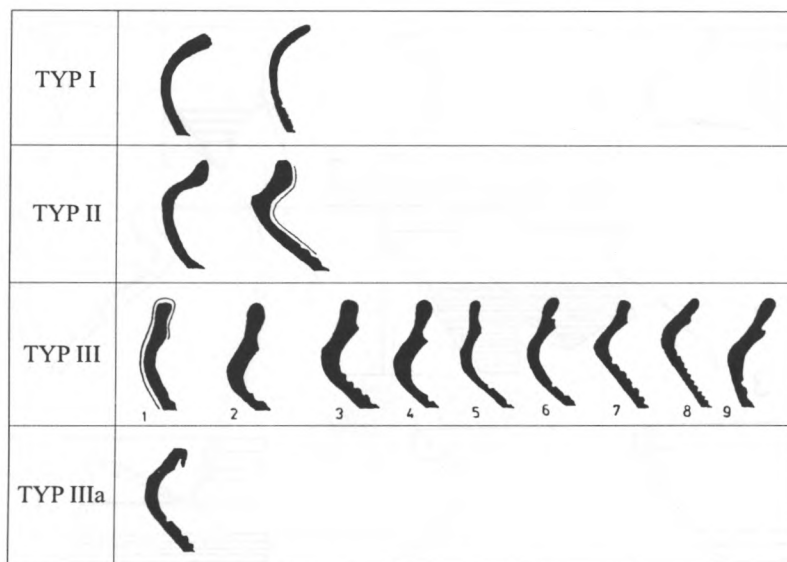
Ryc. 4. Lublin, Jezuicka 5; ceramika.

Ryc. 3. Lublin, Jezuicka 5; ceramika.

Ryc. 2. Lublin, Jeziucka 5; ceramika.

Ryc. 1. Lublin, Jezuicka 5; typy ukształtowania brzegów garnków.

tych wyrobów. W dwóch przypadkach miał postać ukośnej kratki, w jednym naprzemiennie ułożone w poziomie, pionowe i ukośne linie, w dwóch następnych rzadko rozmieszczone linie pionowe. W kilku przypadkach na jednym naczyniu stwierdzono zastosowanie dwóch technik zdobniczych. Najczęściej występowały ze sobą ornamenty: ryty i malowany oraz ryty i plastyczny.

SZKLIWIENIE NACZYŃ

Duża jednorodność barw szkliva stosowanego na naczyniach tego okresu pozwala przyjąć, że garncarze różnych ośrodków, w tym także Lublina, używali podobnych receptur w celu uzyskania szkliva określonego koloru. W pracy oparto się na wynikach badań przeprowadzonych dla nowożytnych materiałów krakowskich. Można przyjąć, że oprócz kwarcu, podstawowym składnikiem szkliva był pełniący rolę topnika ołów w postaci tlenku. Jako barwników używano różnych tlenków metali. Kolor zielony uzyskiwano dzięki tlenkowi miedzi, barwę brązową otrzymywano za pomocą tlenku żelaza, a żółtą stosując siarczek antymonu. Rozmaitość odcieni poszczególnych barw szkliva zależała od proporcji zastosowanych składników (A. Wałowy 1979, s. 57). Ślady szklwienia zaobserwowano na 51 fragmentach naczyń należących do grupy BU, co stanowi jej 24,4 % (tab. 1). Najpopularniejszym kolorem polewy była zieleń, w odcieniach od soczyście trawiastej po bardzo ciemną. Ułamki naczyń z polewą o barwie zielonej stanowią 42,6 % ogółu szklwionych fragmentów, brązowej 18,5 %, brązowo-żółtej, tzw. miodowej 11,1 %, brązowo-zielonej 11,1 %, zielono-żółtej 9,3 %, a żółto-zielonej 7,4 %. W trzech przypadkach na jednej powierzchni naczynia stwierdzono jednoczesne występowanie polewy o barwie zielonej i brązowej (ryc. 2: 8; 5: 1; 6: 4).

Kwestia jakości szkliva, jego rozmieszczenia i zasięgu na powierzchniach naczyń wiąże się ściśle z funkcją wyrobu. Omawiane wyroby polewano na trzy sposoby: obustronnie, jednostronnie od wewnątrz oraz jednostronnie od zewnątrz, przy czym powierzchnię naczynia pokrywano częściowo lub w całości. Zdecydowanie najczęściej, bo aż 60,7 % analizowanych fragmentów było szklwione jednostronnie od zewnątrz, polewa pokrywała jedynie górną partię naczynia, rzadziej część przydenną. Szklivo niekiedy rozmieszczone było nierównomiernie i wręcz niedbale, o czym świadczy występowanie licznych zacieków. Obserwacje te dotyczą przede wszystkim garnków. Jedna z mis pokryta została na całej wysokości nieregularnymi pasami polewy (ryc. 3: 8). Ten sposób zastosowania szkliva miał na celu niewątpliwie jedynie podniesienie atrakcyjności wizualnej naczyń. 23,2 % stanowią fragmenty szklwione jednostronnie od wewnątrz, są to talerze i trójnóżki. Gładka, szklwiona powierzchnia wewnętrzna talerzy pełniła rolę izolatora oddzielając porowaty gliniany czerep od pożywienia, umożliwiając jednocześnie skuteczne zmywanie jego resztek. Pokrywanie powierzchni wewnętrznych patelni zapobiegało z kolei przywieraniu smażonych w nich potraw oraz przesiąkaniu tłuszczu w głąb ścianek. Nie należy także pomijać walorów estetycznych, gdyż jedno- lub wielobarwna polewa stanowiła element zdobniczy (M. Dąbrowska, M. Gajewska, J. Kruppe 1996, s. 244). Najmniej jest naczyń szklwionych dwustronnie – 16,1 %. W jednym przypadku polewa pokrywała całe wnętrze dzbana, a od zewnątrz tylko sam wylew. Całe obie powierzchnie naczynia szklwione mają tylko pu-charki. Jakość polewy można tylko w niewielu przypadkach uznać za dobrą. Często polewa była nierównomiernie rozprowadzona na powierzchni naczynia, co w efek-

oraz funkcją naczyń, a ilością i granulacją zastosowanej domieszki. Prawie wszystkie fragmenty ceramiki kuchennej należącej do grupy ŻR zawierały domieszkę, w większej ilości i o grubszych ziarnach, niż fragmenty ceramiki z białej gliny. Podobnie wśród wyrobów z grup BU i BR większą ilość i grubsze frakcje domieszki zaobserwowano w naczyniach kuchennych: patelniach, tzw. trójnóżkach i misach. Fragmenty mis oprócz gruboziarnistego piasku zawierały domieszkę w postaci niewielkiej ilości bardzo drobnych kamyków. W przypadku patelni miało to zapewne związek z próbą zapewnienia tym wyrobom jak największej odporności na długotrwałe działanie ognia. Duże misy, tzw. makutry służyły do ucierania potraw, w czym prawdopodobnie pomóc miała duża chropowatość powierzchni. Brak domieszki lub niewielką jej ilość zaobserwowano w przypadku naczyń przeznaczonych na zastawę stołową. Naczynia te z racji pełnionych funkcji nie musiały odznaczać się zwiększoną odpornością na zmiany termiczne. Z kolei brak domieszki pozwalał na staranne opracowanie powierzchni, co ułatwiało pokrycie jej błyszczącą polewą, a w przypadku wyrobów półmajolikowych umożliwiało nakładanie wielobarwnego malowanego ornamentu.

TECHNIKA BUDOWY NACZYŃ

Obserwacja materiału pozwoliła na wyróżnienie dwóch technik formowania naczyń: lepienia wyrobów na kole garncarskim sposobem ślizgowo-taśmowym połączonego z silnym nadtaczeniem oraz toczenia. Liczba fragmentów ceramiki wskazujących na stosowanie pierwszej z nich nie przekracza 10 %. W kilku przypadkach stwierdzono na powierzchni zewnętrznej den ślady podsypanki widoczne w postaci zagłębień po wykruszonych ziarenkach piasku, co uznaje się za dowód lepienia techniką ślizgowo-taśmową (A. Wałowy 1979, s. 42). Pozostałe 90 % to wyroby toczone. Przy tej technice dno naczyń przylepiane było całą powierzchnią do tarczy koła, a w końcowej fazie toczenia odcinane od niej przy pomocy sznurka lub drutu. Ślady odcinania zachowały się

na 12 fragmentach partii przydennych naczyń. Dwa fragmenty nosiły ślady odcinania nożykiem. Przeważającą część fragmentów brzuścowych i przywylewowych ma starannie opracowaną powierzchnię, co uwidacznia się w jednolitej, wyrównanej grubości ścianek, jednolitych przełomach oraz równomiernie rozłożonych ciągach garncarskich.

TECHNIKI ORNAMENTACYJNE

W materiale stwierdzono łącznie 144 zdobione fragmenty. Najczęściej obserwowany był ornament ryty. Występował on na 126 ułamkach ceramiki. Wykonywano go przy pomocy ryłców kościanych, drewnianych patyczków, szablonów oraz kilkuzębego grzebyka. Ornament w postaci zwielokrotnionych, bardzo rzadko pojedynczych rowków pokrywał najczęściej partie przybrzegowe wyrobów, jak w przypadku pucharków oraz bark naczyń, niekiedy schodząc poniżej połowy wysokości wyrobu. Charakterystyczny dla talerzy jest motyw zwielokrotnionej linii falistej lub łuków umiejscowiony na kołnierzu tych naczyń. Żłobki są wąskie i szerokie, płytsze lub głębsze; w przekroju prostokątne lub zaokrąglone. 14 fragmentów zdobionych było techniką malowania. Ornament występował najczęściej w górnej partii brzuśca w postaci poziomej dookólnej linii namalowanej czerwoną, rdzawą bądź brązową farbą naniesioną na powierzchnię naczyń za pomocą pędzelka. Technika malowania zdobiono wyłącznie wyroby zaliczone do grupy BU. Ornament plastyczny występował najczęściej w postaci stożkowatego zgrubienia na przykrawędnej partii wyrobu (ryc. 2: 6-10; 3: 2-4). W jednym przypadku „żeberko” zostało przez garncarza przyszczypane palcami, w równych dwucentymetrowych odstępach (ryc. 2: 11). Innym rodzajem ornamentu plastycznego była falista taśma, którą zwieńczona była sama krawędź naczyń (ryc. 3: 1). Ornament wyświecany charakterystyczny dla wyrobów z grupy BR, wystąpił zaledwie na pięciu niewielkich ułamkach brzuścowych partii naczyń, nie nadających się do rysunkowej rekonstrukcji formy

Tab. 1. Lublin, Jezuicka 5; grupy surowcowo-technologiczne i zróżnicowanie form ceramiki.

Forma naczyń	BU		BR		ŻU		ŻR		P		Razem	
	ilość fragm.	%	ilość fragm.	%	ilość fragm.	%	ilość fragm.	%	ilość fragm.	%	ilość fragm.	%
garnki	32	12,6	4	1,6	–	–	2	0,8	–	–	38	15,0
pokrywki	3	1,2	–	–	–	–	–	–	–	–	3	1,2
misy	1	0,4	1	0,4	–	–	–	–	–	–	2	0,8
trójnóżki	4	1,6	–	–	–	–	–	–	–	–	4	1,6
talerze	6	2,4	–	–	–	–	–	–	2	0,8	8	3,2
pucharki	9	3,6	–	–	–	–	–	–	–	–	9	3,6
inne	3	1,2	–	–	–	–	–	–	–	–	3	1,2
dna	29	11,5	5	2,0	–	–	1	0,4	–	–	35	13,9
partie środkowe	123	48,5	20	7,8	–	–	8	3,2	–	–	151	59,5
Razem	210	83,0	30	11,8	–	–	11	4,4	2	0,8	253	100,0

WALDEMAR URBANIAK

ZBIÓR NOWOŻYTNEJ CERAMIKI NACZYNIOWEJ Z PODWÓRZA PRZY UL. JEZUICKIEJ 5 W LUBLINIE*

Podczas nadzorów archeologicznych prowadzonych przez Pracownię Badań i Nadzorów Archeologicznych w latach 1997-1998 w obrębie podwórza Jezuicka 1-7 na Starym Mieście w Lublinie odkryto obiekt zinterpretowany jako relikwiarz dołu kloacznego w postaci studni chłonnej. Z wnętrza obiektu pozyskano kilkaset fragmentów wyrobów ceramicznych datowanych na wiek XVI (M. Matyaszewski 1999, s. 181-184). Wobec małej ilości publikacji na temat garncarstwa nowożytnego z Lublina i jego okolic, celowym wydaje się przedstawienie odrębnego i szczegółowego opracowania tego bogatego i zwartego zespołu zabytków.

ANALIZA TECHNOLOGII WYROBU CERAMIKI NACZYNIOWEJ Z JEZUICKIEJ 5

Analizie poddano wszystkie fragmenty naczyń. W miarę możliwości zredukowano ich liczbę do minimum poprzez wyklejanie większych partii wyrobów. W efekcie ograniczono zbiór ponad 500 fragmentów do 253.

GRUPY SUROWCOWO-TECHNOLOGICZNE

Na podstawie obserwacji makroskopowej materiału wyróżniono cztery grupy naczyń, przyjmując za główne kryteria gatunek zastosowanej do wyrobu naczyń gliny i rodzaj wypału jakiemu naczynie zostało poddane. Pozostałe cechy, takie jak rodzaj i ilość domieszki schudzającej surowiec, wykończenie powierzchni naczyń oraz jakość ich wypału, potraktowane zostały jako wtórne i omówione zostaną w nawiązaniu do wyróżnionych już grup (tab. 1):

BU – grupa naczyń wykonanych z glin białych i wypalonych w atmosferze utleniającej; barwa powierzchni i przełomów naczyń jest biała, biało-szara, kremowa lub kremowo-biała; zaliczono do niej 210 fragmentów naczyń (83 % całości zbioru).

BR – grupa obejmująca fragmenty naczyń wykonanych z glin białych, ale wypalonych w atmosferze redukcyjnej; barwa powierzchni naczyń jest najczęściej stalowoszara lub siwa, przełomy mają barwę szarą, szaro-białą lub szaro-kremową; 30 fragmentów – 11,8 % ogółu zabytków.

ŻR – grupa, do której zalicza się fragmenty naczyń wykonanych z glin żelazistych i wypalonych w atmosferze redukcyjnej; powierzchnie ścianek są zazwyczaj ciemnosiwawe lub siwoszare, a przełomy siwe o rudym lub brązowym odcieniu; 11 fragmentów, czyli tylko 4,4 % zbioru.

P – jest to grupa, do której zaliczone zostały wyroby półmajolikowe, wykonane z gliny żelazistej i białej, wypalone w atmosferze utleniającej. Różnią się zdecydowanie od reszty naczyń jakością wykonania, wielobarwnym malowaniem i szklieniem powierzchni. Półmajolika stanowi zaledwie 0,8 % zbioru naczyń z Jezuickiej 5.

Z gliny białej wykonanych było około 95 % wyrobów. Powszechne wykorzystywanie białej gliny do produkcji naczyń widoczne jest w lubelskich materiałach z przełomu XIV i XV oraz XV wieku; wykonane z niej było 64-68 % wyrobów (A. Hunicz 1984, s. 25). Wyroby z białej gliny dominowały również na stanowiskach Collegium Gostomianum i Zamek I i II w Sandomierzu, gdzie stanowiły 80-88 % materiałów XVI-wiecznych (M. Dąbrowska, M. Gajewska, J. Kruppe 1993, s. 243; 1996 s. 345). Około 16 % zbioru stanowią wyroby wypalone w atmosferze redukcyjnej, wykonane zarówno z glin białych, jak i z ilastych glin żelazistych. Ograniczenie produkcji naczyń siwionych zaobserwowano na lubelskich materiałach datowanych na przełom XV i XVI wieku pozyskanych na stanowisku przy klasztorze o.o. Dominikanów (A. Hunicz 1984, s. 26). Tłumaczyć to można tym, że wypał w atmosferze redukcyjnej bardzo niekorzystnie wpływa na jakość i wygląd, coraz powszechniej stosowanego w tym okresie, szkliwa. Naczynia wykonane z gliny żelazistej wypalone redukcyjnie są najbliższe garncarstwu późnośredniowiecznemu. Bardzo mała liczba naczyń zaliczonych do grupy ŻR dowodzi, że w XVI wieku obserwuje się zanikanie najstarszych tradycji garncarskich. Do ostatniej grupy zaliczono wyroby określane jako pseudo- lub półmajolikowe. Proces ich wykonania był daleko bardziej skomplikowany niż produkcja tradycyjnych naczyń. Wymagał udoskonalonego warsztatu garncarskiego, szlamowania gliny i wielobarwnego kilkufazowego procesu zdobienia.

ZAGADNIENIE DOMIESZKI SCHUDZAJĄCEJ

W większości fragmentów naczyń zaobserwowano dodawanie domieszki schudzającej glinę. Najczęściej była to niewielka ilość drobnoziarnistego piasku, rzadziej średnia ilość, a jeszcze rzadziej duża. Podobne spostrzeżenia dotyczą granulacji ziaren. Obserwacje te odnoszą się głównie do naczyń kuchennych. Daje się zauważyć charakterystyczny związek między rodzajem surowca

* Jest to część pracy magisterskiej pisanej pod kierunkiem prof. dr h. Ireny Kutylowskiej: *Zbiór nowożytnej ceramiki z Jezuickiej 5 w Lublinie (z nadzorów archeologicznych – 1997 r.)*, UMCS Lublin 1999.

LITERATURA

- Głosek M.
1985 Militaria z grodziska w Plemiętach. Broń sieczna, drzewcowa i obuchowa, [w:] *Plemięta, średniowieczny gródek w ziemi chełmińskiej*, Warszawa-Poznań-Toruń.
1990 Broń drzewcowa i obuchowa, [w:] *Uzbrojenie w Polsce średniowiecznej 1350-1450*, Łódź.
1996 *Późnośredniowieczna broń obuchowa w zbiorach polskich*, Warszawa-Łódź.
- Górak J.
1990 *Miasta i miasteczka Zamojszczyzny*, Zamość.
- Jawor G.
1997 Oblicze etniczne i rozwój osadnictwa okolic Goraja w późnym średniowieczu, *Reg. Lub.*, t. 6 (8), 1994-1996.
- Kosyl C.
1976 Osadnictwo na obszarze dawnego województwa lubelskiego w świetle badań nad nazwami miejscowymi, *R. Lub.*, R. 19, s. 9-19.
- Nadolski A.
1952 Studia nad uzbrojeniem polskim w X, XI i XII wieku, „*Acta Archaeologica Universitatis Lodziensis*”, nr 3.
- Pękalski M.
1952 W poszukiwaniu śladów grodziska w Goraju, pow. Biłgoraj, *ZOW*, R. 21, s. 16-19.
- Stankowa M.
1975 *Dawny powiat szczebrzeski w XIV-XVI wieku*, Warszawa.
- Żygulski Z. jun.
1985 *Broń w dawnej Polsce na tle uzbrojenia Europy i Bliskiego Wschodu*, Warszawa.

ZBIGNIEW WICHROWSKI

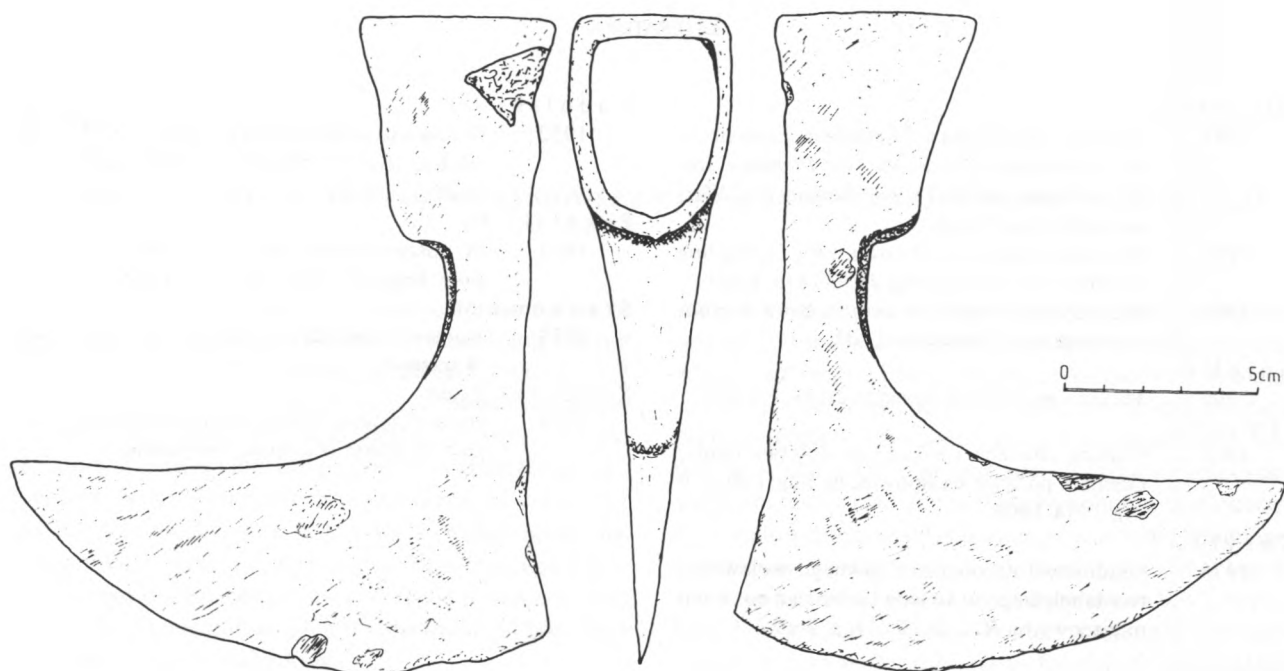
A MEDIAEVAL BATTLE AXE FROM GORAJ, BIŁGORAJ DISTRICT, LUBLIN VOIVODSHIP

In April 1999, the Museum in Kraśnik was given a mediaeval iron battle axe, which was found during construction works in Goraj, not far from the parish church. The axe has very close analogies among the items ascribed by A. Nadolski and M. Głosek to type Vd, which are typically dated to the 13th - 15th centuries. The formal and technical features of this item point to its military character. Axes like this one, with a rectangular

setting and a long chin are often represented in iconography of the 14th/15th centuries.

In the 14th century Goraj there was a royal stronghold which has not been located as yet. The character and the context of the finding may suggest that the battle axe was found in a former moat and the original stronghold could have been located on the spot of the present parish church and its vicinity which was later levelled out and utilised by the mediaeval city.

Muzeum Regionalne w Kraśniku

Ryc. 1. Goraj – średniowieczny topór.

odnośnie dworu nowożytnego zbudowanego w 1615 r. Niewykluczone też, że w tym samym miejscu stał wcześniej dwór w XVI czy XV w. Wydaje się natomiast, że we wczesnym średniowieczu i w XIV w., przy niespokojnym pograniczu polsko-ruskim, nękanym ciągłymi najazdami tatarskimi i ruskimi, grodu należałoby się spodziewać raczej na zachodnim brzegu rzeki chronionym rozległą zabagnioną doliną.

Na mapie topograficznej w skali 1: 10.000 na płn. od wsi Łada przy drodze przez rzekę, zlokalizowana jest nazwa „Stróża”. Nazwa ta funkcjonuje jeszcze w źródłach średniowiecznych przy podziale dóbr między Janem i Mikołajem Gorajskimi jako nazwa lasu (G. Jawor 1998, s. 57). Ponieważ nazwy służebne tego typu są wytworem okresu wczesnośredniowiecznego do XIII wieku, należy się liczyć z funkcjonowaniem na tym odcinku Łady strażnicy lub grodu wcześniejszego niż XIV w. Czy funkcjonował on na terenie wsi Chrzanów (G. Jawor 1998, s. 57) czy też na terenie dzisiejszej osady Goraj, trudno jest stwierdzić bez badań archeologicznych. Warto jednak zwrócić uwagę na miejsce znalezienia topora. Jest to skraj wyraźnego, choć niezbyt wysokiego cypla lessowego, na którym znajduje się również kościół, ulokowany na płn.-wsch. skraju tegoż cypla wy-

suniętego w stronę rzeki. Topór znaleziony został na znacznej głębokości w ciemnej (spalanej ?) ziemi, ciągnącej się pod budynkiem w stronę rynku. Być może jest to zasypane dziś zagłębienie – fosa. U podstawy stołu od strony rzeki widać jeszcze dzisiaj wyraźne zagłębienie ciągnące się na odcinku kilku metrów. Fosa mogła być później zniwelowana w związku z funkcjonowaniem średniowiecznego i nowożytnego miasta. Tak więc najstarszy gród być może został przeznaczony na lokalizację kościoła, gdy militarna funkcja tego miejsca straciła na znaczeniu, w związku ze zmianami granic oraz z unormowaniem się stosunków polsko-ruskich i polsko-litewskich za Kazimierza Wielkiego, Andegawenów i Jagiellonów.

Topór znaleziony w dawnej fosie (?) może świadczyć nie tyle o zagubieniu, co raczej odzwierciedlać burzliwe dzieje ziem nad Ładą w średniowieczu. Drobne wcięcia i spłaszczenia na ostrzu mogły powstać od uderzenia w inną broń.

Być może naświetliłyby tę kwestię badania powierzchniowe w ramach AZP, natomiast jej rozwiązania można się spodziewać tylko badaniami wykopaliskowymi lub przynajmniej odwiertami geotechnicznymi.

ZBIGNIEW WICHROWSKI

ŚREDNIOWIECZNY TOPÓR Z GORAJA, POW. BIŁGORAJ, WOJ. LUBELSKIE

W kwietniu 1999 r. mieszkaniec Goraja przekazał w trakcie inspekcji archeologicznej prowadzonej przez pracowników Muzeum Regionalnego w Kraśniku, topór żelazny wydobyty przypadkowo podczas prac budowlanych na swojej posesji niedaleko kościoła parafialnego. Według relacji odkrywcy topór miał się znajdować na głębokości 2 metrów w czarnej, spalonej ziemi. Znalazca nie pamiętał, czy obok topora znajdowały się jeszcze inne przedmioty.

Topór ma generalnie prostokątną osadę o płaskim obuchu, zwężającą się lekko w kierunku ostrza, ściankach bocznych nieznacznie zaokrąglonych, bardziej w miejscu przejścia w szyjkę. Ścianki osady nierównej grubości zwężają się ku górze, światło osady w górnej części o wym. 48x37 mm, w dolnej 45x34 mm. Szyjka długa, wąska przechodzi w szerokie żeleźce o długiej opuszczonej brodzie i zaokrąglonym ostrzu. Na ostrzu widoczne jest jedno większe i jedno minimalne zagłębienie, które mogły powstać od uderzenia w twarde, wąski przedmiot. Długość całkowita okazu wynosi 170 mm, szer. ostrza 144 mm, najmniejsza szerokość szyjki 22 mm, szer. osady 52 mm (nomenklatura i miejsca pomiarów wg M. Głosek 1996). Okaz jest nieznacznie asymetryczny, ostrze lekko odchylone od osi. Na całym egzemplarzu widać ślady niestarannego skucia, zwłaszcza na osadzie. Intencjonalne zapewne rozszerzenie osady miało zapewnić lepsze osadzenie toporzyska. Nie zaobserwowano żadnych znaków na powierzchni, a niewielki zakres procesów korozyjnych nie powinien ich zniszczyć, gdyby egzemplarz był sygnowany. Topór jest bardzo dobrze zachowany. W trakcie wstępnej konserwacji przeprowadzonej w Muzeum Regionalnym w Kraśniku, niewielki ubytek nastąpił tylko w mocno skorodowanej części obucha.

Topór z Goraja odpowiada typowi Vd wyróżnionemu przez A. Nadolskiego (1954, s. 146) dla broni obuchowej z X-XII wieku, o znacznie jednak szerszej chronologii. M. Głosek w opracowaniu broni późnośredniowiecznej z terenu Polski znajduje 10 zróżnicowanych egzemplarzy zaliczanych do typu Vd (M. Głosek 1996, s. 35 i n.). Wśród nich niemal analogiczne formy różniące się minimalnie wymiarami i proporcjami pochodzą z Krakowa i Przeworska (j. w., nr kat. 35 i 78, tabl. XI: B, E).

Większość egzemplarzy typu Vd ma dość szeroką chronologię w granicach XIII-XV w. Egzemplarz z Krakowa-Rakowic pochodzi z połowy XIV wieku. Znalezione zostały w kontekście innych przedmiotów świad-

czących niezbitcie o jego militarnym przeznaczeniu (M. Głosek 1990, s. 138, 502, ryc. 21, 22). Podobne okazy ze zbiorów Muzeum Narodowego w Krakowie i Muzeum Wojska Polskiego w Warszawie datowane na XIV wiek przedstawia Z. Żygulski Jun. (1982, ryc. 37, 38).

Wydaje się, że topór z Goraja datować można od końca XIII do początków XV wieku jako okaz bojowy, łączący cechy broni obuchowej wczesnośredniowiecznej z klasycznymi XV-wiecznymi toporami o przedłużonej osadzie. Brak oznakowania, uważany nieraz za cechę wcześniejszą występującą do XIII wieku (M. Głosek 1996, s. 36) i pewna niestaranność wykończenia, nie muszą wcale świadczyć o wcześniejszej pozycji chronologicznej, lecz o warsztacie masowej produkcji dla potrzeb uzbrojenia. Zbliżone okazy znajdowane są na terenie grodzisk i zamków (Bolesławiec) często zniszczonych w trakcie najazdów (Plemięta, Siedlątków: M. Głosek, s. 138 nn.). Może to świadczyć o ich militarnym charakterze. Dla określenia chronologii i funkcji tego typu egzemplarzy, istotne są też przedstawienia ikonograficzne, jak chociażby postać rycerza z analogicznym toporem ze sceny bitwy pod Legnicą z iluminowanej legendy o św. Jadwidze z 1451 r., czy topór przedstawiony na tryptyku z Trzebuni koło Myślenic z około 1420 roku (M. Głosek 1996, s. 36-37, ryc. 4, 5).

Przytaczane relacje źródłowe zdają się wskazywać, że była to powszechnie używana broń średniowieczna, zwłaszcza przez piechotę, ale również przez rycerstwo, np. w bitwie pod Grunwaldem (M. Głosek 1990, s. 138-139; 1996, s. 78).

Nie bez znaczenia dla określenia chronologii i funkcji znaleziska z Goraja jest jego lokalizacja.

W 1377 r. gród Goraj, inaczej zwany Łada, z dużym kompleksem dóbr przechodzi na własność Dymitra i Iwana. Prawdopodobnie jest to potwierdzenie wcześniejszego nadania, bowiem Dymitr pisze się „de Łada i de Goraj” już w 1362 r. (M. Stankowa 1975, s. 2) oraz w 1373 r. (A. Sochacka 1987, s. 27). Już w 1379 r. erygowana została parafia. Do tej pory nie został zlokalizowany najstarszy zamek, czy gród wzmiankowany w 1377 roku, nie ustalono też jego początków. Na ogół sugeruje się metrykę XIV-wieczną z czasów Kazimierza Wielkiego (G. Jawor 1998, s. 57; C. Kosyl 1976, s. 15; M. Pękalski 1952, s. 181). Wszystkie sugestie dotyczą lokalizacji na wschodnim brzegu rzeki Łady, na wyraźnie ukształtowanym cyplu lessowym (M. Pękalski 1952, s. 181; J. Górak 1990, s. 35). Niewątpliwie jest to lokalizacja słuszna

analogie wykazuje zabytek odmiany B znaleziony w Lubiczu (tamże, tabl. III, ryc. 3) – posiada trójkątny przekrój ramion oraz bodziec z szyjką i zdobieniem w postaci rowków. Do ostrogi trzeciej w znacznym stopniu podobna jest ostroga znaleziona w trakcie badań kurhanu w Husynnem, stan. 1 zaliczana do odmiany B (K. Żurowski, G. Mikołajczyk 1955, ryc. 7: d). Różni się jednak brakiem bazy dla bodźca. Posiada dolną granicę wysokości wewnętrznej kabłąka, klasyfikującą do odmiany B wg J. Żaka i L. Maćkowiak-Kotkowskiej, a okaz z Gródka z kolei ma górną granicę wysokości wewnętrznej w obrębie odmiany A. Możemy pokusić się o stwierdzenie, iż mogły być wykonane w jednym warsztacie kowalskim. W obrębie odmiany A możemy próbować porównywać ją z ostrogą z Mokrego (L. Gajewski 1984, ryc. 2).

Przyjmując klasyfikację J. Żaka i L. Maćkowiak-Kotkowskiej wszystkie opisywane ostrogi z Gródka należą do odmiany A i technotypu III: 2. Ze względu na fakt znalezienia ostróg na powierzchni pól, przybliżone ich datowanie może być przeprowadzone jedynie w oparciu o ogólną chronologię przypisywaną dla okazów tej od-

miany. J. Żak i L. Maćkowiak-Kotkowska występowanie ostróg odmiany A umiejscawiają w V/VI-VIII w., przy czym sugerują, iż na terenach dorzecza Bugu ostrogi haczykowane tej odmiany funkcjonują w VII i początkach VIII w. K. Wachowski (1991) podszedł do zagadnienia ostróg haczykowatych od strony wpływów zachodnioeuropejskich na rozwój i produkcję tych przedmiotów na terenach zachodniosłowiańskich. Przyjął ogólnie chronologię sporządzoną przez J. Żaka (1959), jednakże wprowadził jej uzależnienia od występowania zdobienia. Oddziaływania zachodnie wg K. Wachowskiego szczególnie przejawiały się w zdobnictwie ostróg. Sugeruje on, że ostrogi odmiany A z reguły posiadały zdobienie charakterystyczne dla czasów merowińskich, tj. dla 1 połowy i początków 2 połowy VIII w. – takie zdobienie ma ostroga trzecia. Natomiast dwie pierwsze posiadają ornament mało charakterystyczny, który – wg K. Wachowskiego – datowany jest na okres od VII w. do 1 połowy IX w. Porównując chronologię J. Żaka i K. Wachowskiego możemy przyjąć dla ostrogi trzeciej datowanie na VIII w., natomiast dwie pierwsze należałoby chronologicznie umieścić w okresie VII i VIII wieku.

LITERATURA

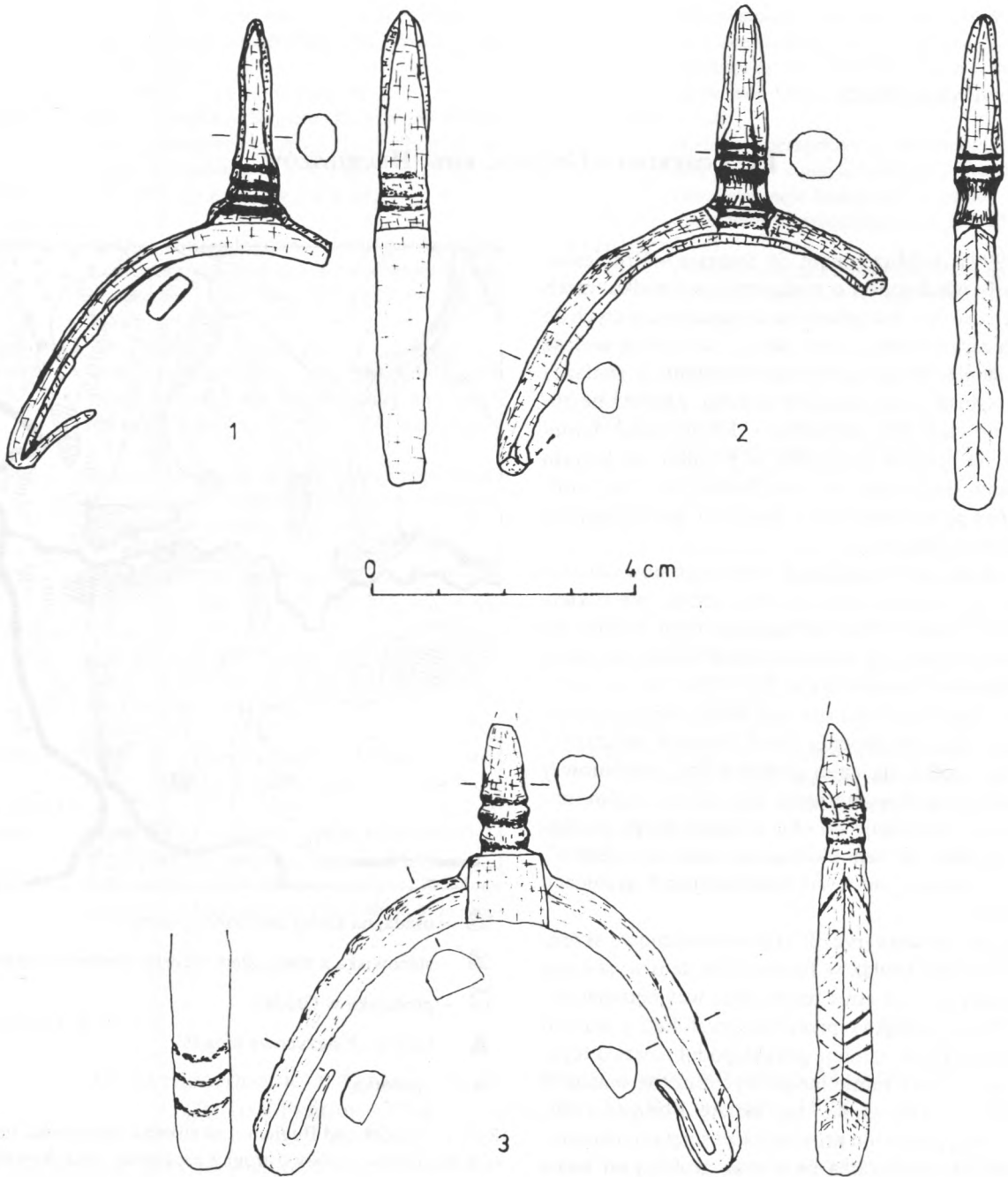
<p>Gajewski L.
1984 Wczesnośredniowieczna ostroga o zaczepach haczykowato zagiętych do wnętrza z miejscowości Mokre, woj. Zamość, Sl. Ant., t. 29 (1983), s. 297-299.</p> <p>Wachowski K.
1991 Oddziaływania zachodnie na wytwórczość ostróg haczykowatych u Słowian, PArch., t. 38, s. 85-107.</p> <p>Żak J.
1959 <i>Najstarsze ostrogi zachodniosłowiańskie (wczesnosłowiańskie ostrogi o zaczepach haczykowato zagiętych do wnętrza)</i>, Warszawa-Wrocław.</p> | <p>Żak J., Maćkowiak-Kotkowska L.
1988 <i>Studia nad uzbrojeniem środkowoeuropejskim VI-X wieku. Zachodniobałtyjskie i słowiańskie ostrogi o zaczepach haczykowato zagiętych do wnętrza</i>, Poznań.</p> <p>Żurowski K., Mikołajczyk G.
1955 Sprawozdanie z badań kurhanu we wsi Husynne, w pow. Hrubieszowskim w 1954 r., Spr. Arch., t. 1, s. 125-268.</p> |
|--|--|

WAĆLAW PANASIEWICZ

THREE SPURS FROM GRÓDEK, HRUBIESZÓW DISTRICT

In 1999, three iron spurs with hook-like fastenings bent to the inside were found in Gródek. Assuming the classification of J. Żak and L. Maćkowiak-Kotkowska, the spurs in question belong to the variety A and technotype III: 2. The

dating of the spurs can be carried out only on the basis of a general chronology used for items of this type. This allows us to place these artefacts in the period between the 7th and 8th centuries.

Ryc. 2. Gródek nad Bugiem. Ostrogi żelazne z zaczepami haczykowato zagiętymi do środka.

żone w potrójną jodełkę, powtórzoną i odwróconą wierzchołkami. Na lewym ramieniu występuje co najmniej trzy półkolistych rowków.

Wszystkie ostrogi zostały wykonane w technotypie III: 2 (J. Żak, L. Maćkowiak-Kotkowska 1988, s. 22-26). Nie znajdziemy dla nich bezpośredniej analogii. Jak do tej pory nie odkryto dwóch takich samych. Na tym etapie badań wskazuje to, iż ówczesne ostrogi były noszone na jednej nodze, a dodatkowo potwierdza znajdy-

wanie w pochówkach grobowych tylko i wyłącznie pojedynczych egzemplarzy. Występują jedynie ostrogi o zbliżonych cechach. I tak dla ostrogi pierwszej, w obrębie tej samej odmiany, podobieństwa możemy się dopatrywać w egzemplarzu z Plisneska, raj. Olesko, obw. Lwów (tamże, tabl. IV, ryc. 8). Duże podobieństwo wykazuje także ostroga odmiany D z Mikulčic (tamże, tabl. XV, ryc. 3) oraz ze Skoczowa-Międzywiescia odmiany B (tamże, tabl. IX, ryc. 1). W przypadku ostrogi drugiej

WACŁAW PANASIEWICZ

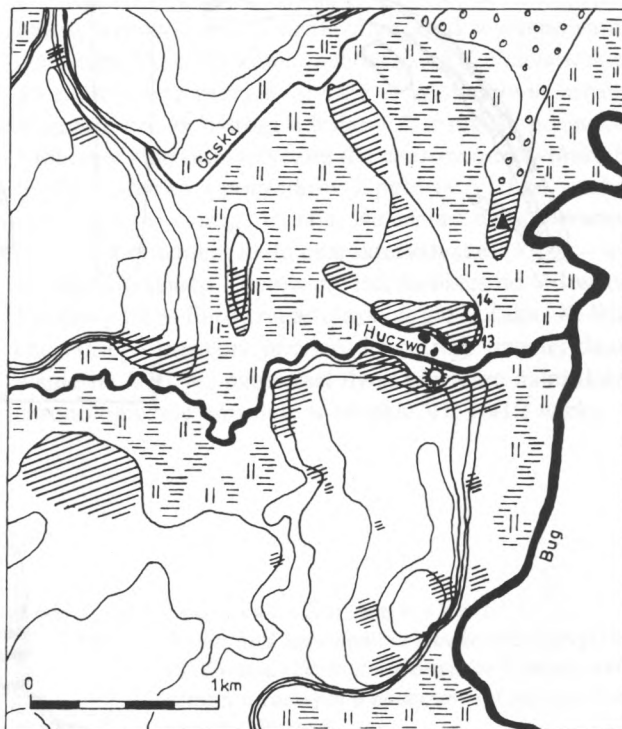
TRZY OSTROGI Z GRÓDKA, POW. HRUBIESZÓW

W 1999 r. do Muzeum im. St. Staszica w Hrubieszowie dotarły wiadomości o znalezieniu w Gródku trzech żelaznych ostróg o zaczepach haczykowato zagiętych do środka, a zaraz potem i same okazy, zachowane w dość dobrym stanie. Do opracowania udostępnił je znalazca Henryk Jasiński – mieszkaniec Gródka. Znalezione zostały na powierzchni północnej – lewej części doliny Huczwy, na przeciw grodziska w Gródku, na którym stwierdzono ślady osady wczesnośredniowiecznej o kilkuhektarowej powierzchni z masowo występującym materiałem zabytkowym.

Wcześniej, w trakcie badań powierzchniowych prowadzonych w ramach AZP na tym terenie, nie stwierdzono występowania materiału zabytkowego. Jedynie we wschodniej części tego wyniesienia zarejestrowano dwa małe obszarowo stanowiska nr 13 i 14 w obrębie miejscowości Teptiuków (dla obszaru 86-95 oznaczone numerami 61 i 62). W obecnej chwili materiał zabytkowy występuje niemal na całej powierzchni południowej i wschodniej części wyniesienia. Jego zaś szczególnie nagromadzenie występuje po obu stronach drogi, prowadzącej z Gródka do Teptiukowa, nad tzw. „jeziorkami”. Teren ten znajduje się w administracyjnych granicach wsi Gródek.

Ostroga pierwsza (ryc. 2: 1) powierzchniowo skorodowana, posiada kabłąk w formie półkola o wysokości wewnętrznej ok. 3,3 cm i rozpiętości wewnętrznej ok. 6,7 cm. Ramię kabłąka o przekroju prostokąta z jednym bokiem wypukłym. Istnieje prawdopodobieństwo tego, iż brakujące prawe ramię mogło być dłuższe, jednakże nie miałyby to wpływu na klasyfikację. Bodziec o długości 3,1 cm i przekroju prostokąta ze ściętymi narożnikami posiada prostokątną bazę oraz grubszą od bolca „szyjkę” o długości 0,7 cm, zdobioną trzema rowkami. Bolec o długości 2,1 cm.

Druga ostroga (ryc. 2: 2), jak poprzednia, jest powierzchniowo skorodowana. Kabłąk o przekroju trójkąta posiada formę półkola o wysokości wewnętrznej ok. 3,2 cm i rozpiętości wewnętrznej ok. 6,7 cm. Podobnie jak w ostrodze pierwszej, brakuje większej części prawego ramienia, a ponadto zaczepu przy lewym ramieniu. Bodziec o długości 3,1 cm posiada przekrój prostokąta ze ściętymi narożnikami. Bodziec od zdobionej rowkami bazy oddziela szyjka o długości 0,5 cm. Nad nią znajduje się część z fragmentarycznie zachowanym zdobieniem w postaci trzech karbów i dwóch rowków.

- – osada, na której znaleziono ostrogi
- – stanowiska z materiałem wczesnośredniowiecznym
- – grodzisko w Gródku
- – kurhan „Księżycowa mogiła”
- – „jeziorka”

Ryc. 1. Gródek nad Bugiem. Lokalizacja stanowiska, na którym znaleziono zostały ostrogi z zaczepami haczykowato zagiętymi do środka.

Ostroga trzecia (ryc. 2: 3) zachowała się niemal w całości, jedynie bodziec jest częściowo uszkodzony. Została wykonana z masywnej sztabki o przekroju daszkowatym. Kabłąk w formie zbliżonej do półkola o wysokości wewnętrznej 3,9 cm oraz wewnętrznej rozpiętości ramion, wynoszącej 6,7 cm. Bodziec, kształtu walcowatego ze zdobieniem w postaci trzech rowków i dwóch karbów, w zachowanej swojej postaci posiada długość 2,3 cm. Osadzony jest w masywnej podstawie. Na ramionach występowało zdobienie w postaci rowków. Na prawym ramieniu ornament stanowią rowki uło-

- z uwzględnieniem zmienności oraz objawów patologii na kościach. Część III., *PAnt.*, t. 44, s. 221-240.
- Dąbrowski P., Krzyżanowska M.
1997 Goci z Gródka n. Bugiem (II-IV w.) w świetle badań paleopatologicznych, [w:] *20 lat archeologii w Masłomęczu*, t. 1, Lublin, s. 85-94.
- Dąbrowski P., Krzyżanowska M., Szczurowski J.
1999 Analiza antropologiczna szczątków kostnych z cmentarzyska gockiego w Masłomęczu (stan. Masłomęcz 15) – sezon 1998, *APŚ*, t. 4, s. 135-138.
- Dąbrowski P., Szczurowski J.
1995 Wstępne informacje o szczątkach kostnych z cmentarzysk grupy masłomęckiej wyeksplorowanych w sezonach 1993 i 1994, *Spr. UMCS*, s. 19-21.
- 1996 Sprawozdanie z analizy antropologicznej szczątków kostnych ze stanowiska Masłomęcz 15 z badań w latach 1994 i 1995, *APŚ*, t. 1, s. 91-92.
- Dzierżykraj-Rogalski T.
1978 Znaczenie badań paleopatologicznych dla antropologii, *PAnt.*, t. 44, s. 389-392.
- Gładkowska-Rzeczycka J.
1978 Częstość występowania niektórych zmian chorobowych widocznych w obrębie układu kostnego na przestrzeni tysiącleci, *PAnt.*, t. 44, z. 2, s. 409-415.
- 1989 *Schorzenia ludności prahistorycznej na ziemiach polskich*, Gdańsk.
- Kokowski A.
1997 Cmentarzyska ludności grupy masłomęckiej, „*Studia Antropologiczne*”, t. 5, s. 65-91.
- 1998 *20 lat archeologii w Masłomęczu*, [w:] *20 lat archeologii w Masłomęczu*, t. 1, Lublin, s. 11-26.
- 1999 Dziewiętnasty sezon wykopaliskowy na cmentarzysku ludności grupy masłomęckiej na stanowisku nr 15 w Masłomęczu w pow. Hrubieszów, woj. lubelskie, *APŚ*, t. 4, s. 130-134.
- Malinowski A.
1974 Historia i perspektywy antropologicznych badań grobów ciałopalnych, [w:] *Metody, wyniki i konsekwencje badań kości z grobów ciałopalnych*, Seria Antropologia nr 2, s. 7-15.
- Malinowski T.
1989 Uwagi o obrządku pogrzebowym na cmentarzysku w Masłomęczu, *Kul. wielb.*, t. 2, Lublin, s. 5-10.
- Pionek J.
1996 *Biologia populacji pradziejowych*, Poznań.
- Strzałko J., Piontek J., Malinowski A.
1972 Problem rekonstrukcji wzrostu na podstawie kości zachowanych we fragmentach lub spalonych, *PAnt.*, t. 38, z. 2.
- Szczurowski J.
1997 Wstępna ocena przyżyciowej wysokości ciała osobników płci męskiej i żeńskiej ludności gockiej grupy masłomęckiej, stan. Masłomęcz 15, *APŚ*, t. 2, s. 121-123.
- 1998 Ocena antropologiczna szczątków kostnych ze stanowiska Masłomęcz 15 (okres rzymski) wyeksplorowanych w 1996 i 1997 roku, *APŚ*, t. 3, s. 130-133.
- Trotter M., Gleser G. C.
1952 Estimation of stature from long bones of American Whites and Negroes, „*American Journal of Physical Anthropology*”, nr 10, s. 463-514.
- Ubelaker D. H.
1978 *Human skeletal remains. Excavation, analysis, interpretation*, Chicago.

JACEK SZCZUROWSKI

AN ANTHROPOLOGICAL ANALYSIS OF BONE REMAINS FROM SITE 15 IN MASŁOMĘCZ (ROMAN PERIOD – 2ND-4TH CENTURIES A.D.) EXCAVATED IN 1998

In the season of 1999, bone remain from 21 graves were studied. 15 graves contained only inhumation burials, 5 graves (Nos. 473-476, 481) contained remains of skeletons and charred bones, while grave 480 contained a cremation burial of a child. The gender, state of bone preservation and age of the remains was determined and presented in Table 1. It was also possible to carry out a preliminary analysis of the visible pathological changes.

On the basis of the measurements of both femoral bones and the left tibia it was possible to reconstruct the intravital body height of the male individual from grave 483 (176 cm). Additionally, it was possible to reconstruct the approximate height of 3 other individuals whose skeletons were not so well preserved (Tab. 2).

Pathological changes were observed with respect to 4 skeletons. An individual from grave 450 had degeneration chan-

ges of the thoracic vertebrae (Schmorl's nodules). An individual from grave 483 had visible bone infiltration on the right-hand side surface of the sacral bone. An individual from grave 486 had pathological changes within the left hip joint as well as in the thoracic section (Schmorl's nodules) and lumbar section (flattening of vertebral bodies, and osteophyte) of the spine. An individual at the age of *juvenis* from grave 487 sustained an almost complete obliteration of the alveolar ridge of the mandible.

Six of the analysed graves contained partial burials. In two graves (Nos. 473 and 476) there were remains of children and subsequently added bones of adult individuals. Graves 474, 477, 478, and 485 contained incomplete fragments of adult individuals.

In graves 450, 453, and 480 the presence of individual animal bones was recorded, while in grave 485 there was a complete skeleton of a bird.

Tab. 1. Płeć i wiek szczątków kostnych ze stanowiska Masłomęcz 15 wyeksplorowanych w 1999 roku.

Płeć	Wiek							Łącznie
	<i>infans I</i>	<i>infans II</i>	<i>juvenis</i>	<i>juvenis-adultus</i>	<i>adultus</i>	<i>maturus</i>	nieokreśl. dorośli	
męska	–	–	1	–	–	2	1	4
żeńska	–	–	–	1	1	1	–	3
nieokreśl.	4	2	2	1	–	–	5	14
Łącznie	4	2	3	2	1	3	6	21

Tab. 2. Przybliżona wysokość ciała odtworzona na podstawie średnicy górno-dolnej kości udowej – stan. Masłomęcz 15; sezon 1998.

Nr grobu	Płeć	Średnica górno-dolna głowy k. udowej [mm]	Kategoria wysokości ciała
450	męska	48 (P); 47 (L)	średni (166-170 cm)
486	męska	50 (P); 57 (L)	wysoki (171-175 cm)
490	żeńska	43 (P)	średni (155-159 cm)

(P) - kość prawa; (L) - kość lewa

cenia tego typu są zdaniem wielu badaczy jednym z najczęstszych objawów patologii występujących na historycznych materiałach szkieletowych (M. Ćwirko-Godycki, I. Swedborg 1978; T. Dzierżykraj-Rogalski 1978; J. Gładkowska-Rzeczycka 1978, 1989). U osobnika w wieku *juvenis* z grobu 487 niemal całkowitej obliteracji uległ wyrostek zębodołowy żuchwy. Widoczne są jedynie zarysy zębodołów prawego kła i pierwszego zęba przedtrzonowego. Przedwczesną obliterację wyrostka wywołała najprawdopodobniej przyżyciowa utrata zębów dolnych powstała w wyniku urazu.

Specyficzne i nietypowe traktowanie zwłok jest cechą wyróżniającą gockie cmentarzysko w Masłomęczu. Zdaniem A. Malinowskiego (1989) praktyki rozkałkowania zwłok (dekapitacje, usunięcie pojedynczych kończyn lub całej połowy ciała) bądź umieszczania w obrębie jednego grobu pochówków cząstkowych większej liczby osobników, są powszechnym i obowiązującym rytuałem pogrzebowym ludności grupy masłomęckiej. W badanym materiale stwierdzono, że 6 grobów zawierało pochówki cząstkowe. Grób nr 473 zawierał pozbawiony czaszki szkielet dziecka w wieku *infans II*. W miejscu głowy ustawione było niewielkie naczynie. Ponadto w jamie grobowej znajdowały się

umieszczone wtórnie prawy obojczyk, trzon kości ramiennej, fragment prawej kości szczękowej oraz niewielka ilość przepalonych kości osobnika dorosłego. Grób nr 476 zawierał szkielet dziecka w wieku *infans I* i umieszczone wtórnie w jamie grobowej przepalone szczątki osobnika dorosłego (ułamki kości mózgowiczaszki i fragmenty trzonów kości długich). W grobie nr 474 znaleziono wyłącznie prawą kość udową i 2 ułamki przepalonych kości osobnika dorosłego. W jamie grobowej nr 477 znajdowała się lewa kość udowa i ułamki czaszki kobiety w wieku *juvenis/adultus*. W grobie nr 478 znaleziono wyłącznie uszkodzoną czaszkę kobiety w wieku *maturus*. W grobie nr 485 znajdowały się tylko, ułożone w porządku anatomicznym, kości prawego i lewego podudzia oraz obu stóp osobnika dorosłego.

W badanym materiale stwierdzono występowanie szczątków zwierząt w 4 jamach grobowych. W grobach nr 450, 453 i 480 znajdowały się pojedyncze kości zwierzęce, zaś w północnej części grobu nr 485 złożony był kompletny szkielet ptaka.

Ocena antropologiczna szczątków wyeksplorowanych w sezonie 1998 stanowi przyczynek do pełnej analizy planowanej po zakończeniu prac wykopaliskowych na stanowisku Masłomęcz 15.

LITERATURA

Acsádi G., Nemeskéri J.
1970 *History of Human Life Span and Mortality*,
Budapest.

Ćwirko-Godycki M., Swedborg I.
1978 Ludność pochowana na cmentarzysku Ostrowa
Lednickiego pod względem metrycznym

JACEK SZCZUROWSKI

OCENA ANTROPOLOGICZNA SZCZĄTKÓW KOSTNYCH ZE STANOWISKA MASŁOMĘCZ 15 (OKRES RZYMSKI – II-IV W.N.E.) WYEKSPLOWANYCH W 1998 ROKU

W roku 1999 zbadano szczątki kostne pochodzące z 21 grobów wyeksplorowanych pod koniec prac wykopaliskowych prowadzonych na stanowisku Masłomęcz 15 w poprzednim sezonie (A. Kokowski 1999). W 15 grobach (nr nr 433, 450, 453, 477-479, 482-488, 490, 492) znajdowały się pochówki wyłącznie szkieletowe. Pięć grobów zawierało szczątki szkieletowe jak i przepalone kości. W tym w grobach nr nr 473 i 476 znajdowały się szczątki szkieletowe dzieci oraz niewielka ilość przepalonych kości osobników dorosłych; w grobach nr 474, 475 i 481 znaleziono szczątki birtualnie pochowanych osobników dorosłych; grób nr 480 zawierał wyłącznie ciało palny pochówek osobnika dziecięcego. Większość szczątków ciała palnych przepalona była słabo – (10/20 w 5 stopniowej skali – A. Malinowski 1974).

Po szczegółowej inwentaryzacji szczątków określono płeć, stan zachowania i wiek szkieletów. Wykonano pomiary metryczne oraz dokonano wstępnej analizy zmian patologicznych widocznych na kościach. Płeć określono na podstawie powszechnie przyjętych cech diagnostycznych czaszek i szkieletów postkranialnych zaproponowanych przez G. Acsádi, J. Nemeskéri (1970), D. H. Ubelakera (1978) i J. Piontkę (1996). Wiek szczątków określono analizując obliterację szwów czaszkowych, stopień starcia koron zębowych i zaawansowanie procesów ossyfikacyjnych w kościach długich (J. Piontek 1996) (tab. 1).

Na zły stan zachowania materiału kostnego pochodzącego z cmentarzyska w Masłomęczu zwracano już uwagę (P. Dąbrowski i in. 1999; P. Dąbrowski, J. Szczurowski 1995, 1996; J. Szczurowski 1997, 1998). Specyficzne warunki glebowe i ukształtowanie terenu, na którym znajduje się cmentarzysko, powodują uszkodzenia szkieletów, często bardzo znaczne, głównie nasad kości długich i blaszek kości płaskich.

W badanym materiale niemożliwe było określenie płci 5 osobników dorosłych (24%), podobnie w 6 grobach (29%) uszkodzenia szkieletów uniemożliwiły dokładną ocenę wieku w chwili śmierci. W 14 grobach (67%) znaleziono czaszki w tym: 2 zachowane dobrze (*cranium*) i 12 zachowanych w nielicznych ułamkach (tab. 1).

Zły stan zachowania szczątków spowodował, że tylko u mężczyzny z grobu nr 483 możliwe było zmierzenie największej długości (pomiar M1) obu kości udowych (kość prawa – 482 mm, kość lewa – 480 mm) oraz

całkowitej długości (pomiar M1) lewej kości piszczelowej (387 mm). Uzyskane pomiary pozwoliły zrekonstruować przyżyciową wysokość ciała osobnika na podstawie tablic M. Trotter i G. C. Gleser (1952). Okazało się, że mężczyzna miał ok. 176 cm wzrostu. Korzystając z metody rekonstrukcji wysokości ciała na podstawie pomiarów fragmentów kości długich (J. Strzałko i in. 1972) odtworzono przyżyciową wysokość ciała 3 gorzej zachowanych szkieletów: 2 męskich (groby nr 450 i 486) i żeńskiego (grób nr 490) (tab. 2). Wysokość ciała, obok kilku innych cech, jest bardzo dobrym wyznacznikiem szeroko rozumianej kondycji biologicznej populacji. Wczesniejsze badania wykazały, że w populacji masłomęckiej obie płcie cechuje średnio- i wysokorosłość (J. Strzałko i in. 1972) przy małym odsetku osobników niskich (J. Szczurowski 1997).

Innym wyznacznikiem stanu biologicznego jest występowanie na szkieletach śladów zmian patologicznych. Poprzednie opracowania (P. Dąbrowski, J. Szczurowski 1995; 1996; P. Dąbrowski, M. Krzyżanowska 1997; P. Dąbrowski i in. 1999; J. Szczurowski 1998) wykazały, że w populacjach gockich z Kotliny Hrubieszowskiej najczęściej występują zmiany degeneracyjne oraz rozwojowe. W badanym materiale zmiany patologiczne wystąpiły na 4 szkieletach. Na szczątkach z grobu 450, na powierzchniach górnych trzonów kręgów piersiowych, zaobserwowano zmiany degeneracyjne w postaci guzków Schmorla, które są wynikiem zbyt dużego obciążenia kręgosłupa (J. Gładkowska-Rzeczycka 1978, 1989). Na szczątkach z grobu 483 widoczne były nacieki kostne na prawej powierzchni uchowatej kości krzyżowej. Najbardziej wyrażone zmiany patologiczne widoczne były na szkielecie mężczyzny z grobu 486. Szczególną uwagę zwraca asymetria nasad bliższych kości udowych. Średnica górno-dolna głowy lewej kości udowej jest o 7 mm większa niż w kości prawej (Tab. 2). W miejscu dołka głowy lewej kości udowej widoczne są grudkowate nacieki kostne. Podobne zmiany znajdują się na krawędzi powierzchni stawowej głowy tejże kości. Znacznie poszerzone jest wcięcie lewej panewki stawu biodrowego. Zmiany te, pochodzenia prawdopodobnie zapalnego, zapewne ograniczały ruchy kończyny dolnej w lewym stawie biodrowym. Ponadto u osobnika z grobu 486 zaobserwowano zmiany degeneracyjno-zniekształcające w odcinku piersiowym (guzki Schmorla) i lędźwiowym (spłaszczenie trzonów i osteofity) kręgosłupa. Zniekształ-

LITERATURA

- Balcer B.
1975 *Krzemień świciechowski w kulturze pucharów lejgowatych. Eksploatacja, obróbka i rozprze-strzenie*, Wrocław.
- Bolewski A., Manecki A.
1990 *Rozpoznawanie minerałów*, Warszawa.
- Bronicki A.
1991 Późnoneolityczne i wczesnobrązowe toporki kamienne z obszaru województwa chełmskiego, *Lub. Mat. Arch.*, t. 6, s. 297-340.
- Bronicki A., Kadrow S.
1998 Schyłkowoneolityczne topory kamienne z terenu województwa chełmskiego. *Metrologia. Zagadnienie utylizacji egzemplarzy uszkodzonych i destruktywów*, APŚ, t. 3, s. 260-275.
- Czerniak L.
1980 *Rozwój społeczeństw kultury późnej ceramiki wstęgowej na Kujawach*, Poznań.
- Gumiński W.
1989 *Gródek Nadbużny. Osada kultury pucharów lejgowatych*, Wrocław.
- Machnik J.
1966 *Studia nad kulturą ceramiki sznurowej w Małopolsce*, Wrocław.
- Sulgostowska Z.
1989 *Prahistoria międzyrzecza Wisły, Niemna i Dniestru u schyłku plejstocenu*, Warszawa.
- Zakościelna A., Libera J.
1991 Wykorzystanie surowców krzemienych z okolic Świciechowa w schyłkowym neolicie i we wczesnej epoce brązu w Polsce południowo-wschodniej, *Lub. Mat. Arch.*, t. 6, s. 135-180.

JOLANTA M. MICHALAK-ŚCIBIOR

A COLLECTION OF STONE SHAFT-HOLE AXES AND FLINT AXES AT THE REGIONAL MUSEUM IN ŁĘCZNA

The Regional Museum in Łęczna has a small collection of flint axes and stone shaft-hole axes coming from a number of local sites in the Lublin region (Fig. 1). All tools were found loose and do not have a stratigraphic or cultural context. The collection comprises 10 stone and 11 flint tools, among which there is one shaft-hole axe and 3 axes from the Funnel Beaker culture, a chisel and 3 flint axes from the Corded Ware culture, 2 shaft-hole axes from the Corded Ware

culture or the early Bronze Age, and a stone celt of uncertain cultural origin (the Neolithic / early Bronze Age). The stone tools were made of a medium-crystalline plutonic rock of the granitoid group and fine-crystalline rock of the gabbroitic and sandstone group, while the axes were made of the Świciechów, banded, and erratic flint and of the grey Cretaceous flint coming from unidentified deposits in the area of the river Bug or Volhynia.

Muzeum Lubelskie w Lublinie

ski 1989, ryc. 77). Topór znaleziony w Wólce Lubelskiej (ryc. 2: 1), z wachlarzowato rozszerzonym ostrzem i występami na bocznych ściankach poniżej trzonu obucha, zachowuje przekrój i proporcje form typowych dla starszych faz rozwoju małopolskiej grupy KPL (W. Gumiński 1989, s. 144).

Z przeglądu form typologicznych toporów kultury ceramiki sznurowej, ustalonych przez J. Machnika (1966, s. 42-45) dla okazów z zespołów grobowych z terenu Małopolski oraz przyjętych przez A. Bronickiego (1991, tab. 1) dla znalezisk luźnych z terenu byłego województwa chełmskiego wynika, że zabytki ze zbiorów Muzeum Regionalnego w Łęcznej w większości reprezentują późną fazę tej kultury. Niektóre z nich, szczególnie dotyczy to typów V i VI (ryc. 6: 2, 3), mogą w niezmienniej formie trwać we wczesnej epoce brązu, zwłaszcza jeśli były poddawane przeróbkom i naprawom (A. Bronicki, S. Kadrow 1998, s. 269). Zabieg taki zaobserwowano na toporze z Mełgwi (ryc. 6: 2). Tylko jeden okaz, niepewnie sklasyfikowany jako typ III na podstawie kształtu zachowanego fragmentu ostrza, może być datowany na starszą fazę rozwoju lokalnego ugrupowania kultury ceramiki sznurowej. Dobre analogie dla okazów z łęczyńskiego muzeum stanowią topory z Wojsławic, miejscowości nieznannej w pow. Krasnostaw, Białki, Czarnołożów, Sielca, Chojna Nowego, Rybia, Radzanowa, Raciborowic, Czuczyc i Woli Korybutowej w dawnych woj. chełmskim (A. Bronicki 1991, ryc. 40, 42, 48, 52, 81-86, 89, 91, 100).

W skład kolekcji wchodzi także narzędzie w kształcie ciosła z otworem wywierconym prostopadle do ostrza (ryc. 4: 1). Podobne formy pojawiają się około połowy IV tysiąclecia p.n.e. w strefie Niżu w zasięgu późnych faz kultur z ceramiką wstęgową i kultury Rössen (L. Czerniak 1980, s. 82), lecz ich pokrój ogólny jest nieco odmienny – są dłuższe, węższe i wyższe, a przekrój poprzeczny najczęściej bywa płasko-wypukły, nie zaś czworokątny. Ponieważ jednak tego typu narzędzia tnące były zapewne bardzo przydatne w różnego rodzaju pracach, ich forma przetrwała bardzo długo, najprawdopodobniej dłużej niż do wczesnej epoki brązu. Z tego powodu jednoznaczne datowanie znaleziska z Turowoli, pozbawionego kontekstu kulturowego, nie jest możliwe.

Wytwórczość krzemieniarska w neolicie północno-wschodniej Lubelszczyzny oparta była głównie o importowane gatunki krzemienia, z których wyrabiano narzędzia wiórowe i rdzeniowe. W mniejszym stopniu wykorzystywano miejscowy krzemień narzutowy z formacji polodowcowych. W przypadku kolekcji z Muzeum Regionalnego w Łęcznej posłużono się krzemieniami pasiastym, świeciechowskim oraz dwiema odmianami – jaśniejszą i ciemniejszą – szarego krzemienia kredowego

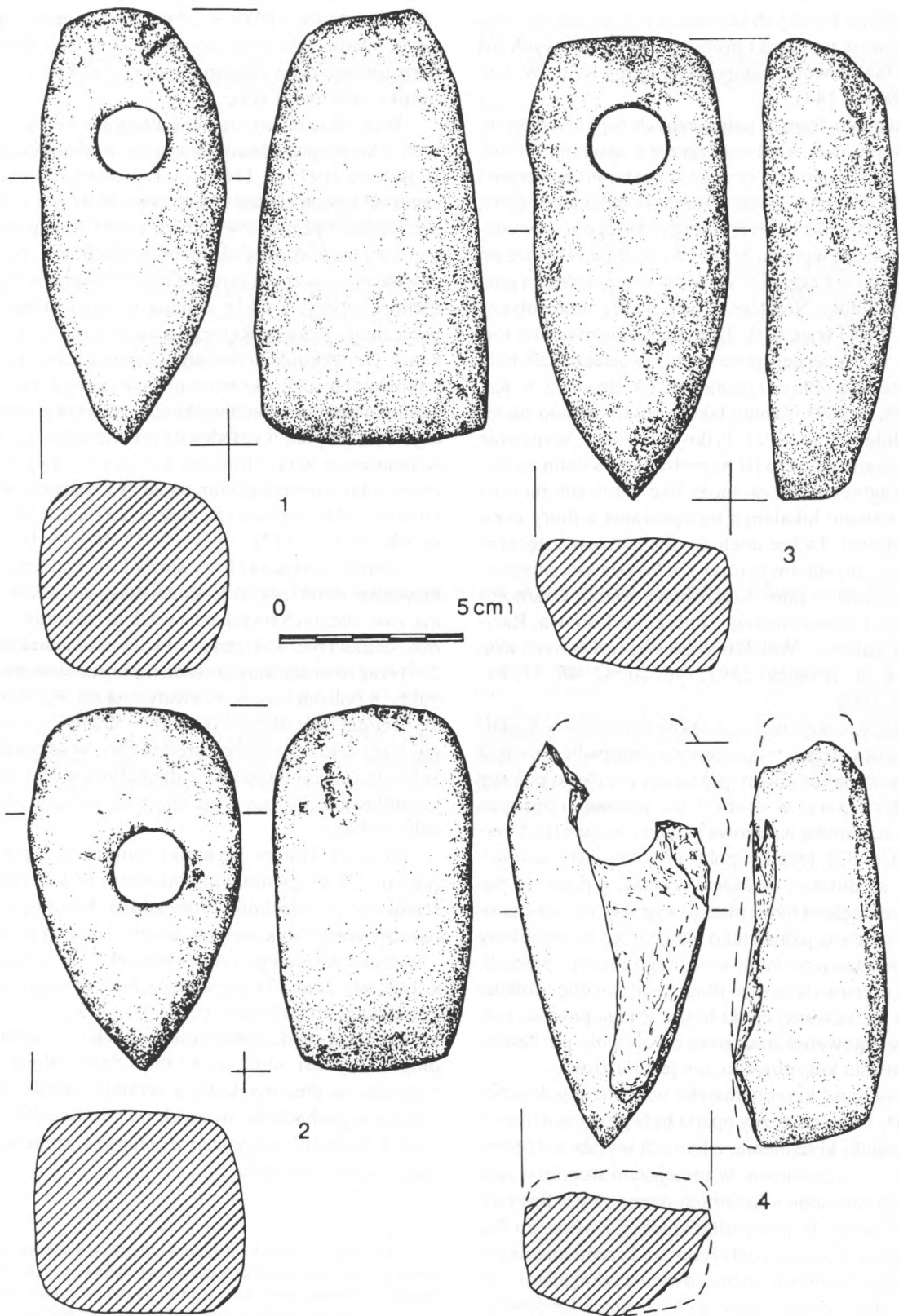
z nieokreślonych bliżej złóż kopalnych, może z okolic Mielnika nad Bugiem lub z terenu północnego Wołynia (Z. Sulgostowska 1989, s. 29 n). Należy przy tym odnotować rzadki fakt wykorzystania konkrekcji krzemienia narzutowego do wykonania jednej z siekier kultury ceramiki sznurowej (ryc. 3: 4)³.

Wszystkie okazy siekier kultury pucharów lejkowatych z kolekcji można zaliczyć do wydzielonego przez B. Balcera (1975, s. 116) typu B o ostrzu i obuchu węższym od trzonu. Jedna z nich (ryc. 3: 3) jest nieco asymetryczna, być może w wyniku niewielkiej przeróbki – naprawy uszkodzonej części przyobuchowej, co zaowocowało nieznacznym skróceniem i zwężeniem tego fragmentu siekiery, a także zmianą kształtu przekroju poprzecznego z czworokątnego na mniej regularny, wielokątny. Do wykonania dwóch z siekier kultury pucharów lejkowatych użyto krzemienia pasiastego, trzecia jest z krzemienia świeciechowskiego i wykazuje wprawdzie najniższy stopień wygładzenia powierzchni, ale też najstaranniejsze przygotowanie końcowe półwytworu, co jest zgodne z obserwacjami badaczy krzemieniarnstwa tej kultury w Małopolsce (B. Balcer 1975, s. 118; W. Gumiński 1989, s. 137).

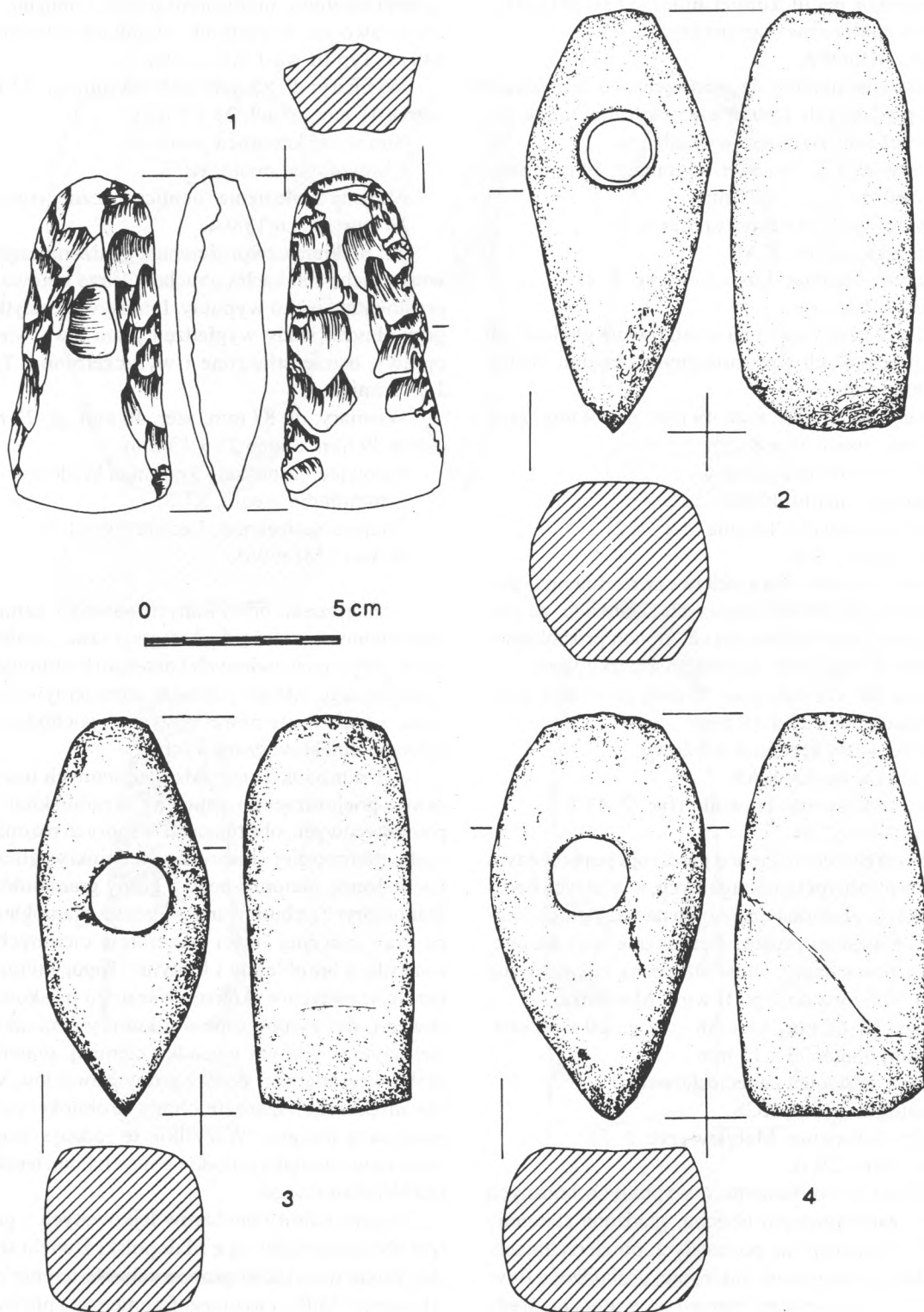
Wśród narzędzi kultury amfor kulistych znalazło się niewielkie dłuto (ryc. 2: 3), gruba masywna siekiera o niemal równoległych ściankach i wąskim, silnie asymetrycznym ostrzu (ryc. 4: 4), trapezowata płaska siekiera (ryc. 2: 4) oraz również trapezowata, mniejsza siekierka o wypukłych bokach i soczewkowatym przekroju (ryc. 4: 2). Tę ostatnią oraz dłuto wykonano z krzemienia pasiastego, pozostałe – z szarego kredowego. Wszystkie formy są bardzo charakterystyczne dla kultury amfor kulistych i znajdują się licznie w grobach tej kultury na terenie całej Polski.

Siekierki kultury ceramiki sznurowej reprezentują typy II i III ze ścienionym obuchem i lekko wypukłymi ściankami (J. Machnik 1966, s. 46). Każdy z czterech okazów został wykonany z innego gatunku krzemienia – świeciechowskiego (A. Zakościelna, J. Libera 1991, s. 148, tab. 2, nr 47), pasiastego, narzutowego i szarego krzemienia kredowego (ryc. 3: 4-5; 4: 3; 5: 1). Wszystkie zaliczają się do form o niewielkich rozmiarach – ich długość wynosi od 62 do 87 mm. Są to zabytki bardzo pospolite na obszarze kultury ceramiki sznurowej i występują w grobach datowanych na młodsze fazy rozwojowe lokalnych ugrupowań z ceramiką sznurową w ramach późnego neolitu.

³ Stosunkowo dużych rozmiarów otoczaki krzemienne (o długości ponad 10 cm) znajdują się w utworach polodowcowych na północ od Łęcznej w towarzystwie skał i skamieniałości sylurskich, dewońskich i mezozoicznych (okazy w zbiorach Muzeum Regionalnego w Łęcznej).

Ryc. 6. Kamienne topory ze zbiorów Muzeum Regionalnego w Łęcznej: 1 – Nadrybie; 2 – Mełgiew; 3 – Puchaczów; 4 – Łuszczów.

Ryc. 5. Narzędzia kamienne i krzemienne ze zbiorów Muzeum Regionalnego w Łęcznej: 1 – okolice Łęcznej; 2 – Łęczna; 3 – Łuszczów; 4 – Mełgiew.

Wymiary: dł. 80 mm, szer. 20 mm, gr. 14 mm, szer. ostrza 19 mm, obuch 12 x 8 mm.

Surowiec: krzemień pasiasty.

Chronologia: neolit, kultura amfor kulistych (KAK).

Miejsce znalezienia: Łęczna (ryc. 2: 3).

Nr inw.: MŁn/6/A.

5. Masywna siekiera czworościenna o wszystkich ściankach gładzonych. Ostrze asymetryczne, łukowate; obuch prostokątny, starannie wygładzony.

Wymiary: dł. 135 mm, szer. 45 mm, gr. 34 mm, szer. ostrza 42 mm, obuch 31 x 21 mm.

Surowiec: szary krzemień kredowy.

Chronologia: neolit, KAK.

Miejsce znalezienia: Łuszczów (ryc. 4: 4).

Nr inw.: MŁn/7/A.

6. Siekiera czworościenna o całkowicie gładzonych wszystkich ściankach i prostokątnym obuchu. Ostrze szerokie, łukowate.

Wymiary: dł. 83 mm, szer. 49 mm, gr. 19 mm, szer. ostrza 49 mm, obuch 19 x 8 mm.

Surowiec: krzemień pasiasty.

Chronologia: neolit, KAK.

Miejsce znalezienia: Łęczna (ryc. 4: 2).

Nr inw.: MŁn/25/A.

7. Płaska, trapezowata siekiera czworościenna, gładzona starannie na dwóch szerszych ściankach, ze śladami gładzenia także na bocznych. Obuch prostokątny; ostrze szerokie, łukowate, nieznacznie uszkodzone.

Wymiary: dł. 123 mm, szer. 58 mm, gr. 17 mm, szer. ostrza 58 mm, obuch 22 x 10 mm.

Surowiec: szary krzemień kredowy.

Chronologia: neolit, KAK.

Miejsce znalezienia: Trawniki (ryc. 2: 4).

Nr inw.: MŁn/27/A.

8. Siekiera czworościenna o przekroju poprzecznym trapezowato-owalnym i zaokrąglonych, wypukłych bocznych ściankach, gładzona częściowo na wszystkich ścianach. Ostrze wąskie, proste, nieznacznie uszkodzone; obuch duży prostokątny, silnie stłuczony (użytkowana jako tłuk?). Zbliżona do typu II wg J. Machnika.

Wymiary: dł. 62 mm, szer. 36 mm, gr. 20 mm, szer. ostrza 25 mm, obuch 25 x 15 mm.

Surowiec: krzemień świciechowski.

Chronologia: neolit, KCS.

Miejsce znalezienia: Mełgiew (ryc. 3: 5).

Nr inw.: MŁn/29/A.

9. Siekiera czworościenna o wypukłych bocznych ściankach i zaokrąglonym obuchu, gładzona starannie przy ostrzu, częściowo na pozostałych powierzchniach. Ostrze lekko asymetryczne, łukowate, uszkodzone (wykruszone). Na powierzchni narzędzia widoczne ślady rozległych stłuczeń. Typ III wg J. Machnika.

Wymiary: dł. 80 mm, szer. 41 mm, gr. 21 mm, szer. ostrza 30 mm, obuch 19 x 7 mm.

Surowiec: krzemień narzutowy.

Chronologia: neolit, KCS.

Miejsce znalezienia: okolice Kodeńca (ryc. 3: 4).

Nr inw.: MŁn/180/A.

10. Siekiera czworościenna o trapezowatym przekroju poprzecznym, łukowatym ostrzu i obuchu, gładzona częściowo na wszystkich ściankach, staranniej przy ostrzu. Typ III wg J. Machnika.

Wymiary: dł. 85 mm, szer. 43 mm, gr. 22 mm, szer. ostrza 41 mm, obuch 23 x 9 mm.

Surowiec: krzemień pasiasty.

Chronologia: neolit, KCS.

Miejsce znalezienia: okolice Łęcznej (ryc. 5: 1).

Nr inw.: MŁn/138/A.

11. Siekiera czworościenna, gładzona częściowo na wszystkich ściankach i obuchu. Ostrze łukowate; obuch prostokątny, lekko wypukły. Intensywnie użytkowana – przy obuchu ślady wygładzeń grani i wyświecenia od oprawy, ostrze stłuczone i wyszczerbione. Typ II wg J. Machnika.

Wymiary: dł. 87 mm, szer. 40 mm, gr. 22 mm, szer. ostrza 39 mm, obuch 21 x 13 mm.

Surowiec: jasnoszary krzemień kredowy.

Chronologia: neolit, KCS.

Miejsce znalezienia: Łęczna (ryc. 4: 3).

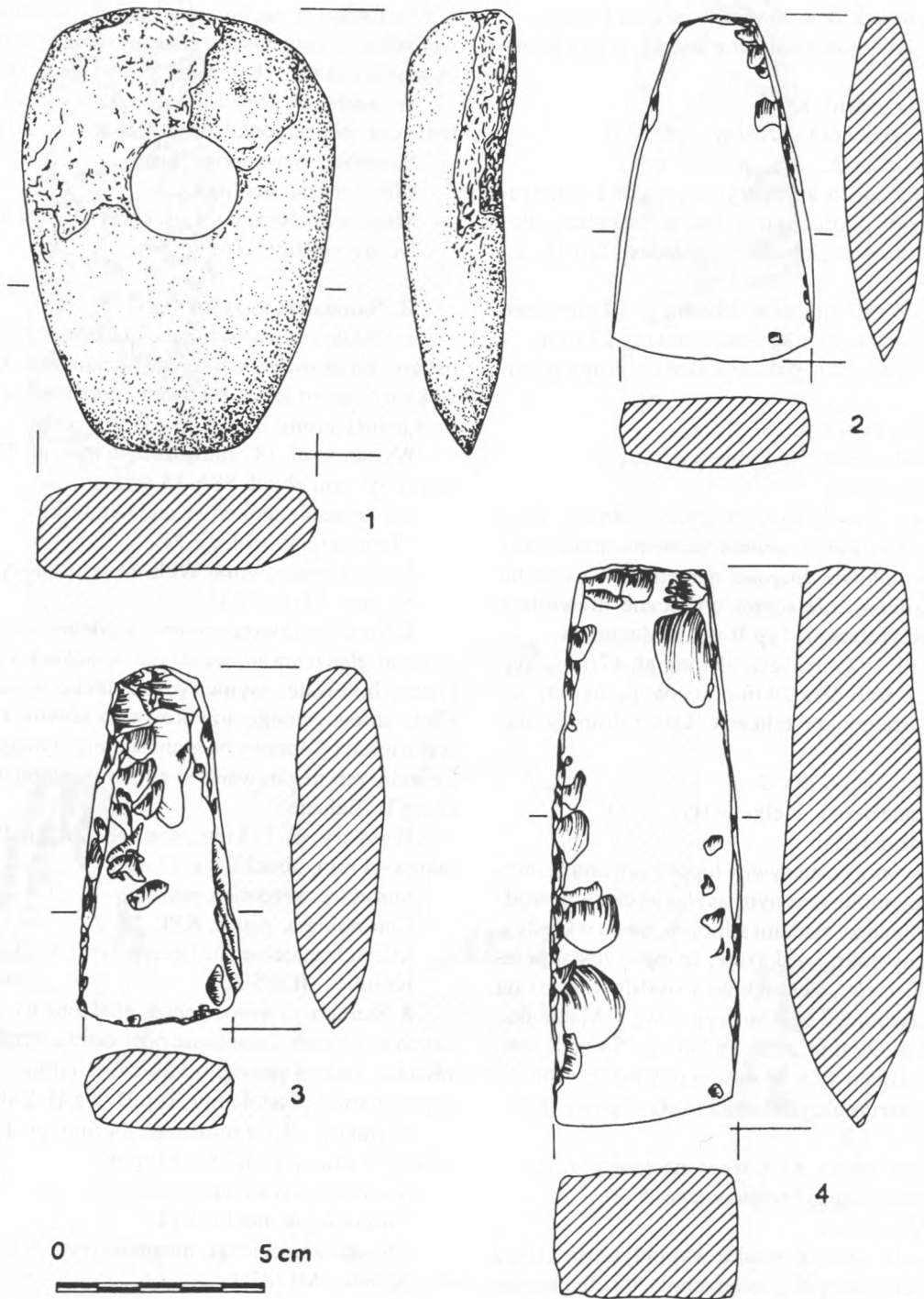
Nr inw.: MŁn/9/A.

Znaleziska opisywanych narzędzi kamiennych i krzemiennych należą do kategorii tzw. „znalazisk luźnych”, czyli pozbawionych kontekstu kulturowego i stratygraficznego. Można jednakże domniemywać, że większość z nich, może nawet wszystkie pochodzą ze zniszczonych obiektów grobowych.

Do produkcji narzędzi kamiennych używano surowca pochodzącego zapewne z pobliskich formacji polodowcowych, obfitujących w sporych rozmiarów otoczaki. Najczęściej stosowano średniokrystaliczną skałę pochodzenia plutonicznego z grupy granitoidów (melagranodioryt?), zbudowaną głównie z plagioklaz, kwarcu oraz znacznej ilości minerałów ciemnych, przede wszystkim hornblendy i biotyty². Topór kultury pucharów lejkowatych wykonano z szarego piaskowca kwarcowego, do wyrobu toporów kultury ceramiki sznurowej użyto w jednym wypadku ciemnej, prawie czarnej drobnokrystalicznej skały z grupy gabroidów, w drugim zaś miękkiego, szarzielonego drobnokrystalicznego piaskowca ilastego. Wszystkie te rodzaje skał znajdowane są w utworach polodowcowych Pojezierza Łęczyńsko-Włodawskiego.

Topory kultury pucharów lejkowatych z guzikowatym obuchem znane są z Małopolski z wielu stanowisk, ale przede wszystkim grobowych. Na terenie osad spotyka się je rzadko i to raczej fragmenty, a nie całe okazy, jak wskazuje przykład Gródka nad Bugiem (W. Gumiń-

² Minerale wchodzące w skład surowców oznaczono na podstawie cech zewnętrznych (A. Bolwiski, A. Mancki 1990).

Ryc. 4. Narzędzia kamienne i krzemienne ze zbiorów Muzeum Regionalnego w Łęcznej: 1 – Turowola; 2, 3 – Łęczna; 4 – Łuszczów.

5. Asymetryczny topór o łukowatym, zwężonym ostrzu i czworokątnym obuchu noszącym ślady wymiażdżeń. Przewężenie obucha wskazuje na pokrewieństwo z typem III wg J. Machnika, być może jest to późna, „zdegenerowana” forma z pogranicza typów III i II.

Wymiary: dł. 101 mm, szer. 44 mm, gr. 45 mm, szer. ostrza 38 mm, obuch 18 x 30 mm, \varnothing otworu 19 mm.

Surowiec: średniokrystaliczna skała z grupy granitoidów.

Chronologia: neolit, KCS.

Miejsce znalezienia Łuszczów (ryc. 5: 3).

Nr inw.: MŁn/11/A.

6. Masywny, nieco asymetryczny topór o trapezowatym przekroju podłużnym i szerokim ostrzu. Powierzchnie chropowate, obuch zagładzony. Typ IV wg J. Machnika.

Wymiary: dł. 117 mm, szer. 49 mm, gr. 62 mm, szer. ostrza 58 mm, obuch 25 x 36 mm, \varnothing otworu 21 mm.

Surowiec: średniokrystaliczna skała z grupy granitoidów.

Chronologia: neolit, KCS.

Miejsce znalezienia: Nadrybie (ryc. 6: 1).

Nr inw.: MŁn/14/A.

7. Masywny, szeroki topór o czworokątnym, nieco zaokrąglonym i łukowatym asymetrycznym ostrzu; otwór wywiercony w połowie długości narzędzia. Na obuchu ślady wymiażdżeń, miejscami widoczne niewielkie uszkodzenia powierzchni. Typ II wg J. Machnika.

Wymiary: dł. 102 mm, szer. 55 mm, gr. 47 mm, szer. ostrza 44 mm, obuch 28 x 24 mm, \varnothing otworu 20 mm.

Surowiec: średniokrystaliczna skała z grupy granitoidów.

Chronologia: neolit, KCS.

Miejsce znalezienia: Mełgiew (ryc. 5: 4).

Nr inw.: MŁn/32/A.

8. Trójkątny krótki, masywny topór z otworem o nierównej średnicy umieszczonym asymetrycznie pośrodku długości. Obuch ze śladami stłuczeń, nieco wklęsły – ta cecha i ogólny pokrój wskazuje, że topór został przerobiony z większego, pękniętego i oszlifowanego na wysokości pierwotnego otworu. Typ V wg J. Machnika.

Wymiary: dł. 99 mm, szer. 58 mm, gr. 54 mm, szer. ostrza 39 mm, obuch 40 x 38 mm, \varnothing otworu 20 mm.

Surowiec: średniokrystaliczna skała z grupy granitoidów.

Chronologia: neolit, KCS/wczesna epoka brązu.

Miejsce znalezienia: Mełgiew (ryc. 6: 2).

Nr inw.: MŁn/30/A.

9. Klinowaty topór o płasko-wypukłym przekroju podłużnym, nieforemnych powierzchniach i obuchu, łukowatym wąskim ostrzu. Otwór wywiercony blisko obucha. Ostrze lekko stłuczone, przy obuchu uszkodzenia. Typ zbliżony do VI wg J. Machnika.

Wymiary: dł. 126 mm, szer. 54 mm, gr. 37 mm, szer. ostrza 22 mm, obuch 45 x 29 mm, \varnothing otworu 22 mm.

Surowiec: średniokrystaliczna skała z grupy granitoidów.

Chronologia: neolit, KCS/wczesna epoka brązu.

Miejsce znalezienia: Puchaczów (ryc. 6: 3).

Nr inw.: MŁn/13/A.

10. Fragment topora (prawdopodobnie typu III wg J. Machnika) z zachowaną częścią wewnętrzną powierzchni otworu. Ostrze znacznie uszkodzone, łukowate, asymetryczne – być może pierwotnie „zwisające”.

Wymiary: dł. ponad 115 mm, szer. ok. 60 mm, gr. 39 mm, szer. ostrza ponad 30 mm, \varnothing otworu 20 mm.

Surowiec: piaskowiec ilasty.

Chronologia: neolit, KCS.

Miejsce znalezienia: Łuszczów (ryc. 6: 4).

Nr inw.: MŁn/31/A.

II. NARZĘDZIA KRZEMIENNE

1. Siekiera czworościenna, gładzona częściowo przy ostrzu i na krawędziach między ściankami. Obuch prostokątny, ostrze lekko łukowate, nieznacznie uszkodzone z jednej strony. Typ B. wg B. Balcera.

Wymiary: dł. 142 mm, szer. 46 mm, gr. 32 mm, szer. ostrza 39 mm, obuch 88 x 13 mm.

Surowiec: krzemień świeciechowski.

Chronologia: neolit, KPL.

Miejsce znalezienia: Wola Sławińska (ryc. 3: 1).

Nr inw.: MŁn/26/A.

2. Siekiera czworościenna, gładzona przy ostrzu, ze śladami gładzenia na węższych ściankach i na obuchu. Ostrze łukowate, asymetryczne, lekko wyszczerbione; ślady intensywnego użytkowania również w postaci wyświeceń od oprawy na graniach międzynegatywowych i niektórych negatywach w części przyobuchowej. Typ B wg B. Balcera.

Wymiary: dł. 123 mm, szer. 48 mm, gr. 28 mm, szer. ostrza 44 mm, obuch 18 x 12 mm.

Surowiec: krzemień pasiasty.

Chronologia: neolit, KPL.

Miejsce znalezienia: Łęczna (ryc. 3: 2).

Nr inw.: MŁn/5/A.

3. Siekiera czworościenna, gładzona na dwóch szerszych ściankach – starannie przy ostrzu, częściowo przy obuchu. Ostrze proste, uszkodzone (stłuczone), obuch nieregularnie prostokątny. Typ B. wg B. Balcera¹.

Wymiary: dł. 99 mm, szer. 44 mm, gr. 19 mm, szer. ostrza 37 mm, obuch 25 x 11 mm.

Surowiec: krzemień pasiasty.

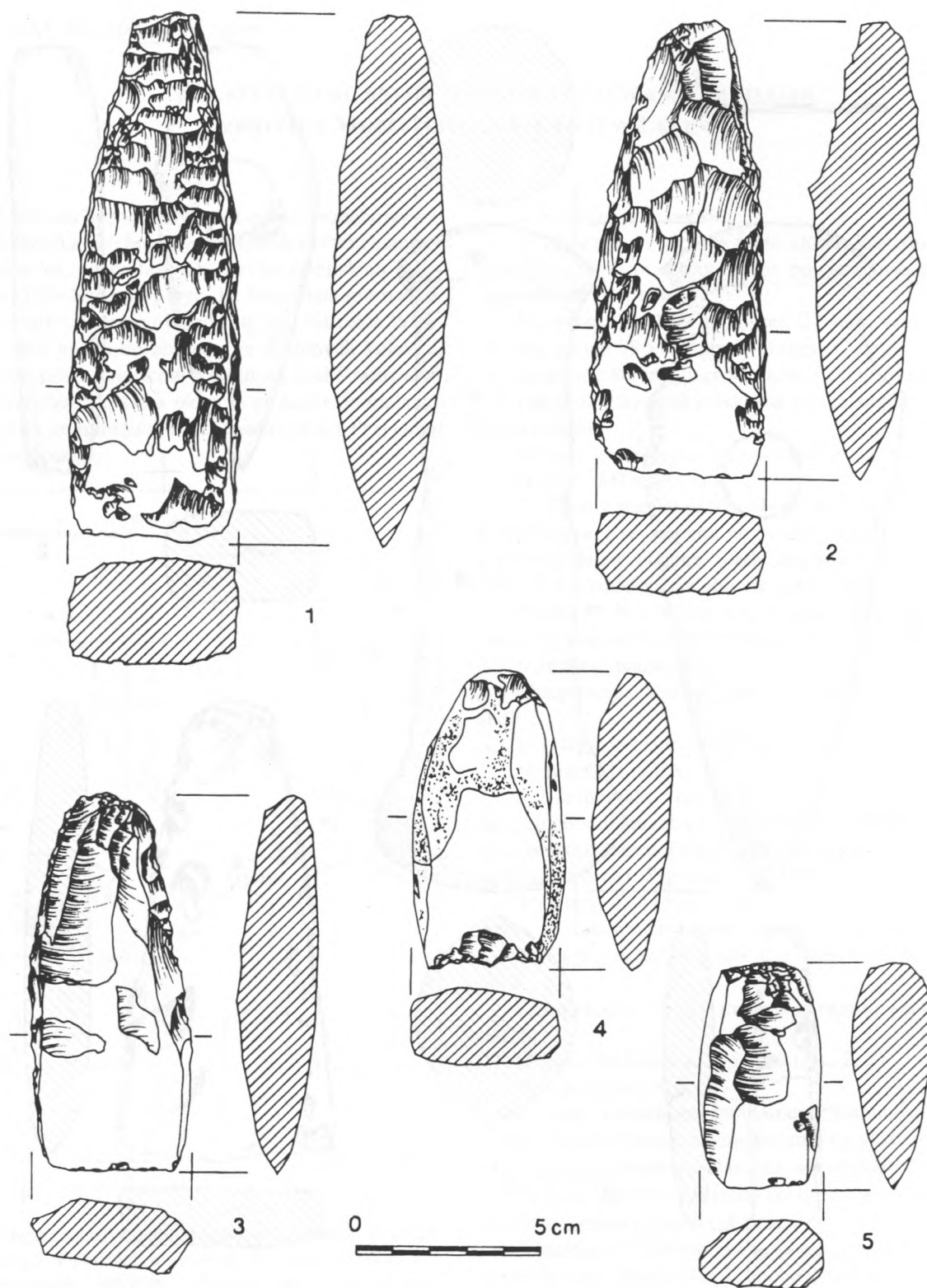
Chronologia: neolit, KPL.

Miejsce znalezienia: nieznane (ryc. 3: 3).

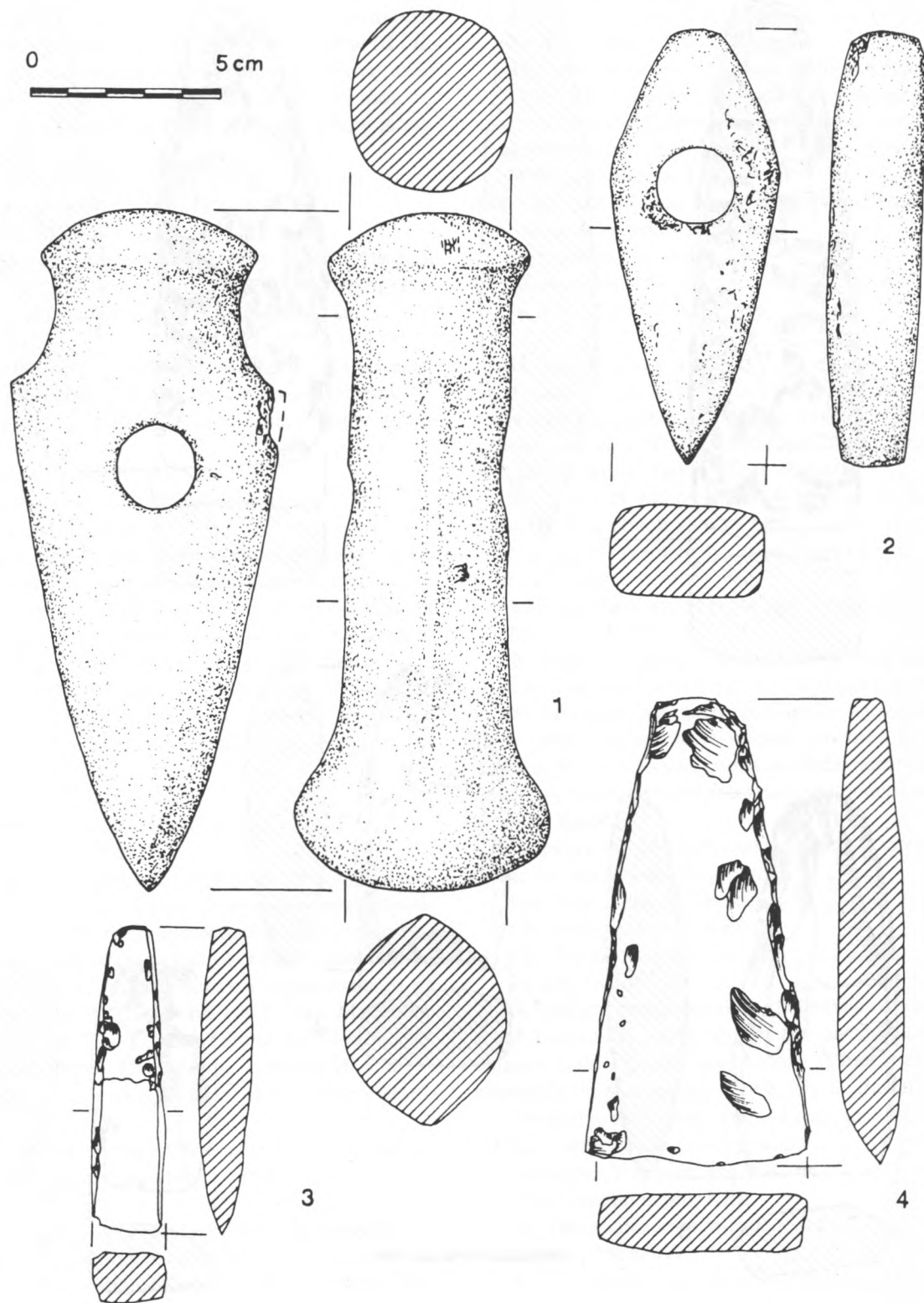
Nr inw.: MŁn/7/A.

4. Czworościenna dłuto, starannie gładzone na wszystkich ściankach i obuchu. Obuch czworokątny, ostrze łukowate, asymetryczne.

¹ Siekiera została poddana przeróbce – skrócono część przyobuchową.

Ryc. 3. Krzemienne siekiery ze zbiorów Muzeum Regionalnego w Łęcznej: 1 – Wola Sławińska; 2 – Łęczna; 3 – miejscowość nieznana; 4 – okolice Kodeńca; 5 – Mełgiew.

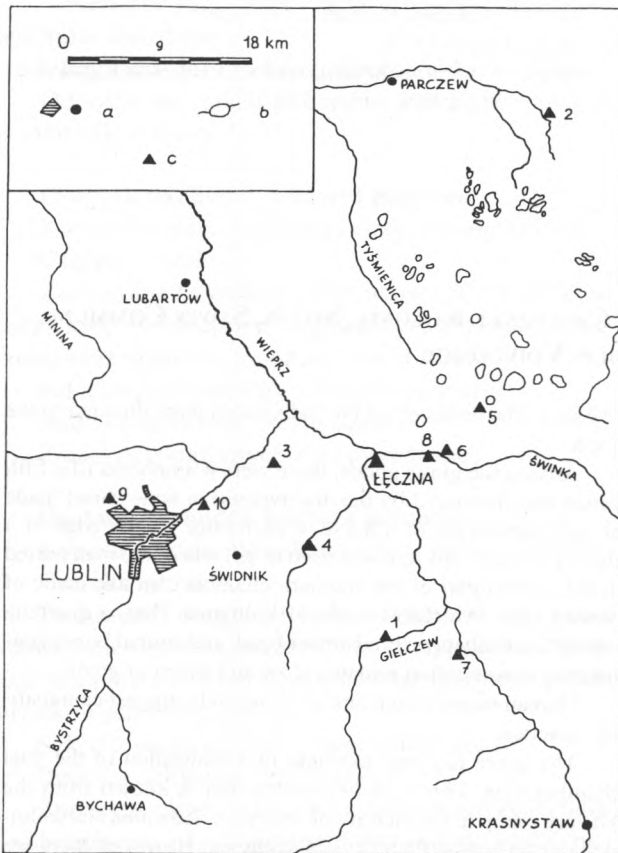

Ryc. 2. Narzędzia kamienne i krzemienne ze zbiorów Muzeum Regionalnego w Łęcznej: 1 – Wólka Lubelska; 2 – Brzeźce; 3 – Łęczna; 4 – Trawniki.

JOLANTA M. MICHALAK-ŚCIBIOR

KOLEKCJA KAMIENNYCH TOPORÓW I KRZEMIENNYCH SIEKIER W ZBIORACH MUZEUM REGIONALNEGO W ŁĘCZNEJ

W Muzeum Regionalnym w Łęcznej przechowywana jest niewielka kolekcja krzemienych siekier i kamiennych toporów, pochodzących z kilku pobliskich miejscowości Lubelszczyzny (ryc. 1). Narzędzia gromadzone od początku istnienia Muzeum, tj. od 1966 roku. Większość z nich trafiła do zbiorów ze szkolnych kolekcji, zbieranych przez członków Szkolnych Kół Krajoznawczo-Turystycznych, kilka okazów podarowali znalazcy (najczęściej anonimowi) oraz Towarzystwo Przyjaciół Ziemi Łęczyńskiej.

Ryc. 1. Mapa znalezisk siekier i toporów ze zbiorów Muzeum Regionalnego w Łęcznej: a – miasta, b – rzeki i jeziora, c – znaleziska siekier i toporów; 1. Brzeźce, gm. Trawniki, pow. Świdnik; 2 – Kodeniec, gm. Dębowa Kłoda, pow. Parczew; 3 – Łuszczów, gm. Wólka Lubelska, pow. Lublin; 4 – Mełgiew, pow. Świdnik; 5 – Nadrybie, gm. Puchaczów, pow. Łęczna; 6 – Puchaczów, pow. Łęczna; 7 – Trawniki, pow. Świdnik; 8 – Turowola, gm. Puchaczów, pow. Łęczna; 9 – Wola Sławińska, gm. Konopnica, pow. Lublin; 10 – Wólka Lubelska, pow. Lublin.

I. NARZĘDZIA KAMIENNE

1. Płaskie narzędzie w typie ciosła, kształtu sercowatego, o wąskim ostrzu. Jedna powierzchnia i obuch uszkodzone (odpryski).

Wymiary: dł. 108 mm, szer. 27 mm, szer. ostrza 35 mm, obuch 58 x 24 mm, \varnothing otworu 27 mm.

Suwowiec: średnioziarnista skała z grupy granitoidów.

Chronologia: neolit/wczesna epoka brązu; kultura nieokreślona.

Miejsce znalezienia: Turowola (ryc. 4: 1).

Nr inw.: MŁn/12/A.

2. Topór z guzikowatym obuchem i warchlarzowatym ostrzem, z występami po bokach, między otworem a przewężeniem obucha. Ślady użytkowania w postaci lekkich wymiażdżeń na obuchu i starcia ostrza.

Wymiary: dł. 179 mm, szer. 71 mm, gr. 45 mm, szer. ostrza 67 mm, \varnothing obucha 55 mm, \varnothing otworu 21 mm.

Suwowiec: piaskowiec.

Chronologia: neolit, kultura pucharów lejkowatych (KPL).

Miejsce znalezienia: Wólka Lubelska (ryc. 2: 1).

Nr inw.: MŁn/3/A.

3. Romboidalny, płaski, symetryczny topór o regularnych prostokątnych przekrojach, czworokątnym obuchu i wąskim ostrzu. Powierzchnie miejscami uszkodzone (wykruszone). Typ I wg J. Machnika.

Wymiary: dł. 115 mm, szer. 45 mm, gr. 25 mm, szer. ostrza 17 mm, obuch 17 x 19 mm, \varnothing otworu 21 mm.

Suwowiec: drobnokrystaliczna skała z grupy gabroidów.

Chronologia: neolit, kultura ceramiki sznurowej (KCS).

Miejsce znalezienia: Brzeźce (ryc. 2: 2).

Nr inw.: KŁn/19/A.

4. Topór kształtu romboidalnego, starannie wygładzany, ostrze zwężone, asymetryczne, z wykruszeniami; czworokątny obuch ze śladami wymiażdżeń. Otwór o nierównej średnicy. Zbliżony do typu I wg J. Machnika, ale z asymetrycznym ostrzem.

Wymiary: dł. 109 mm, szer. 49 mm, gr. 48 mm, szer. ostrza 40 mm, obuch 23 x 25 mm, \varnothing otworu 21 mm.

Suwowiec: średniokrystaliczna skała z grupy granitoidów.

Chronologia: neolit, KCS.

Miejsce znalezienia: Łęczna (ryc. 5: 2).

Nr inw. MŁn/10/A.

szyjny i lewa kość jarzmowa) nie musi być znaleziskiem przypadkowym. Szczątki dziecka mogą stanowić pozostałość pochówku, który uległ znacznej destrukcji, pozostałe zaś świadczą o zagadkowych obrzędach z udziałem części zwłok.

Kości zwierzęce i ludzkie znalezione w naczyniach są, jak się wydaje, świadectwem rytuału jakim było składanie zmarłym „darów grobowych” m. in. w postaci pożywienia lub pozostałością uczt obrzędowych (połączonych z kanibalizmem ?)*.

Podsumowując, można stwierdzić, że pomimo złego stanu zachowania szczątków kostnych można było uzyskać ważne informacje o ludziach zamieszkujących tereny Polski w tak odległej epoce.

* Kanibalizmu nie można jednak bezspornie w tym przypadku poświadczyć, gdyż na szczątkach kostnych brak jest śladów ognia, nie są także widoczne ślady zębów lub narzędzi tnących lub skrobiących. Tym niemniej opinię powyższą sugerują prawdopodobne: miejsce znalezienia kości w naczyniu oraz znaleziska z innych stanowisk tej kultury (por. A. Bronicki, powyżej).

LITERATURA

Gładkowska-Rzeczycka J.

1978 Częstość występowania niektórych zmian chorobowych widocznych w obrębie układu kostnego na przestrzeni tysiącleci, *PAntr.*, t. 44, z. 2, s. 409 - 415.

1980 Schorzenia wrodzone uchwytnie w materiale kostnym z dawnych cmentarzysk Polski, *PAntr.*, t. 46, s. 347-362.

Kapica Z.

1968 Szkice z antropologii Polski i Ziemi Ościennych, *Acta Antropologica UL.*, vol. 52.

Malinowski A., Wolański N.

1988 *Metody badań w biologii człowieka*, Warszawa.

Martin R., Saller K.

1957 *Lehrbuch der Anthropologie*, Stuttgart.

Piontek J.

1985 *Biologia populacji przedziejowych. Zarys metodyczny*, Poznań.

Żejmo-Żejmis S.

1938 *Seria neolityczna czaszek z Brześcia Kujawskiego*, WA, t.15, s. 158-186.

BEATA BOROWSKA, ANDRZEJ BRONICKI, GRZEGORZ MAZUR

A GRAVE FROM THE GLOBULAR AMPHORA CULTURE IN CZULCZYCE KOLONIA, SITE 6, SAWIN COMMUNE, CHEŁM DISTRICT, LUBLIN VOIVODSHIP

The grave was discovered in 1994 during construction works, which had partly damaged the northern part of the grave. The site is situated at the boundary of where Pagóry Chełmskie border with the Dubienka lowland. The excavations were carried out in 1998.

The grave was made of big flat stone blocks dug into cretaceous (marl) primary soil. The trapezium shaped base was divided into two chambers by a wall. The bottom was paved with tightly fitting small and flat stones. The grave did not have a stone slab cover. It is quite possible that the cover was made of timber (?).

In the southern grave chamber two male individuals were buried aged 20-30 and 50-60. They were buried back to back in a crouching position. Additionally, bone remains of a child (Infans I) as well as cervical vertebra and a left zygomatic bone of another adult individual were identified. The male individuals were of low height (x-165 cm). They had long skulls. In both cases, effects of illnesses of inflammatory nature were noted. The northern chamber contained remains of two women of unidentified age who were also buried in a crouching position, but facing each other. They were medium high (154-

159 cm). The heads of all the individuals were directed to the north.

Among the grave goods, there were 4 amphoras (the fifth vessel was destroyed by the discoverers), a bone chisel made of split metatarsus of a horse, a perforator - bone edge of a sheep or a goat (this tool was used to kill one of the men buried in the eastern part of the southern chamber), an axe made of banded flint, two flakes made of Volhynian flint, a quartzite flake (?), a badly preserved amber bead, and animal bones constituting consumption remains (cow and sheep or goat).

Human bones inside one of the vessels suggest cannibalistic practice.

The grave is a rare example of a realisation of the dual chamber idea. This type of construction is known from the Mazury group in the vicinity of Szczytno, Równina Garwolińska, the Nałęczów Plateau, and Volhynia. However, there are no strict analogies. The radiocarbon dating and the archaeological analysis allow us to connect the grave construction from Czulczyce Kolonia with the younger period of phase III of the Globular Amphora culture. The site belongs to a transitory eastern-Lublin-region group - which existed at the juncture between the Polish and the eastern Volhynia-Podolia groups.

b) guzki Schmorla (wgnębienia na powierzchniach trzonów kręgow) zaobserwowane na kręgach lędźwiowych,

c) wyrosłe kostne na wyrostku łokciowym lewej kości łokciowej (wada wrodzona),

d) schorzenia aparatu żucia: silna paradontoza wertykalna (odsłonięte korzenie zębów) oraz regularne ubytki kostne przy korzeniach M_1 , M_2 szczęki lewej (ślady po ropniach przykorzeniowych) oraz przy prawym P_2 i lewym M_1 żuchwy. Odnotowano również ognisko próchnicy korony zęba w górnym prawym P_1 oraz w lewym P_2 i M_1 żuchwy (M_1 – silne ognisko próchnicy przykorzeniowej),

e) przyżyciowa utrata zębów trzonowych ($M1$) oraz prawych przedtrzonowych żuchwy.

Zaobserwowano również silnie przerosnięte kresy chropawe na obu kościach udowych spowodowane najprawdopodobniej silnymi przyczepami mięśni.

Kości innych osobników

Zidentyfikowano ponadto:

– pierwszy krąg szyjny oraz lewą kość jarzmową osobnika dorosłego,

– fragmenty kości udowej dziecka w wieku *Infans I*.

Odnotowano także obecność kości zwierzęcych w niewielkiej ilości.

Osobnik wschodni, komora północna

Kobieta dorosła. Wysokość ciała – około 157 cm.

Czaszka – brak.

Zachowane fragmenty kości udowych (trzony i nasady), kości piszczelowe, fragmenty prawej kości strzałkowej oraz nieliczne fragmenty kości stóp.

Szkielet postkranialny – fragmentaryczny.

Budowa delikatna, rzeźba słaba.

Zmian patologicznych nie stwierdzono.

Osobnik zachodni, komora północna

Kobieta dorosła. Wysokość ciała – około 155 cm.

Czaszka – brak.

Zachowany fragment kości miednicznych, kości udowych, lewej kości piszczelowej, kompletna kość piszczelowa prawa. Odnotowano również fragmenty kości strzałkowych i kości stóp.

Szkielet postkranialny – fragmentaryczny.

Budowa delikatna, rzeźba słaba.

Zmiany w układzie kostnym: na trzonach kości udowych zaobserwowano jedynie drobne ubytki kostne powstałe najprawdopodobniej pośmiertnie w wyniku niekorzystnego oddziaływania czynników środowiska glebowego na tkankę kostną.

PODSUMOWANIE I Dyskusja

Wyniki ekspertyzy antropologicznej szczątków kostnych z Kolonii Czuczycze pozwoliły na dokonanie ustaleń w zakresie płci, wieku i przyżyciowej wysokości ciała osobników oraz anomalii i schorzeń pozostawiających

swój ślad na tkance kostnej. Odnalezione szczątki kostne należą do dwóch mężczyzn i dwóch kobiet. Określenie wieku dokonano tylko w przypadku mężczyzn, natomiast wiek kobiet mógł być określany jedynie w szerokich granicach jako kategoria „osobników dorosłych” (w wyniku braku zachowania cech diagnostycznych).

Na podstawie ekspertyzy antropologicznej stwierdzono, że jeden z mężczyzn zmarł w przedziale wiekowym 20-30 lat, a drugi 50-60 lat. Zaznaczyć należy, że tak zaawansowany wiek jednego z mężczyzn należał w tamtych czasach do rzadkości, gdyż największą śmiertelność odnotowano w okresie reprodukcyjnym (15-45 lat). Sytuacja taka utrzymywała się na ziemiach polskich, aż do czasów współczesnych.

Biorąc pod uwagę przyżyciową wysokość ciała, można stwierdzić, że mężczyźni należeli do kategorii osobników niskorosłych ($x - 165$ cm), natomiast kobiety do kategorii osobników średniorosłych (154-159 cm). Takie wysokości ciała były właściwe dla czasokresu od neolitu do współczesności (Z. Kapica 1968; S. Żejmo-Żejmis 1938).

Przeprowadzona analiza cech metrycznych czaszek męskich pozwoliła na dokonanie ich charakterystyki morfologicznej. Na podstawie rozpatrywanych cech metrycznych, można określić badane czaszki jako długie, o średnioszerokim lub szerokim czole i niskich oczodołach. Twarz szeroka, a średnio szerokim licu. Powszechnie uważa się, że osobnicy o takich cechach morfologicznych byli typowymi mieszkańcami ziem polskich dla tego okresu dziejów (np. Z. Kapica 1968).

Analiza zmian chorobowych wykazała, że zarówno u jednego jak i drugiego mężczyzny występowały schorzenia o charakterze zapalnym, nieswoistym, do których zaliczamy m. in. osteofity i guzki Schmorla. Zmian tych u mężczyzny 20-30 letniego nie można zakwalifikować do typu schorzeń reumatoidalnych, gdyż przeczy temu młody wiek osobnika. Mogły one najprawdopodobniej powstać w wyniku nadmiernego przeciążenia kręgosłupa pracą fizyczną. W odróżnieniu od osobnika pierwszego, u mężczyzny 50-60 letniego zmiany degeneracyjne w obrębie kręgosłupa mogły być spowodowane zmianami inwolucyjnymi towarzyszącymi starzeniu się organizmu, być może dołączyła się do tego ciężka praca fizyczna. U mężczyzny tego odnotowano również schorzenia aparatu żującego (próchnica, ropnie przykorzeniowe, utrata przyżyciowa zębów). Liczne badania dotyczące oceny stanu zdrowia dawnych społeczności wykazały, że schorzenia te w populacjach pradziejowych były zjawiskiem bardzo powszechnym (J. Gładkowska-Rzeczycka 1978).

W przypadku szczątków kostnych dwóch kobiet nie było możliwe zaobserwowanie zmian patologicznych. Jest to wynik spowodowany niezachowaniem się większej części kości szkieletu (przetwały tylko kości kończyn dolnych).

Obecność w grobie kości innych osobników tj. dziecka (kości udowe) oraz osobnika dorosłego (pierwszy krąg

również ustalono płeć i wiek osobników. Podstawą ustalenia wieku zgonu był stan zasklepienia (obliteracji) głównych szwów czaszkowych, stopień starcia koron zębowych oraz nasilenie zmian inwolucyjnych kośćca. Oznaczeń płci osobników dokonano w oparciu o ocenę ogólnej masywności kośćca oraz cechy dymorficzne wyrażające się w ukształtowaniu morfologicznym czaszki (J. Piontek 1985; W. Malinowski, N. Wolański 1988). Charakterystyki metryczne szczątków kostnych zostały wykonane zgodnie z kodeksem metrycznym Martina i K. Sallera (1957). Na podstawie pomiarów kości długich: ramiennej, promieniowej, udowej i piszczelowej zrekonstruowano przyżyciową wysokość ciała osobników. Wykorzystano do tego celu metodę Pearsona (J. Martin, K. Saller (1957). Określono także typy budowy ciała, korzystając z metody G. Kriesela (1970 – por. J. Piontek 1985). Cechy kraniometryczne posłużyły do opisu morfologicznego czaszek. Odnotowano również schorzenia i wszelkiego rodzaju zmiany osteopatologiczne (J. Gładkowska-Rzeczycycka 1978; 1980).

OPIS I STAN ZACHOWANIA SZCZĄTKÓW KOSTNYCH

Osobnik zachodni, komora południowa

Mężczyzna zmarły w wieku 20-30 lat. Wysokość ciała – 160,4 cm.

Typ somatyczny: mezoatletyczny.

Stan zachowania szkieletu postkranialnego: prawie kompletny (brak niektórych kości dłoni, stóp oraz fragmentów łopatek).

Czaszka – stan zachowania *cranium* (brak jedynie drobnych fragmentów mózgowcaszki i kości nosowych).

Budowa niezbyt masywna, rzeźba dość słaba. Słabsze urzeźbienie może wynikać z dość młodego wieku osobnika.

Szwy czaszkowe: *sutura coronalis* (szew wieńcowy), *sutura sagittalis* (szew strzałkowy), *sutura lambdoidea* (szew węglowy) – całkowicie wolne.

Uzębienie:

M ₃ M ₂ M ₁ P ₂ P ₁ C I ₂ I ₁		I ₁ I ₂ * P ₁ P ₂ M ₁ M ₂ M ₃
M ₃ M ₂ M ₁ P ₂ P ₁ C I ₂ I ₁		* I ₂ C P ₁ P ₂ M ₁ M ₂ M ₃

* – brak (ubytek pośmiertny)

Górne i dolne zęby trzonowe (M₃) w stadium wyrzynania. Stopień starcia zębów – 2°.

Cechy morfologiczne: czaszka średnio długa, czoło szerokie, oczodoły niskie, nos średnio szeroki, twarz średnio szeroka o średnio wysokim licu. *Glabella* dość silnie wystająca, wypukła. Łuki nadoczodołowe silne, wyrostki sutkowate dość duże, wydłużone. Spośród cech niemetrycznych (wg schematu A. Czarnetzky'ego – cyt. J. Piontek 1985)) lewostronnie wystąpił *foramen supra-*

orbitale (otwór znajdujący się przyśrodkowo na brzegu nadoczodołowym) oraz *foramen mastoideum* (otwór na powierzchni zewnętrznej części sutkowej kości skroniowej) odnotowany po stronie lewej.

Zmiany w układzie kostnym:

a) narośla kostne na łukach dwóch żeber prawych i dwóch lewych,

b) guzki Schmorla (wgłębienia na powierzchniach trzonów kręgow) będące wynikiem nadmiernego obciążenia kręgosłupa,

c) krzywy wzrost I₂ lewej szczęki.

Osobnik wschodni, komora południowa

Mężczyzna w wieku 50-60 lat. Wysokość ciała – 163,4 cm.

Typ somatyczny: mezoatletyczny (bardziej zbliżony do atletycznego).

Stan zachowania szkieletu postkranialnego: prawie kompletny (brak fragmentów łopatek, fragmentów kości miednicznych oraz niektórych kości dłoni i stóp).

Czaszka – *cranium*, prawie kompletna (brak fragmentów mózgowcaszki oraz drobnych fragmentów twarzocaszki). Po złożeniu czaszka częściowo zdeformowana pośmiertnie.

Budowa dość masywna, rzeźba dość silna.

Stopień obliteracji podstawowych szwów czaszkowych: *sutura coronalis* (szew wieńcowy) obliteracja kompletna – 4°, *sutura sagittalis* (szew strzałkowy) obliteracja kompletna 4°, *sutura lambdoidea* (szew węglowy) odcinek L 1 obliteracja niemal kompletna – 3°, odcinek L 2, L 3 obliteracja częściowa – 2°.

Uzębienie:

M ₃ M ₂ M ₁ P ₂ P ₁ C I ₂ I ₁		I ₁ I ₂ C P ₁ P ₂ M ₁ M ₂ M ₃
M ₃ M ₂ # P ₂ P ₁ C I ₂ I ₁		I ₁ I ₂ C # _{sm} # # _k M ₂ M ₃

– utrata przyżyciowa

#_{sm} – utrata tuż przed śmiercią

#_k – utrata części zęba (zachowany korzeń)

Stopień starcia zębów – 5°-6°.

Cechy morfologiczne: czaszka długa, czoło średnio szerokie. Twarz sprawia wrażenie dość szerokiej, oczodoł niski, *glabella* dość silnie wystająca, wypukła. Łuki nadoczodołowe silne, zachowany lewy wyrostek sutkowy dość duży, tępy.

Cechy niemetryczne: obustronnie wystąpił *sulcus supraorbitales* (rowek występujący przyśrodkowo na brzegu nadoczodołowym).

Zmiany w układzie kostnym:

a) przyrosty tkanki kostnej (tzw. osteofity) na trzonach niektórych kręgow piersiowych i lędźwiowych, będące wynikiem nadmiernego obciążenia kręgosłupa (np. zbyt ciężką pracą fizyczną),

LITERATURA

- Borkowski W., Migal W.
1996 Ze studiów nad użytkowaniem siekier czworosiecznych z krzemienia pasiastego [w:] *Studia nad Gospodarką Surowcami Krzemiennymi w Pradziejach*, t. 3, s. 141-165.
- Cofta-Broniewska A., Kośko A.
1982 *Historia pierwotna społeczeństw Kujaw*, Warszawa.
- Cernyš E.
1982 Eneolit Pravobereżnoj Ukrainy i Moldavii, [w:] *Archeologija SSSR*, t. 4, Moskwa, s. 165-320.
- Gołub S.
1994 Ratownicze badania grobów (ludzkiego i zwierzęcego) kultury amfor kulistych na stan. 23 w Serebryszczu, gm. Chełm, Inf. Chełm 1987-1988, Nr 3, s. 14-17, 19-21.
1996 Grave of the Globular Amphora Culture from Sitte No 1 in Łopiennik Dolny Kolonia (prov. of Chełm, Poland), *Baltic*, vol. 4, s. 44-52.
- Gurba J.
1957 Materiały do badań nad neolitem Małopolski, *Ann. UMCS*, sec. F, vol. 9: 1954, s. 127-178.
- Kadrow S., Szymt M.
1996 Absolute chronology of the Eastern Group of Globular Amphora Culture, *Baltic*, vol. 4, s. 103-111.
- Kokowski A., Ścibior J.
1990 Bemerkungen zur regionalen Gliederung der Kugelamphorenkultur in Polen, „*Acta praehistorica et archeologica*”, t. 22, s. 37-55.
- LaBaume W.
1943 Die jungsteinzeitliche Kugelamphoren-Kultur in Ost- und Westpreussen, „*Prussia*”, t. 35, s. 13-80.
- Malejew J., Pyszczeпа B.
1996 Nowy grób kultury amfor kulistych na Wołyniu, *MSROA*, t. 17, s. 5-10.
- Malejev Y.
1996 Selected graves of Globular Amphora Culture from Volhynia and Podolia (Ukraine), *Baltic*, vol. 4, s. 53-61.
- Nosek S.
1957 Materiały do badań nad historią starożytną i wczesnośredniowieczną międzyrzecza Wisły i Bugu, *Ann. UMCS*, sec. F, vol. 6: 1951.
- Nosek S.
1967 *Kultura amfor kulistych w Polsce*, Wrocław.
- Okulicz J.
1973 *Pradzieje ziem pruskich od późnego paleolitu do VII w. n.e.*, Wrocław.
- Podkowińska Z.
1936 Grób skrzynkowy neolityczny w Poniatówce, pow. Chełmski, Świat., t. 16, s. 79-96.
- Rejniewicz Ł.
1985 Wytwórczość krzemieniarska oparta na surowcu rejoyeckim w Dorohuczy, woj. lubelskie, *Lub. Mat. Arch.*, t. 1, s. 9-19.
- Svešnikov I. K.
1974 Plemena kultury kuljastych amfor, [w:] *Starodavne naselennja Prykarpattja i Wołyni*, Kyiv, s. 152-158.
- Szymt M.
1996 *Spółeczności kultury amfor kulistych na Kujawach*, Poznań.
- Ścibior J.
1991 Kultura amfor kulistych w środkowej Polsce. Zarys problematyki [w:] *Schylek neolitu i wczesna epoka brązu w Polsce środkowowschodniej*, *Lub. Mat. Arch.*, t. 6, s. 47-65.
- Ścibior J., Kokowski A., Koman W.
1991 Zespoły grobowe kultury amfor kulistych w zachodniej części Wyżyny Wołyńskiej, *Spr. Arch.*, t. 43, s. 79-108.
- Wiślański T.
1966 *Kultura amfor kulistych w Polsce północno-zachodniej*, Wrocław.
1979 Dalszy rozwój ludów neolitycznych. Plemiona kultury amfor kulistych, *PZPol.*, t. II, s. 261-300.

A N E K S

BEATA BOROWSKA, GRZEGORZ MAZUR

EKSPERTYZA ANTROPOLOGICZNA SZCZĄTKÓW KOSTNYCH Z GROBU KULTURY AMFOR KULISTYCH
W KOLONII CZULCZYCE, STAN. 6, GM. SAWIN, POW. CHEŁM, WOJ. LUBLIN

UWAGI WSTĘPNE

Opracowanie antropologiczne dotyczy szczątków kostnych z grobu kultury amfor kulistych. Zostały one ekshumowane podczas prac archeologicznych wiosną 1998 roku. W dwóch komorach odkryto szczątki czterech osobników.

Po wstępnym przygotowaniu materiału osteologicznego do analizy (czyszczenie, rekonstrukcja uszkodzonych części kośćca), dokonano kilku podstawowych ustaleń. Przede wszystkim oddzielono luźne kości pochodzące od innych osobników oraz kości zwierzęce od materiału będącego głównym przedmiotem badań, jak

Tab. 1. Rezultaty datowania radiowęglowego⁴

Lp.	Miejsce pobrania próby	Nr laboratoryjny	Datowanie	
			BP	cal BC
1	Komora południowa, osobnik wschodni	Ki-7828	3290 ± 85	1σ 1683 – 1669 1661 – 1647 1641 – 1495 1475 – 1459 2σ 1853 – 1847 1769 – 1759 1749 – 1403
2	Komora południowa, osobnik zachodni	Ki-7829	3940±85	1σ 2565 – 2519 2497 – 2303 2σ 2837 – 2817 2665 – 2647 2637 – 2631 2627 – 2195 2173 – 2143
3	Komora północna, osobnik wschodni	Ki-7830	4020±90	1σ 2855 – 2845 2843 – 2815 2675 – 2457 2443 – 2437 2421 – 2405 2361 – 2353 2σ 2873 – 2803 2783 – 2767 2765 – 2715 2711 – 2295
4	Komora północna, osobnik zachodni	Ki-7831	4035±90	1σ 2857 – 2815 2733 – 2727 2697 – 2687 2679 – 2463 2σ 2877 – 2395 2387 – 2341 2319 – 2311

Ze stwierdzeniem tym korespondują daty radiowęglowe z grobów odkrytych na terenach między Bugiem a Wieprzem. Data złożenia zmarłego do grobu w Łopienniku Dolnym została określona na 4010 ± 30 BP, co po kalibracji daje wynik 2522 ± 39 cal BC (Ki-5434), grób w Krasnymstawie, stan. 8 zbudowano ok. 4120 ± 30 BP czyli 2655 ± 93 cal. BC (Ki-5841), zaś w Świerszczowie, stan. 27 wydatowano na 4170 ± 35 BP czyli 2769 ± 86 cal BC (Ki-5433: S. Kadrow, M. Szmyt 1996, s. 109). Zespoły te mieszczą się w przedziale czasowym zakreślonym dla fazy IIIa na Kujawach (M. Szmyt 1996, s. 75), przy czym najmłodszy byłby zespół z Łopiennika Dolnego. Datowanie radiowęglowe grobu z Kolonii Czuczycy wyjaśnia stosunkowo późną chronologię tego założenia. Cztery próby pobrane z kości zmarłych (pra-

we strzałki) zbadano w laboratorium kijowskim. Ekspertyzę wykonał doc. M. Kovaluch z Instytutu Geochemii, Minerologii i Powstawania Rud Akademii Nauk Ukrainy. Wyniki analizy przedstawia tab 1.

Trzy daty są dość podobne (Ki-7829, Ki-7830 i Ki-7831), czwarta zaś zdecydowanie odbiega od pozostałych (Ki-7828)⁵. Daty uzyskane dla grobu z Kolonii Czuczycy stawiają ten obiekt na poziomie chronologicznym odpowiadającym zespołowi z Łopiennika Dolnego. Groby te pochodzą z młodszego okresu fazy IIIa kultury amfor kulistych. Konstatacja ta wyjaśniałaby, wobec istnienia osadnictwa grupy wschodniej na Wołyniu już od początku tej fazy (Towpyżyn Młynowski – 4310 ± 45 BP tj. 2931 ± 56 cal BC [Ki-5011] i 4270 ± 50 BP tj. 2837 ± 84 cal BC [Ki-5010]: S. Kadrow, M. Szmyt 1996, s. 109), kierunek wschodnich oddziaływań na grupę wschodniolubelską, która powstała po uformowaniu się grupy wschodniej. Problem ten wymaga jednak dalszych badań.

Materiały pozyskane w czasie wykopalisk przechowywane są w Muzeum Chełmskim (nr inwentarzowy: MCH/A/7726). Konstrukcja grobowa pozostała in situ. Wnętrza komór wypełniono piaskiem.

⁴ Analizę C14 częściowo sfinansował dr Janusz Czebreszuk z Instytutu Prahistorii Uniwersytetu im. Adama Mickiewicza w Poznaniu z funduszy grantu KBN. Dziękujemy.

⁵ Według wyjaśnień autora analizy przyczyną jest klej, którym antropodzy kleili kości. W czasie postępowania przygotowawczego nie udało się usunąć tej substancji, stąd wynik uległ zafalszowaniu – odmłodzeniu.

A. Kokowski, W. Koman 1991, s. 101) i częsta w grupie warmińsko-mazurskiej (J. Okulicz, 1973, s. 100).

Przedmioty z krzemienia i kamienia

Grupę tę stanowią cztery okazy.

Siekierka, kompletnie gładzona, o płaskim obuchu, pękata i stosunkowo krótka (ryc. 4: 7) została wykonana z krzemienia pasiastego, eksploatowanego we wschodnim obrzeżu Gór Świętokrzyskich. Jest to więc niewątpliwie import. Narzędzia wykonane z tego surowca są w inwentarzach grobowych grupy wschodniolubelskiej dość częste (np. Stołpie, Łopiennik Dolny: S. Nosek 1967, s. 203; S. Gołub 1996, s. 46), podobnie zresztą jak w grupie wschodniej (J. Ścibior, A. Kokowski, W. Koman 1991, s. 102), gdzie występują obok narzędzi wykonanych z krzemienia wołyńskiego. Mała smukłość siekiery jest wynikiem zabiegów naprawczych, o których świadczy kilkakrotne szlifowanie ostrza, przywracające narzędziu walory użytkowe. Uszkodzenie części pracującej świadczy o tym, że do grobów wkładano obok egzemplarzy nieużywanych (np. Poniatówka) również siekiery po remoncie i nawet nieco uszkodzone. Narzędzia tego typu stanowiące wyposażenie grobowe były więc zwykłymi narzędziami pracy (por. W. Borkowski, W. Migal 1996, s. 164).

Obecność dwóch drobnych przedmiotów wykonanych z krzemienia wołyńskiego lub „rejowieckiego”, którego najlepsza odmiana do złudzenia przypomina wołyński (Ł. Rejniewicz 1985, s. 13) wspiera obserwację, że często tego typu narzędzia wyrabiano z lokalnego surowca (T. Wiślański 1966, s. 40). Surowiec ten obok właściwego wołyńskiego służył także do produkcji siekier o czym świadczą okazy z Poniatówki i Stadarni (S. Nosek 1967, s. 202, 203). Fragment odłupka (ryc. 4: 9) posiada odbicie łuszczeniowe, drugi zaś jest typologicznie rylcem klinowym środkowym, wykonanym z odłupka z siekiery (ryc. 4: 10). Z terenu Polski północno-zachodniej znane są dwa narzędzia tego typu (rylec boczny i rylec dwustronny: T. Wiślański 1966, s. 40).

W materiale z Kolonii Czulczyce pojawił się także odłupek kamienny ze skały kwarcytowej (?) jawnokryształicznej, białawej, prześwitującej. Trudno określić go jako narzędzie. Surowiec ten nie występuje w najbliższej okolicy. Dominują tu piaskowce i zlepienie trzeciorzędowe. Jest to więc kolejny import.

Przedmioty kościane

W grupie tej znajdują się dwa narzędzia oraz kości stanowiące konsumpcyjne dary grobowe.

Dłuta kościane znane są z kilku stanowisk grupy wielkopolsko-kujawskiej (Kuczyna, Skoczka, Brześć Kujawski, stan. 5: T. Wiślański 1966, s. 42), Płaskowyżu Nałęczowskiego (Las Stocki, cmentarzysko G, grób I: S. Nosek 1967, ryc. 167:3, s. 234) oraz grupy wschodniolubelskiej (Stefankowice Kolonia, stan. 33: J. Ścibior, A. Kokowski, W. Koman 1991, ryc. 8a, s. 88) i wschodniej (np. Towpyżyn Młynowski: J. Malejew, B. Pryszczepa 1996, Tabl. II: 8, s. 8).

Przekłuwacze – ostrza reprezentują typ narzędzi często spotykanych w grobach kultury amfor kulistych na całym obszarze jej występowania (T. Wiślański 1966, s. 43).

Wśród kości zwierzęcych stanowiących wyposażenie grobowe brak jest najczęściej spotykanych szczątków świni lub dzika. Natomiast znaleziono żebra owcy lub kozy oraz fragmenty miednicy krowy. Owca – koza reprezentowana jest jeszcze raz, gdyż z kości tego gatunku wykonano przekłuwacz – ostrze. Dłuto zaś zrobiono z kości konia. Obecność szczątków bydła w inwentarzach grobowych zaznacza się często we wszystkich grupach terytorialnych, rzadziej występują kości owcy lub kozy oraz konia (S. Nosek 1967, s. 354-355). Istnieje sugestia, że koń mógł być zwierzęciem, którego hodowlę upowszechniała właśnie ludność kultury amfor kulistych (S. Nosek 1967, s. 356).

Ozdoba z bursztynu

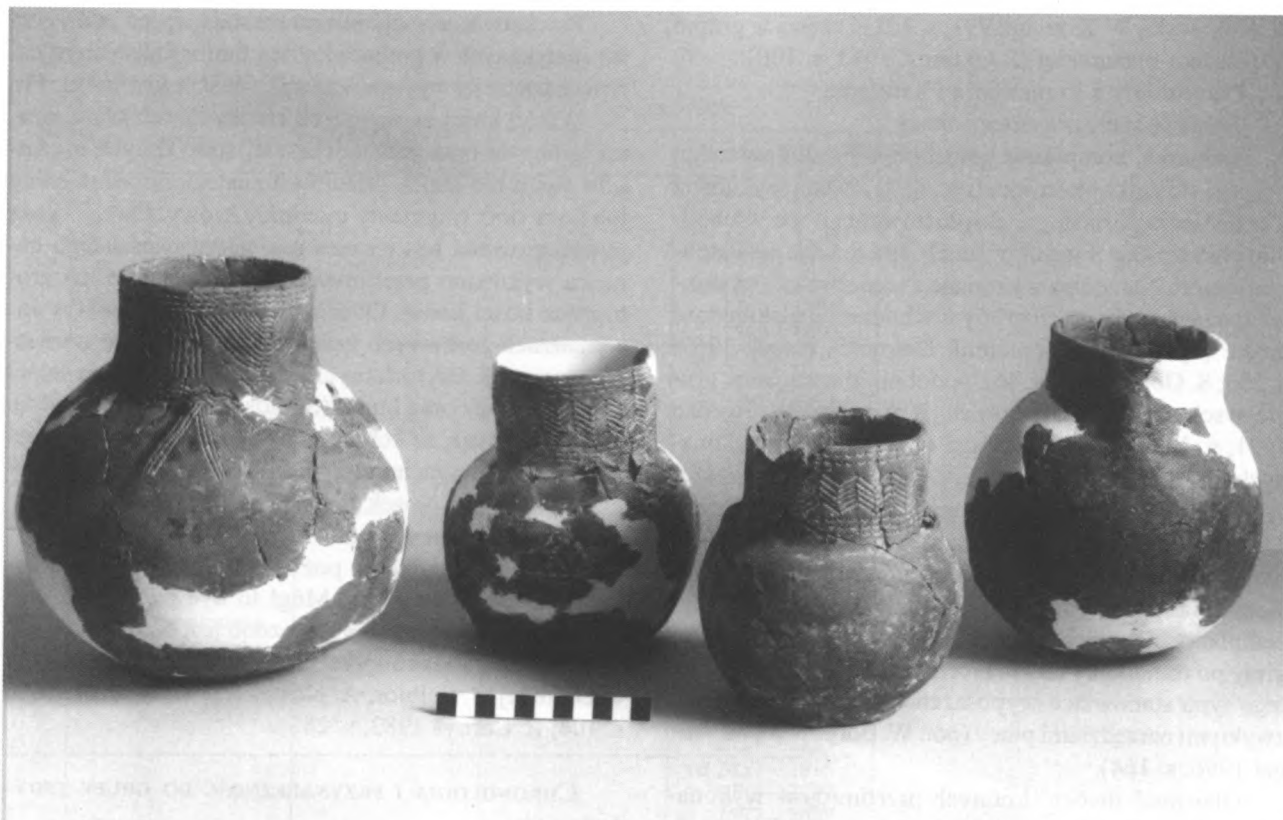
Stan zachowania nie pozwala na klasyfikację typologiczną tego znaleziska. Mógł to być paciorek cylindryczny (rurkowaty). Ten typ ozdób jest bardzo pospolity m. in. na Płaskowyżu Nałęczowskim i w grupie wschodniej (J. Ścibior, A. Kokowski, W. Koman 1991, s. 104; E. Cernyš 1982, s. 263).

CHRONOLOGIA I PRZYNALEŻNOŚĆ DO GRUPY TERYTORIALNEJ

Omówione cechy grobu kultury amfor kulistych z Kolonii Czulczyce poprzez obecność wielu elementów grupy polskiej i wschodniej dobrze dokumentują jego przynależność do przejściowej grupy wschodniolubelskiej (J. Ścibior 1991, s. 55-56). Wypada w tym miejscu podkreślić związki z grupą warmińsko-mazurską oraz Równiną Garwolińską i Płaskowyżem Nałęczowskim, skąd są znane groby dwukomorowe (występujące również na wschodzie – Wojciechówka).

Trudno w tej chwili stwierdzić skąd brały początek impulsy kulturowe, których efektem jest czulczyckie założenie grobowe. Kluczem może tu być określenie chronologii bezwzględnej zespołu.

Kultura amfor kulistych na Lubelszczyźnie, Mazowszu i w Kieleckim wykazuje cechy fazy młodszej z Kujaw i Wielkopolski, natomiast zespoły grupy wschodniej są synchronizowane również z fazą młodszą w dorzeczu Wisły (T. Wiślański 1966, s. 127-128). Jej rozwój odnosi się do fazy IIb-IIIa na Kujawach (M. Szmyt 1996, s. 238). W literaturze zgodnie przyjmuje się pogląd, że tereny grupy wschodniej zasiedlono w wyniku migracji z terenów nadwiślańskich (J. Ścibior, A. Kokowski, W. Koman 1991, s. 104, tam dalsza literatura). Proces ten doprowadził do ukształtowania oddzielnej grupy. Wschodniolubelskie zespoły grobowe o mieszanym charakterze powinny więc mieć stosunkowo późną metrykę. Warto w tym miejscu zauważyć, że grupy warmińsko-mazurska oraz „garwolińsko-puławska” są również późne (T. Wiślański 1966, s. 82).

Ryc. 5. Kolonia Czulczyce, stan. 6. Amfory po rekonstrukcji: od lewej nr 2, 3, 1, 4 (fot. Grzegorz Zabłocki).

i wschodniej. Znamy liczne przykłady jego stosowania m. in. z Kujaw (Szymborze, Kol. Dębice, Kruszynek, Kuczyna, Wieniec: T. Wiślański 1966, ryc. 6: 38, s. 144; ryc. 53: 8, s. 216; ryc. 54: 11, s. 217; ryc. 55: 16, s. 218; ryc. 69: 10, s. 234) ale również z Płaskowyżu Nałęczowskiego (Klementowice, cmentarzysko B, grób I, Las Stoczek, cmentarzysko C, grób IV, Stok, cmentarzysko A, grób I: S. Nosek 1967, ryc. 157: 1, 15, s. 220; ryc. 165: 2, s. 231; ryc. 171: 18, s. 239), Wołynia (Iwanie, Towpoczyn Młynowski: J. Maleyev 1996, ryc. 2-4, 8, s. 55; J. Malejew, B. Pryszczepa 1996, Tabl. I: 1-3, s. 7) i Podola (np. Dołgoje: E. Cernyš 1982, Tabl. XCVIII: 22, s. 319) i przede wszystkim w regionie wschodniolubelskim (Serebryszcze, Wytyczno, Poniatówka, Stadarnia, Ulchówek, Łopiennik Dolny, Stefankowice Kolonia, stan. 33, Sahryń, stan. 1: S. Gołub 1994, Tabl. IX: 1, s. 20; J. Gurba 1957, ryc. 34, s. 160, ryc. 36, s. 161; Z. Podkowińska 1936, ryc. 3, s. 82; S. Nosek 1967, s. 203, ryc. 149: 1, s. 211, ryc. 151: 1, s. 212; J. Ścibior, A. Kokowski, W. Koman 1991, ryc. 7a, s. 87, ryc. 15b, d, s. 96). Najczęściej zdobienie takie występuje również na barkach brzuśców naczyń, łącząc się z innymi elementami ornamentacyjnymi tj. pionowymi stempelkami, odciskami sznura itp. Brak ich na naczyniach z omawianego grobu.

Kompozycje złożone, których elementem zdobniczym są łuczki charakterystyczne dla grupy wschod-

niej (wołyńsko-podolskiej) i wschodniolubelskiej (T. Wiślański 1966, s. 83, 87, 89) – stanowią wyróżnik tej ostatniej.

Prawie identyczny motyw zdobniczy jak na amforze IA1 (ryc. 4: 2) wystąpił na misie odkrytej w grobie w Serebryszczach pod Chełmem (S. Gołub 1994, Tabl. IX: 1, s. 20). Bardzo podobne są też uszka w obu pojemnikach. Innymi znaleziskami ornamentowanymi kątami wsuwanyymi i szeregami łuczków jest ceramika z Wytyczna, Poniatówki, Łopiennika Dolnego (J. Gurba 1957, ryc. 36, s. 161, ryc. 37, s. 162; S. Nosek 1967, ryc. 140, s. 202, ryc. 151: 1, s. 212). Te cztery miejscowości znajdują się stosunkowo blisko siebie. Odległość z Kolonii Czulczyce do Serebryszcz wynosi w linii prostej ok. 10 km, do Wytyczna – ok. 30 km, Łopiennika Dolnego i Poniatówki ok. 35 km. Można sądzić, że stanowiska te świadczą o bezpośrednich związkach między grupami eksploatującymi tereny między środkowym Bugiem a środkowym Wieprzem.

Wszystkie naczynia z grobu odkrytego w Kolonii Czulczyce posiadają dekorację inkrustowaną białozłotą pastą wapienną. Jest to cecha niewątpliwie wschodnia, pospolita wśród materiałów z Podola, dobrze znana na Wołyniu i w grupie wschodniolubelskiej (choć nieco rzadsza), zupełnie nie występująca w Małopolsce, odnotowywana w Polsce północno-zachodniej (J. Ścibior,

4. amfory nr 1 i 3 są bliźniaczo podobne do siebie, można mieć złudzenie, że wykonane zostały przez tę samą osobę,

5. charakter wypełniska grobu sugeruje jednorazowe jego zasypanie.

Nie można jednoznacznie ustalić czy zmarłych pochowano jednocześnie w obu komorach. Wypełniska są identyczne, co przemawia za jednorazowym zasypaniem obiektu. Fakt ten nie musi jednak sugerować, że zmarli byli chowani w czasie tego samego pogrzebu (mimo jednorazowego wykonania całego założenia grobowego).

Wszystkie kamienie konstrukcji grobowej otacza czysty, nienaruszony marglisty calec. Nie było więc „ruchomych” kamieni tworzących w ścianie skrzyni wejścia do wnętrza grobu. Obserwacja ta przemawia za wnioskiem, że zmarłych złożono na miejsce spoczynku od góry. Po uroczystościach pogrzebowych grób zabezpieczono pokrywą, prawdopodobnie drewnianą, po której nie pozostały ślady. Wniosek ten wspiera wynik analizy profilu poprzecznego (W-E) przecinającego komorę N. Niejednorodne wypełnisko wyraźnie odcina się na wysokości górnych krawędzi kamieni skrzyni grobowej od warstwy wyższej (podhumusowej). Natomiast we wnętrzu grobu, wzdłuż ścianek dłuższych (szczególnie zachodniej) widoczne jest łukowate ułożenie warstw zasypiska. Pokrywa z czasem uległa destrukcji, zaś ziemia nasypiana na niej dostała się do środka. O ile tego typu interpretacja jest prawidłowa, to można sądzić, że istniał nasyp nad grobem. Trzeba jednak liczyć się również z innym wytłumaczeniem zasypania komór grobowych. Mogło się to stać intencjonalnie, za sprawą ludności kultury amfor kulistych. Społeczność użytkująca grób wypełniła go ziemią przed opuszczeniem okolicy, gdzie wcześniej przebywała (T. Wiślański 1979, s. 295, 299).

WYPOSAŻENIE

Ceramika

Zachowane naczynia wystąpiły w ilości 4 sztuk. W komorze N znajdowało się jeszcze jedno, zniszczone przez odkrywców.

Wszystkie są wykonane w podobnej technologii. Gлина żelazista została schudzona domieszką średnio- i lub drobnoziarnistą białego i różowego tłucznia kamiennego, który wystąpił w ilości małej lub średniej. Grubość ścianek waha się od 5 do 7 mm. Przełomy są przeważnie dwubarwne (dwuwarstwowe), co świadczy o niezbyt wysokiej temperaturze wypału, wystarczającej jednak by nadać masie ceramicznej dość dużą twardość i jednolitość. Ścianki nie rozwarstwiają się. Powierzchnie zewnętrzne są równe, starannie wygładzone (jakkolwiek niebłyszczące), wewnętrzne – nieco słabiej opracowane (lekko pofałdowane). Barwą dominującą jest ciemnoszara, przechodząca w przełomie w beżową. Beż przeważa jako kolor powierzchni wewnętrznych. Plamistość ścia-

nek przemawia za wypalaniem w ogniskach, gdzie proces ten odbywał się w sposób nierównomierny.

Ceramika ta nie różni się technologicznie od naczyń kultury amfor kulistych z innych regionów Polski. Obecność domieszki tłucznia kamiennego może jednak wskazywać na pozycję chronologiczną naczyń. Na Kujawach jest on charakterystyczny dla młodszych faz – IIB-IIIb (M. Szmyt 1996, s. 27).

Naczynia odnalezione w grobie w Kolonii Czulczyce reprezentują następujące typy: „klasyczną” amforę kulistą typu IA1 (T. Wiślański 1966, s. 23; ryc. 4: 2), kulistą o słabiej wyodrębnionej szyjce typu IA1/IB1 (ryc. 4: 4) oraz dwie amforki kujawskie typu IIA1 (ryc. 4: 1, 3).

Amfory kuliste są charakterystyczne dla prowincji wschodniej (T. Wiślański 1966, s. 79), jakkolwiek kilka egzemplarzy znamy z grupy warmińsko-mazurskiej (Romany, Naprom, Trelkowo), Środkowego Pomorza (Rębin, Kartlewo), Mazowsza (okolice Płocka, Naruszewo), Śląska (Szprotawa) i Wielkopolski (Zdrowówka: S. Nosek 1967, s. 289-290). W grupie wschodniolubelskiej wystąpiły w Świerszczowie, stan. 27, Sahryniu, stan. 1 (J. Ścibior, A. Kokowski, W. Koman 1991).

Natomiast amforki kujawskie występują masowo na Mazowszu, Podlasiu, Lubelszczyźnie, Wołyniu i Podolu, a rzadko na Mazurach (T. Wiślański 1966, s. 28; S. Nosek 1967, s. 343). Cechą naczyń tego typu z Kolonii Czulczyce jest szerokie, płaskie dno o średnicy zbliżonej do średnicy wylewu oraz cylindrycznej szyjce stanowiącej ok. 1/3 wysokości pojemnika. Sądzimy, że może to być element wschodni, gdyż trudno doszukać się ściślejszych analogii wśród materiałów grupy polskiej. Tym niemniej egzemplarze dość podobne morfologicznie są znane z Płaskowyżu Nałęczowskiego (Las Stocki, cmentarzysko C, groby II i IV, Stoku, cmentarzysko A, grób I, Klementowic, cmentarzysko B, grób I), Równiny Garwolińskiej (Rębków-Parcele, groby I i II: S. Nosek 1967, ryc. 161: 7, s. 227; ryc. 165: 2, s. 231; ryc. 171: 14, s. 239; ryc. 81: 9, s. 135; ryc. 84: 4, 8, 16, 17; ryc. 157: 18, 23, 24, s. 220), jakkolwiek mają one najczęściej słabiej zaznaczone dna lub niższe, niecylindryczne szyjki. Ponadto część naczyń ozdobiona ornamentem jest zwykle większa i sięga aż na górną partię brzuśca, czego w ogóle nie obserwuje się w przypadku egzemplarzy z grobu odkrytego w Kolonii Czulczyce.

Ornamentykę na naczyniach wykonano za pomocą dwóch technik: odciskania półokrągłego stempelka, dającego efekt łuczka (zawsze zwróconego wypukłością w dół) i rycia – tworząc kilkucentymetrowe rowki zebrane w zwielokrotnione linie łamane (zygzaki) oraz wieszące kąty wsuwane. Zdobienie występuje wyłącznie na szyjkach, zajmując całe ich powierzchnie. W jednym przypadku (ryc. 4: 2) linie ryte umieszczono również na nasadach uch naklejanych na górnej partii brzuśca. Nigdzie nie wystąpiły odciski sznura.

Motyw zwielokrotnionych linii łamanych, zwisające kąty wsuwane są powszechne w grupie polskiej

1967, s. 263; Okulicz 1973, s. 99). Na Płaskowyżu Nałęczowskim groby dwukomorowe odkryto w Stoku i Klementowicach (cmentarzysko D, grób II: S. Nosek 1957, s. 72; 1967, s. 224). Na Równinie Garwolińskiej w miejscowości Rębków-Parcele (S. Nosek 1957, s. 234-235). Ponadto obiekt tego typu zarejestrowano w Wojciechówce nad rzeką Słucz na Wołyniu (S. Nosek 1957, przypis 46, s. 80; T. Wiślański 1966, s. 63).

Idea dwukomorowości od strony konstrukcyjnej była rozwiązywana różnie. Na Mazurach wstawiano dodatkową ściankę działową w postaci dwóch (Romany: W. La Baume 1943, s. 67) lub kilku płyt kamiennych (Wierzbowa, Rańsk, grób II, Małszewko: S. Nosek 1967, s. 51, 60; W. La Baume 1943, s. 61). W miejscowości Wierzbowa do budowy wewnętrznych skrzyń użyto oprócz kamieni również drewna (J. Okulicz 1973, s. 99). Na Płaskowyżu Nałęczowskim, gdzie dominują groby z obstawą kamienną, nakrywą i brukiem na dnie (S. Nosek 1967, s. 266) komory rozdzielone były pasem calca bez śladów kamieni, obstawę zaś tworzyły dwa skupiska brył opoki i twardego margla ułożone w kształcie dwóch liter U, zwróconych do siebie wypukłościami (Stok: S. Nosek 1967, s. 238) lub ścianką działową złożoną z mniejszych kamieni wapiennych (Klementowice, cmentarzysko D, grób II: S. Nosek 1967, s. 224). Z kolei w grobie I w Rębkowie-Parceli na Równinie Garwolińskiej natrafiono na komorę grobową podzieloną na dwie równe części przegrodą z kamieni narzutowych (S. Nosek 1967, s. 135). Istnieje także na Wołyniu przykład realizacji idei grobu dwukomorowego (Wojciechówka), gdzie ściankę działową zbudowano z mniejszych niż obstawa kamieni (T. Wiślański 1966, s. 63).

Konstrukcja obiektu grobowego w Kolonii Czulczyce nie jest więc zjawiskiem odosobnionym. Brak jednak ścisłych analogii do tego konkretnego rozwiązania budowlanego. Tym niemniej idea pozostawienia nienaruszonego calca między komorami została zrealizowana w grobie ze Stoku.

Na marginesie wypada tu wspomnieć, że w Kolonii Czulczyce ścianka działowa jest sporo niższa od kamieni skrzyń, co dodatkowo poświadcza jednoczasowość wykonania całego dwukomorowego założenia.

Podsumowując rozważania, można więc stwierdzić, że groby dwukomorowe są znane ze „skupiska” mazurskiego, Równiny Garwolińskiej, Płaskowyżu Nałęczowskiego, Chełmszczyzny i Wołynia, nie ma ich zaś w grupie polskiej w strefie na zachód od tych regionów. Może to świadczyć o silniejszych związkach międzygrupowych na tych terenach. Trudno jednak w chwili obecnej, wobec niezbyt wielu rozstrzygnięć radiowęglowych mówić o kierunkach oddziaływań.

ZMARLI

Wszystkie zwłoki ułożono w pozycji skurczonej. Ten sposób chowania zmarłych jest w kulturze amfor kulistych najczęstszy (S. Nosek 1967, s. 271).

Orientacja szkieletów częściowo tylko wynika z orientacji całego grobu. Zmarli zostali pochowani głowami na N, chociaż obie komory pozwalały na inną orientację, gdyż są one w przybliżeniu równej wielkości i kwadratowe. Pochówki orientowano najczęściej na linii W-E (S. Nosek 1967, s. 273), jakkolwiek znana jest również orientacja N-S (Gorzów, Kuczyn, Osiek, Kolonia Dębice, Tuczno, Sahryń: T. Wiślański 1966, s. 55; J. Ścibior, A. Kokowski, W. Koman 1991, ryc. 14, s. 95). Bardzo rzadko układano zmarłych głowami na N (Kol. Dębice, Tuczno: T. Wiślański 1966, s. 55).

Swoistą cechą grobu w Kolonii Czulczyce jest podział miejsc pochówków według kryterium płci (kobiety w komorze N, mężczyźni w komorze S) oraz ułożenie zwłok zgodnie z zasadą zachowania symetrii (kobiety zwrócone do siebie twarzami, mężczyźni plecami). Nie jest znana analogia powtarzająca ten układ.

Trudno jest wyróżnić osobnika o wyższym prestiżu. Wyposażenie grobowe rozłożono dość równomiernie. W pobliżu każdego szkieletu znaleziono jego elementy. Być może jednak mężczyzna odkryty w zachodniej części komory S, zaopatrzony w dwie amfory był taką postacią. Tezę tę wspiera fakt, że drugi osobnik pochowany w tej samej komorze został prawdopodobnie rytualnie zamordowany. Byłaby to więc ofiara zagadkowych praktyk pogrzebowych, zmierzających pośrednio do wyróżnienia jednostki o wysokim prestiżu (A. Cofta-Broniewska, A. Koško 1982, s. 90; S. Nosek 1967, s. 373). Możliwe także, że nieprzypadkowo amfora nr 2, znajdująca się w pobliżu głowy „wyróżnionego” zmarłego zawierała ludzkie szczątki.

Sytuacja rozpoznana w Kolonii Czulczyce pozwala na dokonanie jeszcze jednej obserwacji co do podziału darów grobowych na „męskie” i „żeńskie”. Okazuje się, że narzędzia pracy takie jak siekiera i dłuto odnaleziono w komorze S, gdzie pochowano mężczyzn, zaś bursztynowy przedmiot (paciorek?) przy zwłokach kobiety. Tym niemniej zniszczenie przez wkop fundamentowy znacznej części komory N nie pozwala na pewne wnioski, gdyż nie wiemy co jeszcze zawierała oprócz piątego naczynia). Natomiast autorytatywnie można stwierdzić, że ceramika (podobnie jak drobne przedmioty krzemienne i kamienne) stanowiła wyposażenie zarówno kobiet jak i mężczyzn.

Z powodu rozległych zniszczeń komory N nie jesteśmy w stanie wysnuć wniosku na temat równoczesności pochówków lub jej braku. Jeśli chodzi zaś o pochówki złożone w komorze S, to istnieją przesłanki, które pozwalają na stwierdzenie, że mamy do czynienia z jednorazowym aktem pogrzebowym ponieważ:

1. nikt ze zmarłych nie był po śmierci w miejscu spoczynku przesuwany (anatomiczny układ zwłok),
2. obaj osobnicy leżą prawie idealnie symetrycznie w stosunku do siebie (pieczołowitość w ułożeniu nieboszczyków),
3. osobnik we wschodniej części komory został uśmiercony i złożony w ofierze (?),

jąc w warunkach laboratoryjnych zawartość amfor okazało się, że dwie z nich zawierają kolejne szczątki kości. W amforze nr 3 natrafiono na osiem fragmentów żeber owcy lub kozy, zaś w amforze nr 2 na dwa ułamki ludzkiej czaszki (kości ciemieniowej) oraz fragmenty dwóch paliczków środkowych lewej ręki. Można przypuszczać, że mięso było jednym z elementów wyposażenia grobowego. Natomiast szczątki ludzkie znalezione w naczyniu (o ile nie dostały się tam przypadkowo) świadczą o praktykach kanibalistycznych, znanych z innych stanowisk tej kultury (T. Wiślański 1979, s. 295).

Komora północna

Amfora nr 4 – średniej wielkości (ryc. 4: 4). Lokalizacja: bezpośrednio na W od kości krzyżowej osobnika zachodniego. Wylew nieznacznie wychylony na zewnątrz. Szyjka cylindryczna, łagodnie przechodząca w baniasty brzusek. Dwa dość długie uszka taśmowate z poziomymi otworkami. Dno w kształcie wycinka kuli. Wysokość – około 17 cm, średnica wylewu – 9 cm, największej wydatości brzuszka – około 17 cm. Brak zdobienia. Domieszka w postaci średnioziarnistego tłuczka kamiennego barwy różowej, nieliczna. Naczynie niekompletne, uszkodzone w czasie kopania rowu fundamentowego w 1994 roku.

Bryłka bursztynu. Lokalizacja: bezpośrednio na S od prawego stawu kolanowego osobnika wschodniego. Przedmiot zachował się w kilku drobnych fragmentach. Nie można go zrekonstruować. Prawdopodobnie mógł to być paciorek cylindryczny.

Dwa fragmenty odłupków prawdopodobnie z krzemienia wołyńskiego. Lokalizacja: bezpośrednio na W od lewej kości biodrowej osobnika zachodniego. Odłupek o piętce uformowanej jednym odbiciem (ryc. 4: 9). Na stronie wierzchniej zachowany fragment kory. Na stronie spodniej – negatywy łuszczeniowe. Część przywierzchołkowa niezachowana (odłamana). Długość partii zachowanej – 1,8 cm, szerokość – 2,6 cm, grubość – 0,6 cm. Odłupek z siekiery czworościennej (rylec ?) – ryc. 4: 10. Na stronie wierzchniej częściowo zachowane gładzenie, podobnie na jednym z boków (część węższej ścianki siekiery). Piętka wymiażdżona. Wierzchołek ukształtowany w postaci ryłca klinowego środkowego. Na stronie spodniej, w części przypiętkowej – negatyw odbicia łuszczeniowego. Długość – 2,6 cm, szerokość – 2,2 cm, grubość – 0,7 cm.

ANALIZA

KONSTRUKCJA GROBU

Obiekt w Kolonii Czulczyce, stan. 6 jest niewątpliwie grobowcem kultury amfor kulistych. Reprezentuje on typ ziemnych grobów skrzynkowych, charakterystycznych dla terenów przylegających od zachodu do środkowego Bugu, gdzie tworzą tzw. grupę wschodnio-lubelską (T. Wiślański 1966, s. 89). Ich cechy swoiste

dostrzegł również S. Nosek (1967, s. 345). M. Szmyt (1996, s. 218) określa je jako groby „typu podolskiego” i uznaje za wyróżnik grupy przejściowej między polską a wschodnią, zauważając, że podobne są znane również na Mazowszu (Kucice Nowe, Szeromin, Lelewo), konstatując jednocześnie ich brak na Kujawach (tamże, ryc. 74, s. 219).

Konstrukcje skrzynkowe znane są ponadto m.in. ze stanowisk grupy warmińsko-mazurskiej (np. Rańsk, Romany, Małszewko: S. Nosek 1967, s. 58-62) oraz wschodniej (wołyńsko-podolskiej - np. Towpyżyn Młynowski: J. Malejew, B. Pryszczepa 1996; Iwanie: J. Maleyev 1996, s. 53-57; Czrnokońce, Kociubińce, Uwiśła: J. Ścibior, A. Kokowski, W. Koman 1991, s. 100).

Groby o orientacji NW-SE znane są z wielu regionów grupy polskiej, jednak spotyka się je zdecydowanie rzadziej niż zorientowane W-E (S. Nosek 1967, s. 264). Wystąpiły one m. in. w grupie warmińsko-mazurskiej (Wierzbowo, Grom, Frygowo), na Kujawach (Pikutkowo, grób II [IV], Stary Brześć, Szczytno), na Mazowszu (Gródkowo) oraz w Małopolsce (Ossolin, Sandomierz, stan. 78, grób II; Nosek 1967, tabela poza tekstem; A. Kokowski, J. Ścibior 1990, ryc. 6, s. 45). Jest ona typowa dla grobów odkrytych na Ukrainie, szczególnie na Podolu (np. Uwiśła: T. Wiślański 1966, s. 64; E. Cernyš 1982, s. 262).

Obiekty grobowe, lekko trapezowate w planie są znane m. in. w grupie warmińsko-mazurskiej (Rańsk, grób II), na Mazowszu (Narty, Gródkowo, Małszewko, Potyry, Kossewo) ale też w Małopolsce (Rosiejów: S. Nosek 1967, tabela poza tekstem; T. Wiślański 1966, s. 61) oraz na Wołyniu (Wojciechówka: T. Wiślański 1966, s. 63) i Podolu (Chertoniwce, Kociubińce: I. K. Svešnikov 1974; T. Wiślański 1966, s. 64).

Brukowanie dna wystąpiło kilkakrotnie na Mazurach (np. Rańsk, grób II, Rudno: T. Wiślański 1966, s. 60; S. Nosek 1967, s. 263), Kujawach (Pikutkowo, groby III [VI] i V [XXII] – wykonane analogicznie jak w Kolonii Czulczyce – z płaskich kamieni), na Mazowszu (Szeromin: S. Nosek 1967, s. 263) oraz na Płaskowyżu Nałęczowskim (Klementowice, cmentarzysko D, grób II, komora N; Las Stocki, cmentarzysko C, grób II i III; Stok, cmentarzysko A: S. Nosek 1967, tabela poza tekstem) i Równinie Garwolińskiej (Rębków-Parcele, grób I wybrukowano płaskimi kamieniami narzutowymi: S. Nosek 1967, s. 135) a także we wschodniej części Lubelszczyzny (Poniatówka: Z. Podkowińska 1936, s. 81). Częściowo (?) był brukowany grób w Serebryszczach (S. Gołub 1994, s. 15).

Interesującą cechą grobu z Kolonii Czulczyce jest dwukomorowość. Konstrukcje tego typu są w kulturze amfor kulistych dość rzadkie, chociaż znane. Skupisko grobów dwukomorowych wystąpiło na Mazurach w okolicach Szczytna (Małszewko, Rańsk, grób II, Romany: W. La Baume 1943, s. 61, 66-68). Z tego samego regionu pochodzi grób z Wierzbowa koło Nidzicy (S. Nosek

nieważ zachowane in situ kości nóg leżały zgodnie z budową anatomiczną. Zmarłe leżały głowami na północ, zwrócone do siebie twarzami. Obie miały nogi podkurczone, tak, że kolana znajdowały się w pobliżu ścianki działowej. Szkielet wschodni należał do kobiety dorosłej, która mierzyła około 157 cm wzrostu, zachodni również należał do kobiety dorosłej o wzroście około 155 cm.

Ponadto w czasie wykonywania ekspertyzy antropologicznej zidentyfikowano kości należące do jeszcze innych osobników: fragmenty kości udowych dziecka w wieku Infans I oraz krąg i lewą kość jarzmową dorosłego. Wszystkie wystąpiły w bezpośrednim sąsiedztwie osobnika wschodniego w komorze południowej. Jednocześnie nie można wytłumaczyć obecności tych kości w grobie. Być może szczątki dziecka świadczą o jeszcze jednym, źle zachowanym pochówku (?). Dorosłego zaś – o zagadkowych obrzędach z użyciem ludzkich szczątków.

WYPOSAŻENIE GROBOWE

Ilość i jakość przedmiotów towarzyszących zmarłym wskazują, że grobowiec był dość bogato wyposażony. Inwentarz nie jest jednak kompletny, gdyż północna komora została dość znacznie uszkodzona przez wkop fundamentowy, a wiadomo od odkrywców, że znaleziono tu w roku 1994 ułamki jeszcze co najmniej jednego naczynia.

Komora południowa

Amfora nr 1 (ryc. 4: 1). Lokalizacja: bezpośrednio na N od kolan osobnika zachodniego. Naczynie o wysokości 14 cm. Szyjka cylindryczna, dwa małe uszka na przejściu szyjki w brzusiec, przekłute poziomo. Brzusiec baniasty, dno płaskie. Średnica wylewu – 9 cm, największej wydętości brzuśca – 14 cm, dna – 8,5 cm. Ornament inkrustowany białą masą w postaci dwóch horyzontalnych linii tuż pod krawędzią wylewu, utworzonych przez odciski V-kształtne stempelka. Niżej jodełka zwrócona wierzchołkami w dół, złożona z pięciu linii – odcisków oraz niżej – trzech linii analogicznych jak podkrawędne. Zdobienie umiejscowiono na całej szyjce. Domieszka w masie ceramicznej w postaci tłuczni kamiennego, nieliczna. Zrekonstruowane naczynia przedstawia ryc. 5².

Amfora nr 2 (ryc. 4: 2). Lokalizacja: bezpośrednio na W od czaszki osobnika zachodniego. Szyjka cylindryczna, baniasty brzusiec, dno w kształcie wycinka kuli. Cztery uszka przekłute poziomo na przejściu szyjki w brzusiec. Wysokość – 22 cm. Średnica wylewu – 10 cm, największej wydętości brzuśca – 20,5 cm. Pod krawędzią potrójna linia horyzontalna wykonana stempelem w kształcie łuczka. Niżej zwisające trójkąty złożone z dziewięciu lub dziesięciu linii rytych rozdzielonych wertykalnym ornamentem wykonanym stempelem w kształcie łuczka. Pomiędzy trójkątami pionowe

pasy powstałe z czterech linii – odcisków łukowatego stempelka. Niżej potrójna linia łamana wykonana prostym stempelem w kształcie słupka. Od uch rozchodzą się kąty złożone z potrójnej linii rytej. Ich wierzchołki umieszczono na uchach, ramiona przechodzą na brzusiec. Ornament inkrustowany białą masą. Domieszka w postaci średnioziarnistego tłuczni kamiennego, średnioliczna.

Amfora nr 3 (ryc. 4: 3). Lokalizacja: bezpośrednio na E od czaszki osobnika wschodniego. Naczynie o wysokości 16,5 cm. Szyjka cylindryczna. Dwa małe uszka na przejściu szyjki w brzusiec, przekłute poziomo. Brzusiec baniasty, dno płaskie. Średnica wylewu wynosi 9 cm, największej wydętości brzuśca – 14 cm, dna – 11 cm. Ornament inkrustowany białą masą w postaci trzech horyzontalnych linii pod krawędzią wylewu, odcisniętych lekko łukowatym stempelem, niżej jodełka zwrócona wierzchołkami ku dołowi, złożona z pięciu linii – odcisków oraz niżej – trzech horyzontalnych linii analogicznych jak podkrawędne. Zdobienie umiejscowiono na całej szyjce. Domieszka drobna w postaci kamiennego tłuczni barwy białej i różowej, nieliczna. Naczynie niekompletne, uszkodzone w czasie wydobywania kamieni skrzyni grobowej przed kilkudziesięciu laty.

Dłuto kościane (ryc. 4: 8). Lokalizacja: bezpośrednio na W od czaszki osobnika wschodniego, ułożone ostrzem na S, wykonane z kości śródstopia konia³ rozszczepionej przez koniec bliższy. Część pracująca w kształcie zwięzającego się ku wierzchołkowi, zaokrąglonego ostrza. Długość – 15,7 cm.

Przekłuwacz-ostrze kościane (ryc. 4: 6). Lokalizacja: między I a II kręgiem szyjnym osobnika wschodniego. Wierzchołek ukruszony. Wykonany z kości piszczałkowej owcy lub kozy, rozłupanej przez koniec dalszy. Długość – partii zachowanej 8,0 cm.

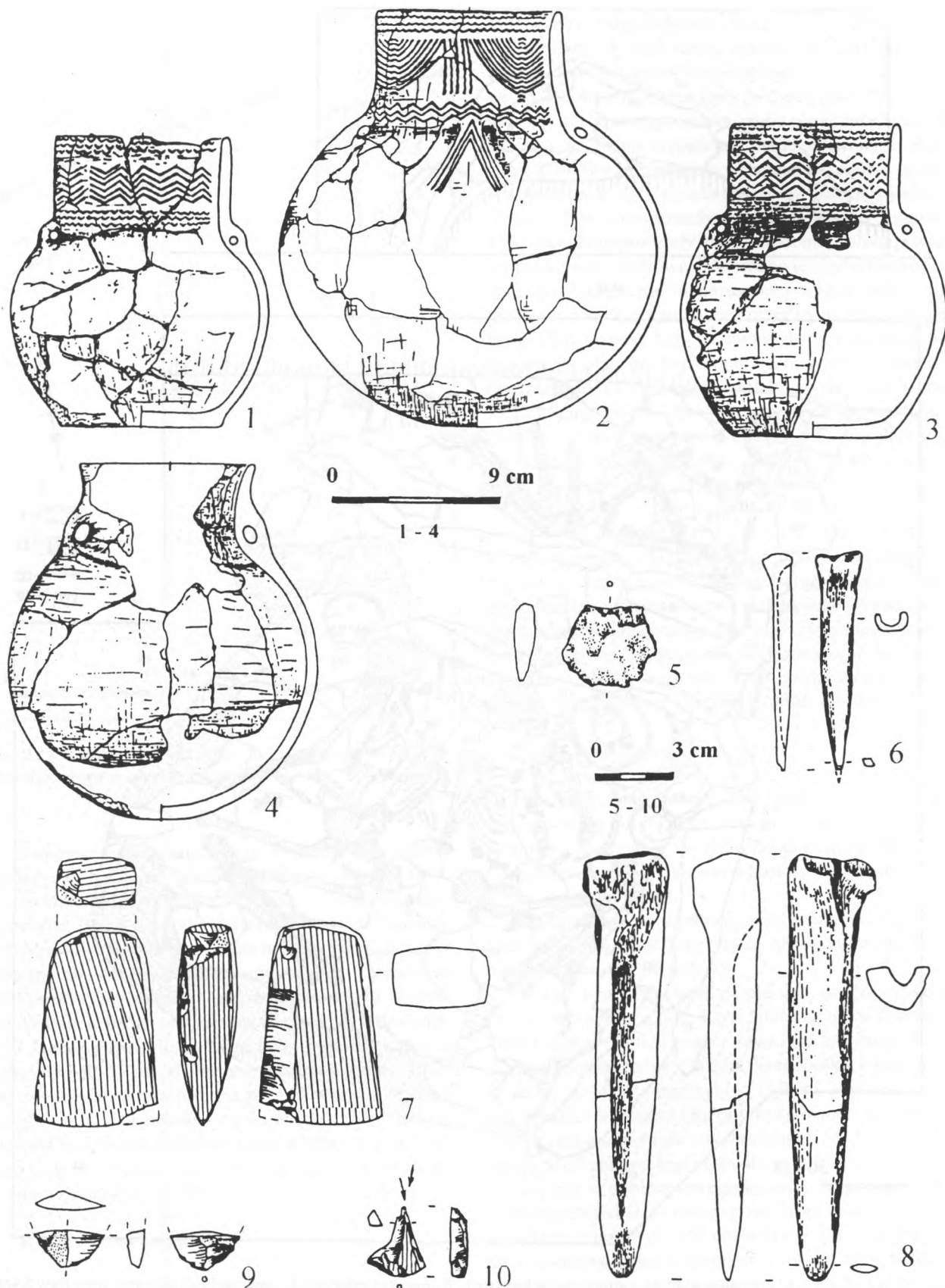
Siekierka z krzemienia pasiastego (ryc. 4: 7). Lokalizacja: bezpośrednio na W od czaszki osobnika wschodniego, tuż przy ścianie działowej. Umieszczona na swej szerszej ścianie, obuchem na W (niezachowanym toporzyskiem na S). Narzędzie dość krępe, kompletnie gładzone. W przekroju poprzecznym – czworosienne. Wyraźny płaski obuch. Ostrze nieco uszkodzone. Długość – 7,3 cm, szerokość przy ostrzu – 4,6 cm, maksymalna grubość – 2,2 cm.

Odupek ze skały jawnokrystalicznej barwy białawej, słabo przezroczystej (kwarcytowy ?) – ryc. 4: 5. Lokalizacja: bezpośrednio na E od czaszki osobnika zachodniego. Długość – 3,0 cm, szerokość – 3,7 cm, grubość – 0,8 cm.

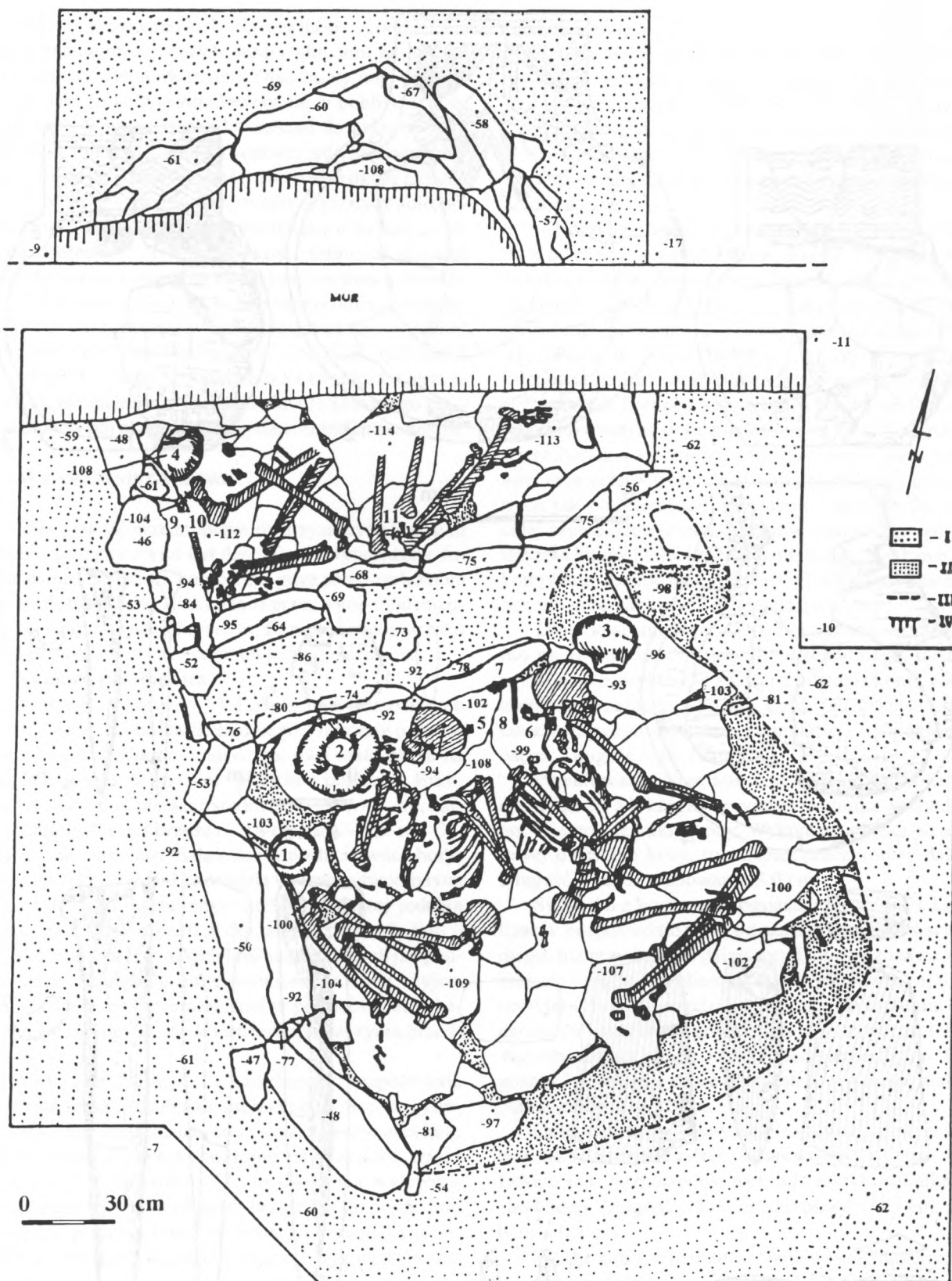
Wśród kości szkieletu osobnika wschodniego znaleziono trzy fragmenty kości miednicy bydła. Wybiera-

² Rekonstrukcje wykonała Bożena Skolimowska z Muzeum Chełmskiego.

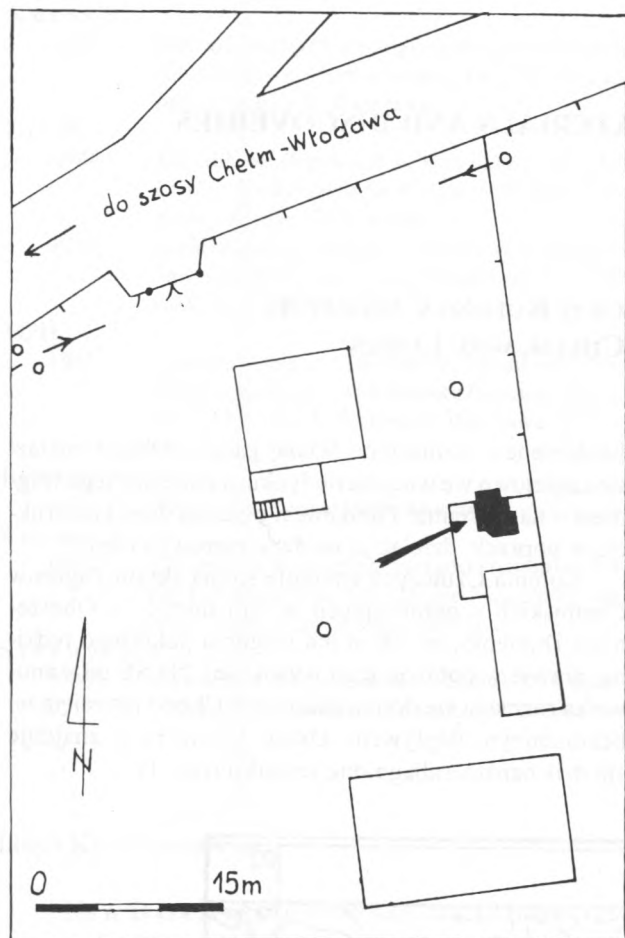
³ Ekspertyzę archeozoologiczną narzędzi kościanych i szczątków konsumpcyjnych wykonała prof. Alicja Lasota-Moskałewska z Uniwersytetu Warszawskiego, której tą drogą składam serdeczne podziękowanie.

Ryc. 4. Kolonia Czyłczyce, stan. 6. Wyposażenie grobowe: 1 – amforka nr 1, 2 – amfora nr 2, 3 – amforka nr 3, 4 – amfora nr 4, 5 – odłupki kwarcytowy (?), 6 – przekłuwacz – ostrze z kości piszczelowej owcy lub kozy, 7 – siekierka z krzemienia pasiastego, 8 – dłuto z kości śródstopia konia, 9, 10 – odłupki z krzemienia wołyńskiego 9 (rys. Anna Bronicka, Ewa Hander).

Ryc. 3. Kolonia Czulczyce, stan. 6. Grób kultury amfor kulistych. I – margiel calcowy, II – margiel calcowy przemieszany z szarą rędziną – wypełnik grobu, III – granica części południowej komory grobowej, z której przed kilkudziesięciu laty wybrano kamienne płyty obstawy, IV – granica rowu fundamentowego. 1-4 – naczynia gliniane, 5 – odłupek kwarcytowy (?), 6 – przekłuwacz – ostrze z kości piszczelowej owcy lub kozy, 7 – siekierka z krzemienia pasiastego, 8 – dłuto z kości śródstopia konia, 9, 10 – dwa odłupki z krzemienia wołyńskiego, 11 – paciorek (?) bursztynowy (rys. Anna Bronicka).

Ryc. 2. Kolonia Czyłczyce, stan. 6. Lokalizacja wykopu archeologicznego w obrębie posesji nr 47.

Stanowisko zostało zbadane wykopaliskowo przez ekspedycję Muzeum Chełmskiego dopiero w roku 1998, po otrzymaniu informacji o odkryciu od pana Mariusza Kopniaka. Prace finansował Urząd Gminy w Sawinie. Założono kilkakrotnie poszerzany wykop obejmujący cały grób (po obu stronach fundamentu; ryc. 2). Niestety nie było możliwości zbadania szerszego kontekstu znaleziska. W trakcie badań okazało się, że obiekt został wkopany w kredowy (marglisty) calec, który pojawił się już na głębokości 50-55 cm od obecnego poziomu gruntu. Wnętrze wypełniała szara rędzina przemieszana z bryłami margla. Obstawa kamienna od S i w części SE – nie zachowała się. Prawdopodobnie płyty wydobyto przed kilkudziesięciu laty podczas zakładania kopca na ziemniaki za sprawą niezującego dziś ojca pani Niedźwieckiej.

KONSTRUKCJA GROBU

Grobowiec o orientacji osi dłuższej NW-SE z odchyleniem 15° na N, w planie o kształcie lekko trapezowatym (ryc. 3) miał następujące wymiary zewnętrzne: 3,40 m – długość, dłuższa (południowa) podstawa mie-

rzyła około 1,90 m, zaś krótsza (północna) – około 1,30 m. Ściany tworzyły dość duże, płaskie bloki, których długość dochodziła do 60-70 cm, ale też mniejsze – mierzące po 30, 40 cm. Ustawiono je nieco pochyło, tak by tworząc kąt rozwarty z dnem grobu nie mogły upaść do wnętrza. Szczeliny wypełniały nieduże kamienie. Założenie grobowe przedzielała poprzeczna ścianka działowa składająca się z dwóch szeregów płaskich kamieni licujących po obu stronach marglisty, calcowy „murek”. Tym sposobem powstały dwie oddzielne, zbliżone wielkością komory grobowe. Wykonano je chyba równocześnie, gdyż kamienie nienaruszonej ściany zachodniej grobu ułożono szeregowo, bez przerwy na ściankę działową. Obie komory były na dnie wyłożone ciasno dopasowanymi, płaskimi kamieniami o różnych kształtach – tworząc bruk ułożony bezpośrednio na calcu. Budulec, z którego powstał grób nie nosi śladów precyzyjnej obróbki. Najpewniej używano kamieni naturalnie występujących w okolicy Czyłczyca i Horodyszcz, pozyskując materiał spełniający oczekiwania budowniczych. Są to zlepieńce i twarde piaskowce trzeciorzędowe.

Grób nie posiadał kamiennego, złożonego z płyt wieka. Wydaje się, że pokrywą mogły stanowić elementy drewniane (bierwiona), które nie zachowały się. Wypełnisko, bardzo niejednorodne w charakterze sprawia wrażenie intencjonalnego zasypiska. Komory grobowe zostały prawdopodobnie wypełnione jednorazowo, w dość krótkim czasie – być może tuż przed opuszczeniem rejonu czyłczyckiego przez społeczność kultury amfor kulistych.

SZCZĄTKI LUDZKIE

W grobie znaleziono cztery ludzkie szkielety – po dwa w każdej komorze grobowej. Niestety w komorze północnej zachowały się tylko kości kończyn dolnych. Pozostałe elementy szkieletów zostały zniszczone przez wkop fundamentowy.

W komorze południowej pochowano w układzie anatomicznym dwóch mężczyzn zwróconych do siebie plecami, głowami na północ.

Szkielet zachodni leżał na plecach, twarzą i kolanami zwrócony na zachód. Ręce silnie zgięte w łokciach. Prawa dłoń w pobliżu twarzy, lewa – na lewym obojczyku. Nogi podkurczone. Należał do osobnika, który zmarł w wieku 20-30 lat i mierzył ok. 160 cm wzrostu.

Szkielet wschodni ułożony był również na plecach, twarzą i kolanami zwrócony na wschód. Miał prawą rękę zgiętą w łokciu pod kątem prostym, zaś lewą wyprostowaną (dłoń w pobliżu lewego kolana). Nogi silnie podkurczone. Należał do mężczyzny, który zmarł w wieku 50-60 lat i mierzył ok. 163 cm wzrostu. Osobnik ten został uśmiercony ciosem zadany od tyłu w kark, w rdzeń kręgowy, za pomocą kościanego przekłuwacza-ostrza (ryc. 4: 6), który znaleziono między I a II kręgiem szyjnym.

W komorze północnej pochowano dwie kobiety, prawdopodobnie ułożone w układzie anatomicznym po-

MATERIAŁY I ODKRYCIA – MATERIALS AND DISCOVERIES

ANDRZEJ BRONICKI

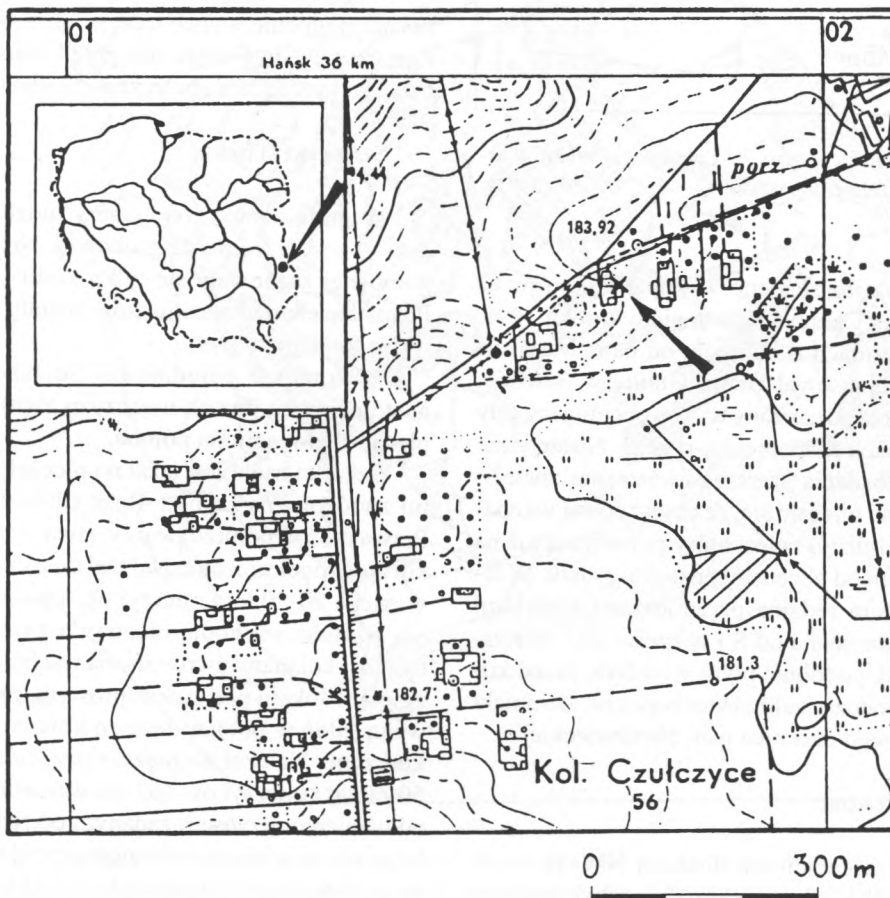
GRÓB KULTURY AMFOR KULISTYCH W KOLONII CZUŁCZYCE, STAN. 6, GM. SAWIN, POW. CHEŁM, WOJ. LUBLIN¹

W roku 1994 na terenie posesji państwa Niedźwiedkich w Kolonii Czuczycy nr 47, w czasie kopania fundamentów pod garaż odkryto kamienne płyty dużych rozmiarów, ludzką czaszkę kompletnie zachowaną i ułamki glinianego naczynia. Odkrywcy wydobyli niektóre kamienie. Rów fundamentowy zalano betonem umieszczając w nim wcześniej wydobyte przedmioty. Na

fundamencie wzniesiono ścianę garażu. Obiekt znalazł się częściowo we wnętrzu budynku, a mniejszy jego fragment – na zewnątrz. Fundament przeciął więc konstrukcję w poprzek, dzieląc ją na dwie nierówne części.

Kolonia Czuczycy znajduje się na skraju Pagórów Chełmskich – graniczących w tym miejscu z Obniżeniem Dubienki, na NE stoku wzgórza pokrytego rędziną, prawie w połowie jego wysokości. Na SE od stanowiska rozciąga się dolina zalewowa Uherki przecięta jej bezimiennym dopływem. Około 170 m na E znajduje się dziś bardzo zabagnione jeziorko (ryc. 1).

¹ Niniejszy artykuł został opublikowany w wersji angielskojęzycznej w książce pamiątkowej poświęconej profesorowi Janowi Machnikowi (Kraków 2000).

Ryc. 1. Kolonia Czuczycy, stan. 6. Lokalizacja grobu kultury amfor kulistych na podstawie mapy w skali 1:10.000 (137.313. Wólka Czuczycycka).

- Kuraś S.
1983 *Słownik historyczno-geograficzny województwa lubelskiego w średniowieczu*, [w:] *Dzieje Lubelszczyzny*, t. 3, Warszawa.
- Lis P.
1986 *Kościół św. Wojciecha w Wąwolnicy, woj. lubelskie. Dokumentacja z nadzorów archeologicznych*, mps WKZ Lublin.
1999 *Archeologiczne badania sondażowe w Wąwolnicy, woj. lubelskie, przy ul. Zamkowej 4 w 1999 roku*, mps WKZ Lublin.
- MPH
1961 *Kronika Jana z Czarnkowa*, opracował Jan Szlachtowski, [w:] *Monumenta Poloniae Historica*, t. 2, wydał A. Bielowski, Warszawa, s. 601-756.
- Pęziół J.
1997 *Wąwolnica Sanktuarium Maryjne*, Lublin.
- Sochacka A.
1992 *Wąwolnica w systemie zarządu średniowiecznej Lubelszczyzny*, [w:] *Dzieje Wąwolnicy (do roku 1918)*, Wąwolnica, s. 28-39.
- Stachyra A.
2000a *Wąwolnica, woj. lubelskie, Wzgórze Kościelne – stan. I, Dokumentacja z nadzorów archeologicznych prowadzonych w 1999 roku*, mps WKZ Lublin.
- Stankowa M.
1986 *Zapiski o sądach królewskich z lat 1416-1542 w księgach ziemskich lubelskich* [w:] *Problemy historii i archiwistyki*, pod red. T. Mencla, Lublin, s. 39-47.
- Szafran P.
1958 *Rozwój średniowiecznej sieci parafialnej w Lubelskiem*, Lublin.
- Szczygieł R.
1992 *Relokacje Wąwolnicy w XV i XVI wieku oraz ich wpływ na rozwój miasta*, [w:] *Dzieje Wąwolnicy (do roku 1918)*, Wąwolnica, s. 58-70.
- Teodorowicz-Czerepińska J., Augustynek T.
1986 *Dokumentacja historyczno-pobawcza kościoła św. Wojciecha w Wąwolnicy woj. lubelskie*, mps WKZ Lublin.
- Wiśniewski S.
1992 *Wąwolnica w okresie zaborów (1795-1918)*, [w:] *Dzieje Wąwolnicy (do roku 1918)*, Wąwolnica, s. 93-112.
- Żywicki J.
1997 *Neogotyckie kościoły Ksawerego Dionizego Drozdowskiego, „Nasza Przyszłość”*, t. 87, s. 285-322.

IRENA KUTYŁOWSKA

NEW DATA FOR THE STUDY OF THE ORIGINS OF THE CITY OF WĄWOLNICA AND ITS BRICK CHURCH – ST. WOJCIECH'S CHURCH (DATA OBTAINED DURING ARCHAEOLOGICAL SUPERVISIONS IN 1999)

In the written sources and publications there is no definite identification of the place where in the present day Wąwolnica complex the city was localised and surrounded by defence walls by Kazimierz Wielki, as we read in Jan from Czarnków (14th century). The surviving written sources since 1325 note the presence of a parish church in Wąwolnica. The church that is always mentioned in this context is the brick (since 1453-1458) church of St. Wojciech of the Benedictines from Łysa Góra, which was situated in the city. The city itself was relocated to a new place (Fig. 1) after a fire in 1576. On the other hand there is no information as to whether the parish church of St. Wojciech, to which now the entire hill called Wzgórze Kościelne belongs, had ever – earlier or later – changed its location (Fig. 2). The crown of the height is occupied by a big, neogothic church of St. Wojciech (Fig. 2), which was built in the years 1907-1914. It replaced the old brick parish church of the same patron from which only the presbytery was retained, which was refurbished as a pre-funeral chapel, and later adapted in 1978 as a sanctuary of Virgin Mary of Kębło. In the summer of 1999 the trenches of a new water melioration system (Figs. 2, 3) revealed cultural layers and walls whose analysis, given the earlier collected source data, allows us to reconstruct the phases of the brick construction at this part of Wzgórze Kościelne (Figs. 4, 5).

Phase I: about 1350-1458. The erection of a defence curtain wall of about 3,0 metres in thickness. It was flanked from the eastern side. In front of it there was an adjoining bipartite wall of the two-storey church, which was offered to the Benedictines from the monastery at Łysa Góra in 1458 by Kazimierz Jagiellończyk, and functioned as a parish church of St. Wojciech.

Phase II: about 1458/1492 - 1567. The extension of the western part of the church of St. Wojciech by the Benedictines and Kazimierz Jagiellończyk, and the functioning as a parish church until the fire in 1567.

Phase III: about 1567-1855. Reconstruction of the church after the fire and its functioning as a parish church until its closure in 1855 due to bad condition. It was dismantled before 1861.

Phase IV: 1861-1907. The construction of the church of St. Wojciech on the plan of a Latin cross (using most of the original foundations) and its functioning as a parish church until the dismantling of the western part in 1907.

Phase V: 1914-1985. Adaptation of the eastern part of the church, which was not dismantled in 1914, into a two-storey pre-funeral chapel, which was later adapted (1978) into a sanctuary of Virgin Mary of Kębło.

Phase VI: 1985. Renovation and extension of the western vestibule of the sanctuary.

pominające równoramienny niż łaciński krzyż charakterystyczny dla katolickich kościołów.

Nową bryłę wawolnickiej świątyni być może podkreślała centralna kopuła umieszczona nad sklepieniem (fundacji Kazimierza Jagiellończyka) spinającym prezbiterium, boczne kaplice (jako transept) i nawę co powtarzano w kolejnych, późniejszych jej przebudowach skoro w 1833 r. odnotowano zawalenie się jednej z trzech kopuł na kościele św. Wojciecha (S. Wiśniewski 1992, s. 102).

Jeszcze bardziej zbliżony do krzyża greckiego niż łacińskiego rzut miała wawolnicka świątynia zadokumentowana na planie Wawolnicy wykonanym w 1821 r. (Archiwum WKZ w Lublinie). Ma ona na nim bardzo krótką (w proporcjach bryły budowli) zachodnią partię nawową i znalazło to potwierdzenie w nadzorowanych rowach po zachodniej stronie obecnej kaplicy MB Kębelskiej. Odkryto w nich mur fundamentowy, z łamanego kamienia wapiennego na zaprawie wapiennej, równie płytko posadowiony jak mury z XV w., usytuowany równolegle do murów bocznych kaplic (ramion transeptu) jako zachodni mur nawy (porównaj ryc. 3, ryc. 4/C i ryc. 5/3). Jego budowę można wiązać z odbudową świątyni po wielkim pożarze Wawolnicy znanym z dokumentu wystawionego 2 maja 1567 r. (R. Szczygieł 1992, s. 64). Spalone wówczas miasto lokowano na nowym miejscu (R. Szczygieł 1992, s. 65) i wawolnicy mieszkańcy jako pogorzeli inwestowali głównie w zabudowę swoich nowych działek siedliskowych. Podobnie, benedyktyni bez doraźnego wsparcia finansowego długo i zapewne etapami odbudowywali spaloną świątynię św. Wojciecha i to o skromniejszych rozmiarach skoro mimo, że odnotowano ją w 1603 r. jako parafialną (P. Szafran 1958, s. 171), dopiero w 1638 r. bp Tomasz Oborski poświęcił w niej cztery ołtarze (Janas 1992, s. 81).

Po 1638 r., zapewne tylko doraźnie remontowany wawolnicki kościół św. Wojciecha przetrwał do początków XIX w., kiedy to w inwentarzu probostwa z 1833 r. zapisano, że ma porysowane ściany i sklepienia pokryte „zupełnie popsutymi gontami”, a jedna z trzech kopuł „zepsuta zawałiła się” (S. Wiśniewski 1992, s. 102).

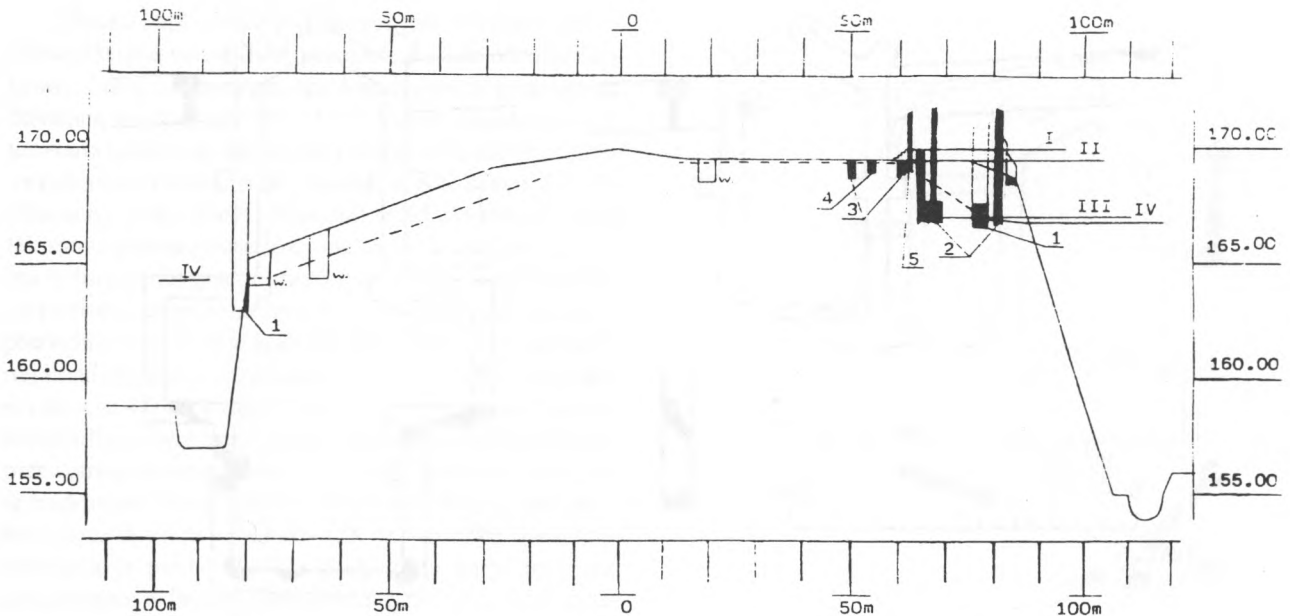
Brak większych remontów partii nawowej i kaplic transeptu, posadowionych na płytkich fundamentach, doprowadził do ruiny tej partii świątyni. Jak dowiadujemy się z archiwaliów kosztorys remontu, sporządzony w 1821 r., nie uzyskał akceptacji władz administracyjnych domagających się rozbiórki walących się murów. Trwała wymiana korespondencji aż doszło w 1855 r. do opieczetowania świątyni i zakazu odprawiania w niej nabożeństw. Nowy projekt budowlany władze zatwierdziły dopiero w 1857 r., a prace rozpoczęte w 1861 r. zakończono w 1864 r. (S. Wiśniewski, tamże). Miały one szeroki zakres i wiązały się z przebudową nadziemnych partii kościoła. W sylwetce i rozplanowaniu nowego kościoła utrzymano utrwalaony wiekami krzyż ale już o proporcjach krzyża łacińskiego (ryc. 4/D) jak odnotowała to lustracja z 1903 r. (nr 230 w archiwum parafii kościoła św. Wojciecha) i utrwalono na ikonografii sprzed rozbiórki zachodniej partii tej świątyni w l. 1907-1909. Rozplanowanie takie uzyskano przenosząc boczne kaplice jako ramiona transeptu ku wschodowi (ryc. 4/D), na zachodnie przeszło prezbiterium z czasów Kazimierza Wielkiego, co wydłużyło w sylwetce kościoła (długości jak w 2 poł. XV w. około 32,4 m) nawę dodatkowo przedłużoną murowaną kruchtą przy ścianie zachodniej. Kruchtę, utrwaloną na ikonografii sprzed 1907 r., nanieśiono tylko symbolicznie na ryc. 4/D ponieważ jej ewentualne fundamenty mogą znajdować się pod neogotyckim kościołem bądź zostały zniszczone w czasie jego budowy i brak jest danych o jej rozmiarach oraz podstaw do wnioskowania o datowaniu.

Podczas rozbiórki w 1914 r. starej wawolnickiej świątyni św. Wojciecha jej prezbiterium tj. najstarszą partię z czasów Kazimierza Wielkiego pozostawiono (ryc. 5/E) i odremontowano ze względu na „linię architektoniczną” (J. Żywicki 1997, s. 290), a następnie – już jako sanktuarium MB Kębelskiej w 1986 r. rozbudowano o zachodni przedsiónek (ryc. 5/F).

W przyszłości, rozszerzony zakres prac archeologicznych na Wzgórzu Kościelnym w Wawolnicy powinien dostarczyć nowych danych o charakterze i rozplanowaniu miasta – *civitas* z czasów Kazimierza Wielkiego.

LITERATURA

- Bargieł B., Kącki J.
1980 Wawolnica, gm. loco, woj. lubelskie, Spr. UMCS, s. 14-15.
- Brykowska M.
1999 Królewska kaplica Świętej Trójcy na Zamku w Lublinie w świetle badań architektonicznych i porównawczych, [w:] *Kaplica Trójcy Świętej na Zamku Lubelskim. Historia, teologia, sztuka, konserwacja*, Lublin, s. 25-50.
- Derwich M.
1992 Uwagi i uzupełnienia do Słownika historyczno-geograficznego województwa lubelskiego w średniowieczu, „Acta Universitatis Wratislaviensis, Historia”, z. 101, s. 49-83.
- Długosz J.
1864 *Liber beneficiorum dioecesis Cracoviensis*, wyd. L. Łętowski, t. II, Kraków, s. 568.
- Janas E.
1992 Z dziejów Wawolnicy w XVII i XVIII wieku, [w:] *Dzieje Wawolnicy (do roku 1918)*, Wawolnica, s. 73-89.
- Jawor G., Sochacka A.
1998 *Księgi sądowe miasta Wawolnicy z lat 1476-1500*, Lublin.

Ryc. 5. Wąwolnica, woj. lubelskie. Przekrój po osi wschód-zachód Wzgórza Kościelnego (stan. 1). 1 – relikty obwodowego muru obronnego z czasów Kazimierza Wielkiego; 2-5 mury starej świątyni p. w. św. Wojciecha: 2 – z czasów Kazimierza Wielkiego; 3 – z rozbudowy w l. 1458-1492; 4 – z przebudowy w l. 1567-1638; 4 – z przebudowy w l. 1861-1864; 5 – z 1986 r. I – poziom posadzki obecnej kaplicy-sanktuarium Matki Bożej Kębelskiej; II – współczesny poziom chodzenia na Wzgórzu Kościelnym; III – poziom posadzki dolnej kondygnacji kaplicy-sanktuarium; IV – poziom stropu lessu całkowitego odkryty w nadzorowanych rowach i wykopach weryfikacyjno-sondazowych; w – wykopy weryfikacyjno-sondazowe z 1999 r.

budowli oraz identyfikuje jej fundatora z Kazimierzem Wielkim, co precyzuje przed 1370 r. czas jej budowy, datowany stratygrafią archeologiczno-architektoniczną bardzo ogólnie na w. XIV. Jest też pośrednio potwierdzeniem (stwierzonego danymi archeologiczno-architektonicznymi) związku funkcjonalnego i czasowego między budowlą z dwudzielną ścianą wschodnią i przyległym do niej obronnym murem kurtynowym jako realizacji przez tego władcę jednorazowego zamysłu architektoniczno-obronnego ufortyfikowania *civitas* – miasta Wąwolnicy poświadczonego przekazem Jan z Czarnkowa.

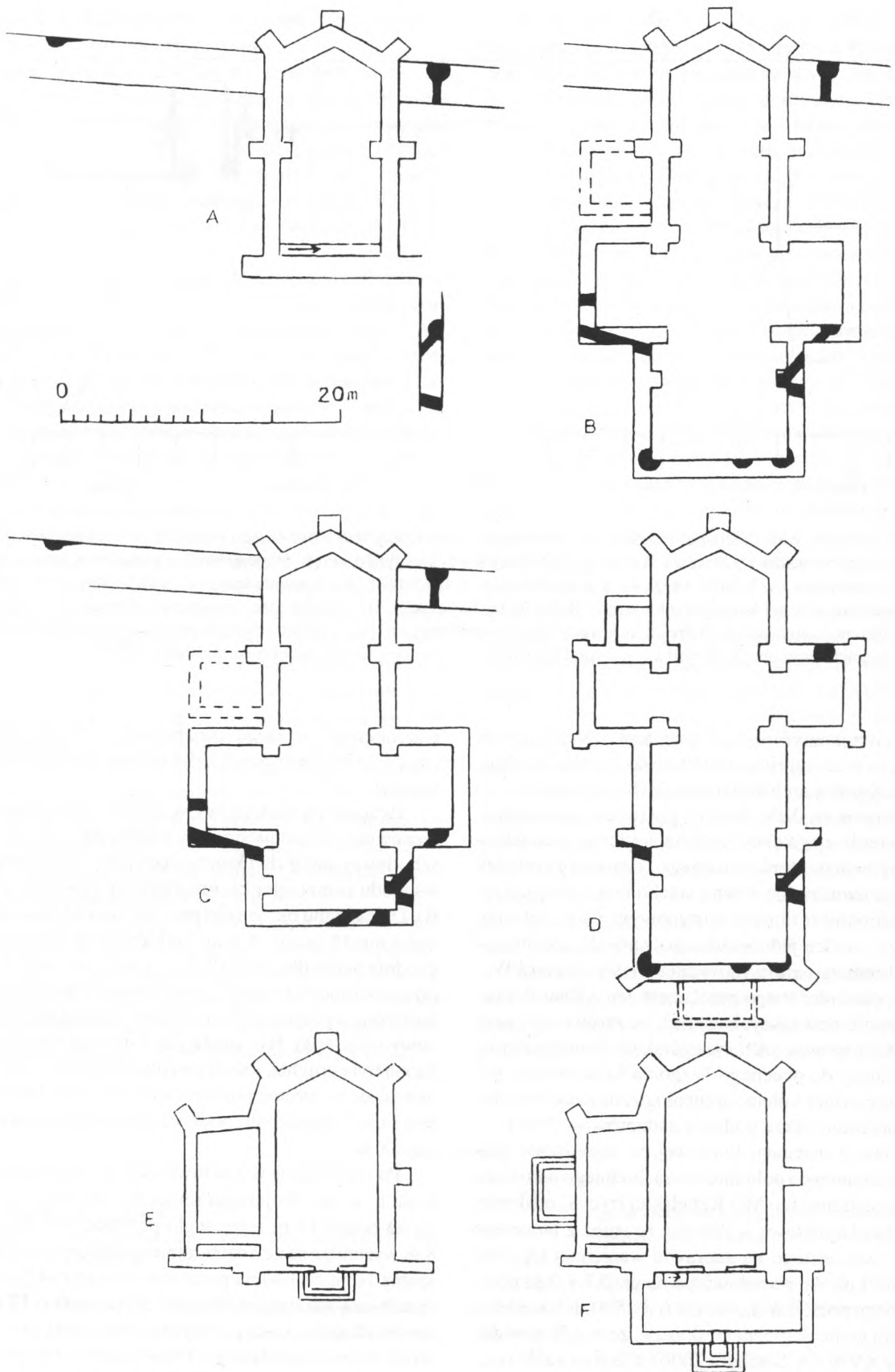
Słuszność powyższych ustaleń, że zarówno przekaz Janka z Czarnkowa jak i łysogórskich benedyktynów odnieść należy do obecnego Wzgórza Kościelnego, potwierdzają również kolejne archeologiczne materiały źródłowe ujawnione także podczas nadzorów w 1999 r.

W rowach instalacji burzowej, w sąsiedztwie północno-zachodniego i południowo-zachodniego narożnika obecnego sanktuarium MB Kębelskiej (ryc. 3) odsłonięto mury fundamentowe wykonane również z łamanego kamienia wapiennego na zaprawie wapiennej (A. Stachyra 2000) płytko posadowione na gł. 0,7-1,0 m poniżej obecnego poziomu chodzenia (ryc. 5/3). Ich kontekst stratygrafii archeologicznej wskazuje, że mogły powstać jeszcze w XV w. (A. Stachyra 2000), a usytuowanie (ryc. 3) pozwala rekonstruować rozbudowę wąwolnickiej świątyni św. Wojciecha (ryc. 4/B) o boczne kaplice, których połączenie sklepieniem ze starszym prezbiterium

Kazimierza Wielkiego sfinansował z własnych funduszy po 1458 roku i przed 1492 rokiem Kazimierz Jagiellończyk.

Podczas tej rozbudowy w l. 1458-1492 ścianę łuku tęczowego posadowiono na wschodnim murze klatki schodowej starej dwukondygnacyjnej i dwudzielnie od wschodu zamkniętej kazimierzowskiej świątyni (ryc. 4/B). Dzięki temu otrzymano prezbiterium od zewnątrz długości nie 18 m ale 14,4 m, do którego dobudowano zachodnią partię długości 18 m – z czego odcinek dł. 8,4 m przeznaczono na boczne kaplice, usytuowane jak ramiona transeptu, a pozostałe 9,6 m zajmowała zachodnia partia nawy (ryc. 4/B). Być może już wówczas nawa poprzedzona była kruchtą, której ewentualne mury mogły znajdować się na terenie pod obecnym neogotyckim kościołem i ulec zniszczeniu podczas jego budowy na początku XX w.

Po rozbudowie w 2 połowie XV w. wąwolnicka świątynia p. w. św. Wojciecha miała 32,4 m długości, z której aż ponad 14 m zajmowało prezbiterium oraz ponad 8 m wysunięte na zewnątrz ramiona transeptu, a tylko niepełna 10 m zachodnia partia nawowa (ryc. 4/B). Mimo, że ramiona transeptu rozpiętości 20,4 m były o 12 m krótsze od długości świątyni bryła jej nie miała planu i sylwetki krzyża łacińskiego. Umieszczenie bocznych kaplic jako transeptu przy zachodniej ścianie kazimierzowskiej partii świątyni, która była najdłuższym elementem nowej bryły budowli, nadało jej proporcje bardziej przy-

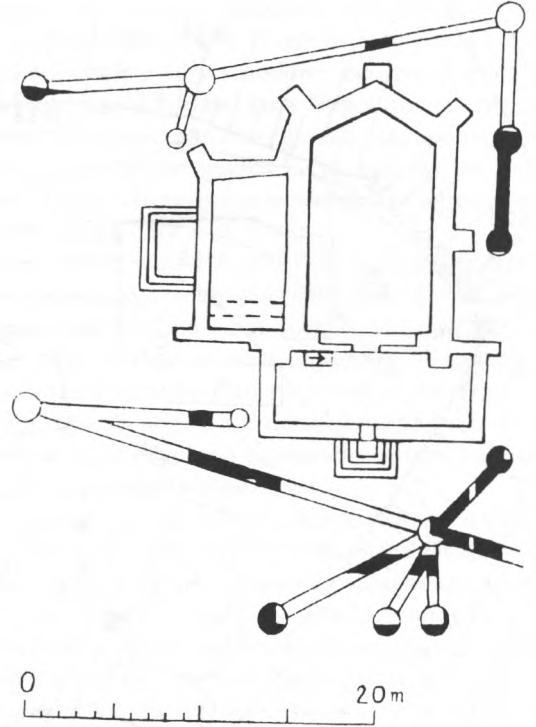

Ryc. 4. Wąwolnica, woj. lubelskie. Fazy przebudowy średniowiecznego, orientowanego kościoła p. w. św. Wojciecha na obecnym Wzgórzu Kościelnym. A – I faza około 1350-1458 r.; B – II faza około 1458/1492-1567 r.; C – III faza około 1567-1855 r.; D – IV faza 1861-1907 r.; E – V faza 1914-1986 r.; F – VI faza po 1986 r.

Obecna kaplica MB Kębelskiej, jako budowla z dwudzielną ścianą wschodnią, przeznaczoną do obrony flankowej muru obronnego, ma kondygnację podziemną, dostępną wąską (szer. do 1,0 m) klatką schodową, usytuowaną wzdłuż jej zachodniej ściany z zejściem od strony północnej (zaznaczono strzałką na ryc. 3 i ryc. 4/A, F). Oba mury (wschodni i zachodni) tej klatki schodowej są tak samo głęboko posadowione: 3,94 m poniżej sklepienia dolnej kondygnacji oraz 3,6 m poniżej współczesnego poziomu chodzenia (ryc. 5/2), co wskazuje, że jest to pierwotny ciąg komunikacyjny. Pomieszczeniu podziemnej kondygnacji, o rozmiarach 15,0 m x 7,2 m i wysokości prawie 4,0 m, z mурowanym wewnętrznym ciągiem komunikacyjnym nie można bezdyskusyjnie przypisać pierwotnego przeznaczenia na kryptę grobową (bowiem te budowano dużo niższe) choć taką funkcję pełniło – być może dopiero w XVIII-XIX w. – o czym świadczy ekshumacja pochówków z zachodniej partii tego pomieszczenia w latach osiemdziesiątych XX w. (informacja ustna ks. proboszcza J. Pęziola).

Dostępna wewnętrzną klatką schodową duża sala podziemnej kondygnacji, obecnego sanktuarium MB Kębelskiej, mogła być pierwotnie bezpiecznym magazynem i miejscem schronienia dla mieszkańców podczas zagrożenia. Analogiczną wysokość ok. 4,0 m miała, w czasach Kazimierza Wielkiego dolna kondygnacja również dwupoziomowej kaplicy św. Trójcy w Lublinie (M. Brykowska 1999, s. 32-33 i ryc. 3). Najpewniej też wąwolnicka budowla, włączona tak jak lubelska kaplica św. Trójcy wysuniętym prezbiterium w linię muru obronnego, została wzniesiona z przeznaczeniem na świątynię. Być może, powiększenie tej świątyni, poprzez dobudowę od zachodu partii nawowej, rozpoczęto jeszcze przed końcem XIV lub na początku XV w. Odślonięto bowiem, podczas badań w 1984 r., mur o kierunku wschód-zachód (J. Teodorowicz-Czerepińska, T. Augustynek 1985) dostawiony do jej południowo-zachodniego narożnika (ryc. 4/A). Mur ten, z łamanego kamienia wapiennego na zaprawie wapiennej, płytko posadowiony – tylko 1,0-1,1 m od współczesnego poziomu chodzenia (A. Stachyra 2000), przecięty został również rowem instalacji burzowej (porównaj ryc. 3 i ryc. 4/A). Jednak, podobnie jak w 1984 r., podczas nadzorów w 1999 r. nie stwierdzono nawet śladów negatywu symetrycznego do niego północnego muru, co pozwala, przy obecnym stanie badań, domyślać się w nim rozpoczętej i następnie zaniechanej rozbudowy świątyni w kierunku zachodnim – bądź północnej ściany mурwanego budynku rozlokowanego dalej na południe na terenie nie objętym rozpoznaniem rowami instalacji burzowej ani archeologicznymi wykopami badawczymi.

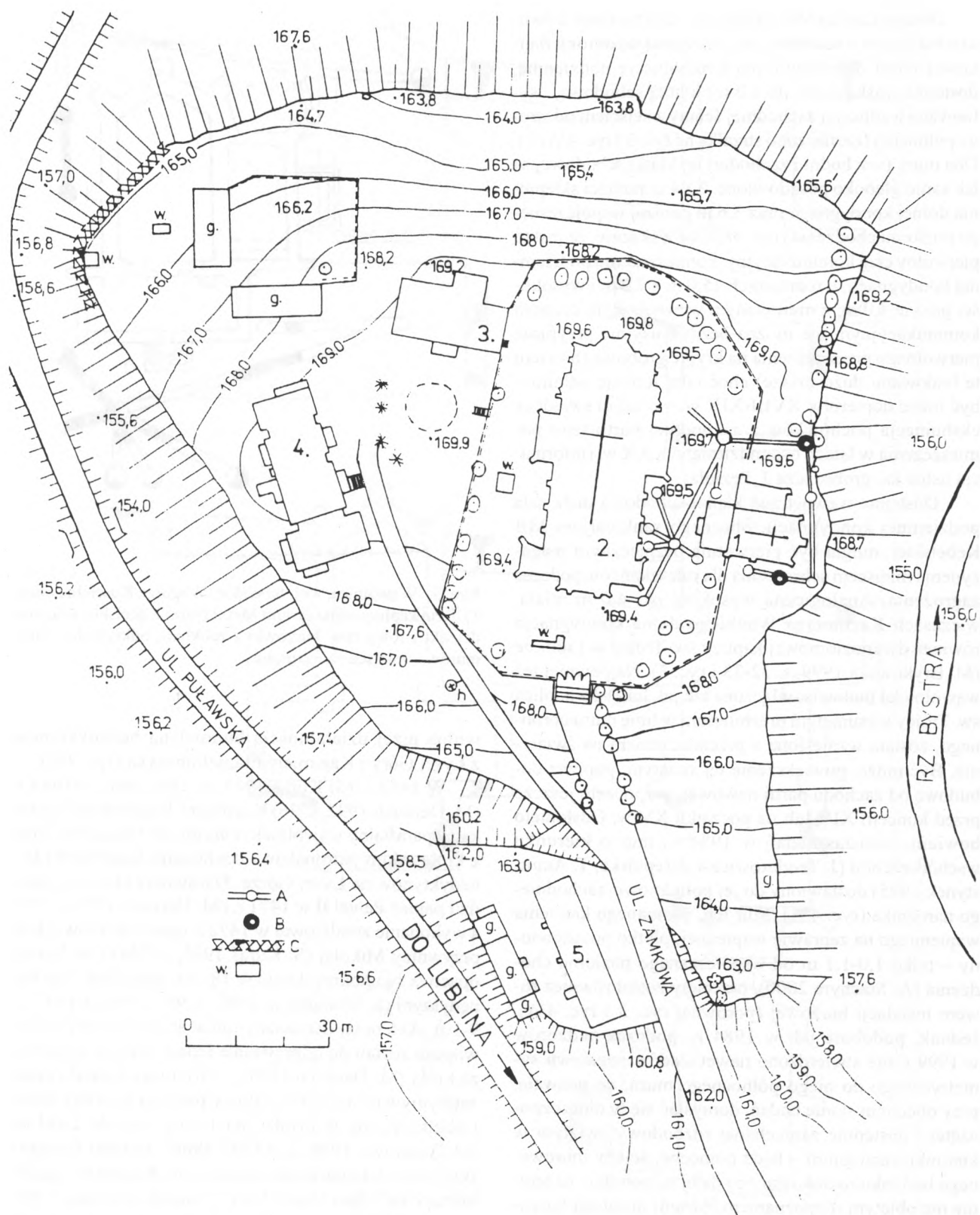
Zamknięta dwudzielnie od wschodu wąwolnicka budowla dwukondygnacyjna już w XIV-1 poł. XV w. pełniła zapewne funkcję świątyni za czym przemawiają, odślonięte w jej sąsiedztwie, pochówki szkieletowe, na których stanęły w 2 poł. XV w. mury związane z omó-

Ryc. 3. Wąwolnica, woj. lubelskie, Wzgórze Kościelne (stan. 1). Rzut kaplicy-sanktuarium Matki Bożej Kębelskiej oraz studzienki i rowy tzw. burzówki z relikami odkrytymi w nich murów – miejsca zaczerńnione.

wioną niżej działalnością budowlaną benedyktynów z Łysej Góry i Kazimierza Jagiellończyka (ryc. 4/B).

W 1453 r. (S. Kuraś 1983, s. 254), bądź w 1458 r. (M. Derwich 1992, s. 76) Kazimierz Jagiellończyk przekazał parafialny wąwolnicki kościół św. Wojciecha wraz z królewskim patronatem i dochodami klasztorowi benedyktynów na Łysej Górze. Darowiznę króla potwierdził papież Paweł II w 1471 r. (M. Derwich 1992, s. 77), a wykonanie zrealizował w 1472 r. opat cystersów z Koprzywnicy Mikołaj (S. Kuraś 1983, s. 254) i do kasaty opactwa świętokrzyskiego w 1819 r. zarządzali nim benedyktyni (S. Wiśniewski 1992, s. 95; J. Pęziół 1997, s. 9-10). Aktem tej darowizny mnisi świętokrzyscy zobowiązani zostali do odprawiania jednej mszy w tygodniu za króla (M. Derwich 1997, s. 76), który musiał często zatrzymywać się w Wąwolnicy podczas podróży przez Lubelszczyznę w drodze na Litwę oraz do Lublina (M. Stankowa 1986, s. 43-46) skoro roczniki łysogórskich benedyktynów odnotowały, że „Kazimierz Jagiellończyk na własny koszt każe połączyć sklepiony i mурowany chór większy w kaplicy zbudowanej w kościele wąwolnickim przez Kazimierza Wielkiego z 2 kaplicami usytuowanymi w środkowej części po jego obu bokach” (M. Derwich 1992, s. 76). Informacja ta potwierdza sakralne funkcje przed 1458 r. dwukondygnacyjnej i dwudzielnie od wschodu zamkniętej wąwolnickiej

Ryc. 2. Wąwolnica, woj. lubelskie, Wzgórze Kościelne – stan. 1: 1 – orientowana kaplica-sanktuarium Matki Bożej Kębelskiej; 2 – neogotycki kościół p. w. św. Wojciecha; 3 – plebania; 4 – Dom Pielgrzyma; 5 – dom organisty; g – budynki gospodarcze; A – studzienki i rowy tzw. burzówki, w których odkryto mury starego kościoła p. w. św. Wojciecha; B – studzienki tzw. burzówki, w których odkryto wschodni odcinek obwodowego muru obronnego; C – zasięg czytelny na powierzchni terenu gruzowiska zachodniego odcinka obwodowego muru obronnego z XIV w.; w – wykopy weryfikacyjno-sondażowe z 1999 r. Przez punkt wysokościowy 169,9 m npm przy kolistym klombie pośrodku Wzgórza Kościelnego poprowadzona jest os „O” z ryc. 5.

ostatnim kościele do końca XV w. nie odnotowano ani razu, że jest murowany i tylko J. Długosz w swojej relacji nazwał go macierzystym i parafialnym. Brak jest też w tych przekazach informacji aby w średniowieczu lub później murowana świątynia parafialna św. Wojciecha zmieniła swoją lokalizację choć rynek związanego z nią miasta został relokowany po pożarze w 1567 r.

P. Szafran, zajmując się rozwojem sieci parafialnej w Lubelskiem, przyjął, że w Wąwolnicy były w 2 poł. XV w. dwa kościoły parafialne (P. Szafran 1958, s. 171) ale starszym był kościół św. Wojciecha usytuowany w średniowiecznym mieście i jego początki widzi w XI-XII w. (P. Szafran 1958, s. 70-75).

Do tej problematyki nie wniosły nowych materiałów źródłowych prace archeologiczne prowadzone na Wzgórzu Kościelnym w 1956 r. (R. Szczygieł 1992, s. 60), w 1980 r. (B. Bargieł, J. Kącki 1980, s. 14) oraz w 1984 r. (J. Teodorowicz-Czerepińska 1985) i w 1985 r. (P. Lis 1986) jak też na średniowiecznym przedmieściu – *suburbium* miasta Wąwolnicy, gdzie lokalizowany jest kościół św. Marii Magdaleny i gdzie odkryto reliktury murowanej świątyni wystawionej około 1650 r. i rozebranej w 1849 r. (P. Lis 1992; S. Wiśniewski 1992, s. 103).

Obecnie całe Wzgórze Kościelne stanowi własność wąwolnickiej parafii św. Wojciecha. Jego najwyższą partię zajmuje duży, neogotycki kościół p. w. św. Wojciecha z prezbiterium skierowanym na północ, budowany od 1907 r. (J. Żywicki 1997, s. 288) i konsekrowany w 1914 r. (S. Wiśniewski 1992, s. 103). Zastąpił on starą murowaną i orientowaną na wschód świątynię parafialną pod tym samym wezwaniem, zlokalizowaną przy wschodnim zboczu Wzgórza Kościelnego (ryc. 2).

Na początku XX w. neogotycki kościół tak usytuowano na wąwolnickim Wzgórzu Kościelnym, że jego wschodnia ściana stała w miejscu zachodniej kruchty starego Kościoła w odległości 1,0 m od zachodniej ściany jej nawy. Wymusiło to konieczność rozebrania kruchty jeszcze przed kopaniem fundamentów nowego kościoła, a po 1909 r. całej zachodniej partii starej świątyni z której pozostawiono tylko prezbiterium wyremontowane na kaplicę przedpogrzebową (J. Żywicki 1997, s. 290). Obecnie w ołtarzu głównym tej kaplicy znajduje się, drewniana, datowana na 1 połowę XV w. (J. Żywicki 1997, s. 288; J. Pęziół 1997, s. 13), gotycka figura Matki Bożej Kębelskiej (dalej MB Kębelskiej) przeniesiona 8 września 1700 r. do Wąwolnicy z rozebranej wówczas kaplicy w Kęble (J. Teodorowicz-Czerepińska, T. Augustynek 1985; J. Pęziół 1997, s. 12). Po koronacji w 1978 r. figury (J. Pęziół 1997, s. 14) poświęcona Jej wąwolnicka kaplica stała się sanktuarium odwiedzianym przez pielgrzymów z dorocznym świętem Narodzenia Najświętszej Panny Marii (8 września) obchodzonym uroczystie w każdą pierwszą niedzielę września jako święto Matki Bożej Kębelskiej (J. Pęziół 1997, s. 15, 46).

Wąwolnicki neogotycki kościół św. Wojciecha oraz kaplica MB Kębelskiej wraz z przyległym placem, wy-

dzielonym murowanym parkanem, zajmują najwyższą północno-wschodnią część Wzgórza Kościelnego, a na najniższej południowo-wschodniej jego partii znajdują się parkingi, kapliczka św. Jana Nepomucena oraz zabudowania przeznaczone dla organisty. Zachodnią część Wzgórza, o łagodnym spadku ku zachodowi, zajmują: plebania, Dom Pielgrzyma oraz plebańskie ogrody i zabudowania gospodarcze (ryc. 2).

Latem 1999 r. wokół obu świątyń (A. Stachyra 2000), na wydzielonym parkanem placu przykościelnym, położono w rowach szer. do 1,0 m (ryc. 2, 3) rury (tzw. burzówki), odprowadzające wody opadowe. Prace ziemne, prowadzone przy tej inwestycji, objęto nadzorem archeologicznym, a pozyskane dane dostarczyły nowych materiałów źródłowych do najstarszej historii kościoła św. Wojciecha i miasta Wąwolnicy.

W nadzorowanych rowach, zlokalizowanych wokół kaplicy MB Kębelskiej (ryc. 3), odsłonięto nawarstwienia oraz reliktury murów z kamienia wapiennego na zaprawie wapiennej (A. Stachyra 2000). Analizy rozplanowania tych ostatnich, w kontekście murów stojącej do dziś kaplicy oraz pozyskanych danych stratygraficznych przy uwzględnieniu wyników badań, prowadzonych w 1984 i 1985 r. (J. Teodorowicz-Czerepińska 1985; P. Lis 1986), jak też przekazów pisanych i ikonograficznych, pozwalają wstępnie rekonstruować fazy zabudowy murowanej na tej partii wąwolnickiego Wzgórza Kościelnego (ryc. 4).

W świetle wymienionych danych źródłowych początki murowanej wąwolnickiej świątyni wiążą się z budowlą użytą do dziś jako kaplica MB Kębelskiej, a przed 1909 r. jako prezbiterium kościoła św. Wojciecha (ryc. 4/A). Budowla ta, długości 18 m i szerokości 9,6 m (wnętrze 15,0 m x 7,2 m), ma dwudzielną ścianę wschodnią, pierwotnie wysuniętą poza linię muru, zlokalizowanego wzdłuż wschodniego zbocza Wzgórza Kościelnego (ryc. 4A, ryc. 5/1). Usytuowanie tego muru oraz jego grubość 3,0 m w partii fundamentowej, pozwalają domyślać się w nim wschodniej kurtyny muru obronnego. Wzdłuż tej kurtyny obronę flankową można było prowadzić z włączoną w ciąg tego muru budowli – a właściwie z wysuniętej na zewnątrz i dwudzielnie załamanej jej wschodniej ściany – co wskazuje na związek funkcjonalny obu tych obiektów murowanych zrealizowanych jako jednorazowy zamysł architektoniczny – obronny. Początki obu tych inwestycji budowlanych należy widzieć w XIV w., ponieważ czytelnie uchwycona w rowie instalacji burzowej warstwa budowlana wschodniego muru kurtynowego, wyraźnie związana jest ze spągiem nawarstwień datowanych na XIV-XV w. (A. Stachyra 2000). Również na stropie lessu calcowego i w spągu warstw z ceramiką datowaną na XIV-XV w. zalega warstwa budowlana analogicznego muru obronnego, odsłoniętego w wykopie weryfikacyjno-sondazowym, na zachodnim zboczu (A. Stachyra 2000) wąwolnickiego Wzgórza Kościelnego (ryc. 5/1).

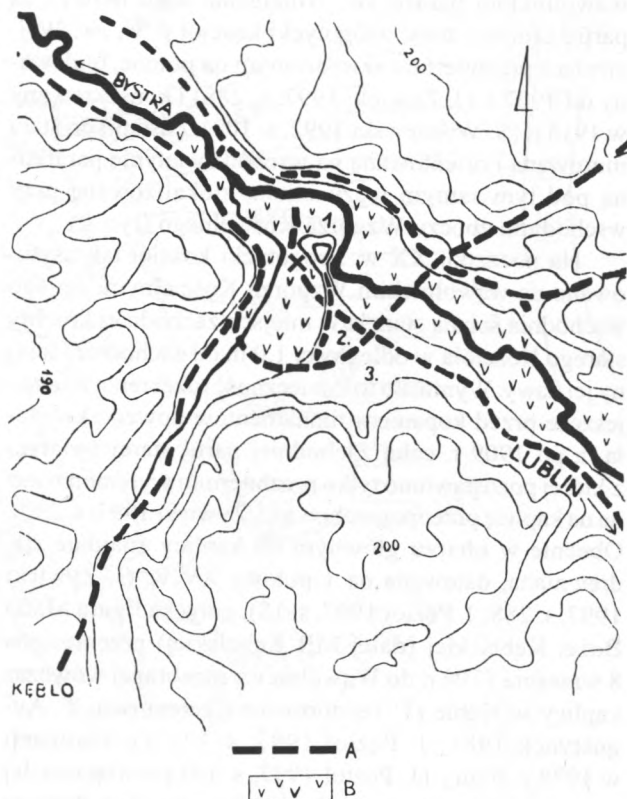
IRENA KUTYŁOWSKA

**NOWE DANE DO BADAŃ NAD POCZĄTKAMI MIASTA WĄWOLNICY I JEGO MUROWANEJ ŚWIĄTYNI
P.W. ŚW. WOJCIECHA POZYSKANE PODCZAS NADZORÓW ARCHEOLOGICZNYCH W 1999 R.**

W opracowaniach źródłowych i publikacjach brak jest jednoznacznej identyfikacji miejsca, gdzie w dzisiejszej aglomeracji Wąwolnicy zlokalizowane było miasto otoczone murami obronnymi przez Kazimierza Wielkiego jak odnotował to Jan z Czarnkowa (MPH 1961, s. 625). W ostatnich latach opowiedziano się za lokalizacją miasta z czasów Kazimierza Wielkiego, na terenie wokół kościoła p. w. św. Marii Magdaleny (ryc. 1/2) tj. poza wyizolowanym w lokalnej topografii wyniesieniem (ryc. 1/1), zwanym obecnie Wzgórzem Kościelnym z parafialną świątynią p.w. św. Wojciecha (R. Szczygieł 1992, s. 64). Budzi to wątpliwości ponieważ nie znajduje potwierdzenia w najstarszych opublikowanych i przedstawionych poniżej materiałach źródłowych związanych z miastem Wąwolnica i jego świątyniami. Za lata 1326-1349 zachowały się zestawienia dochodów i opłat świętopietrza parafii Wąwolnica (P. Szafran 1958, s. 170-171; z najstarszym zapisem jako Wamwalnicza – S. Kuraś 1983, s. 254). Z 1349 r. pochodzi dokument Kazimierza Wielkiego wyznaczający kupcom z Torunia drogę do Lublina przez Wąwolnicę (S. Kuraś 1983, s. 253). Przed 1370 r. Kazimierz Wielki otoczył murami obronnymi miasto Wąwolnicę – *civitas* Wanwelnicza według Kroniki Jana z Czarnkowa (MPH 1961, s. 625). W 1374 r. królowa Elżbieta Łokietkówna potwierdza (wydane wcześniej przez brata Kazimierza Wielkiego) zwolnienie mieszczan wąwolnickich od opłat ceł i myt w całym Królestwie (S. Kuraś 1983, s. 253). Z 1409 r. pochodzi przywilej Władysława Jagiełły na odbywanie w Wąwolnicy targów w każdy wtorek (S. Kuraś 1983, s. 253). W 1448 r. Kazimierz Jagiellończyk przenosi Wąwolnicę na miejskie prawo magdeburskie (S. Kuraś 1983, s. 254). Z lat 1453-1472 mamy informacje o przekazaniu w Wąwolnicy parafialnego, murowanego kościoła wraz z uposażeniem i patronatem króla benedyktynom z klasztoru na Łysej Górze (S. Kuraś 1983, s. 254; M. Derwich 1992, s. 76-77). Jan Długosz ok. 1470-1480 r. odnotował w Wąwolnicy benedyktyński murowany kościół parafialny św. Wojciecha położony w mieście, nazwanym przez niego *oppidum* oraz drugi na przedmieściu (*suburbium in Wanwelnicza*) jako również parafialny ale macierzysty kościół św. Marii Magdaleny bez wzmianki, że jest on murowaną świątynią (J. Długosz 1864, s. 568). W księgach sądowych miasta Wąwolnicy w 1495 r. wymieniony jest kościół św. Marii Magdaleny na przedmieściu (G. Jawor, A. Sochacka 1998, s. 165) bez informacji, że jest

parafialny, a w 1499 r. kościół św. Wojciecha jako parafialny (G. Jawor, A. Sochacka 1998, s. 238). Po pożarze w 1567 r. miała miejsce relokacja miasta Wąwolnicy (R. Szczygieł 1992, s. 64) na teren, gdzie do dziś zachował się wytyczony wówczas plac rynkowy (ryc. 1/3). W 1603 r. odnotowany jest w ówczesnym mieście Wąwolnicy parafialny murowany kościół św. Wojciecha (P. Szafran 1958, s. 171).

Powyżej zestawione przekazy (w tym wszystkie średniowieczne) odnotowują zawsze kościół św. Wojciecha jako murowaną i parafialną świątynię usytuowaną w mieście Wąwolnicy, a kościół św. Marii Magdaleny jako usytuowany na przedmieściu Wąwolnicy. Przy tym

Ryc. 1. Wąwolnica, woj. lubelskie. 1 – Wzgórze Kościelne (stan. 1) z neogotyckim kościołem p. w. św. Wojciecha i kaplicą-sanktuarium Matki Bożej Kębelskiej; 2 – boisko Szkoły Podstawowej z reliktnami kościoła p. w. św. Marii Magdaleny; 3 – rynek miasta lokowanego w 1567 r.; A – trakty i drogi; B – tereny podmokłe; x – źródło u podnóża Wzgórza Kościelnego.

znacznie określić z jakiego czasu pochodzą pochówki rejestrowane od końca lat 40-tych w ulicy Łopacińskiego (L. Gajewski 1951).

Powyższe odkrycia jak i dokonane w obrębie kopca na terenie Ogrodu Saskiego (M. Matyaszewski 1999b),

dowodzą konieczności rozszerzenia strefy ochrony konserwatorskiej Lublina, kończącej się obecnie w tej części miasta na jego ostatniej linii obrony z lat 1670, a więc wzdłuż obecnej ulicy Lipowej i wschodniej krawędzi Ogrodu Saskiego.

LITERATURA

- Gajewski L.
1951 Ciekawe odkrycie archeologiczne na terenie Lublina, ZOW, R. 20, s. 66.
- Matyaszewski M.
1999a *Sprawozdanie z nadzorów archeologicznych nad pracami ziemnymi związanymi z montażem linii kablowych średniego napięcia w ulicach Łopacińskiego i Radziszewskiego*, mps SOZ Lublin.
1999b *Sprawozdanie z nadzoru archeologicznego nad pracami ziemnymi związanymi z wykonywaniem ekspertyzy konstrukcyjno-geotechnicznej kapliczki na kopcu w Ogrodzie Saskim w Lublinie*, mps SOZ Lublin.
- Wadowski J. A.,
1907 *Kościół lubelskie na podstawie źródeł archiwalnych*, Kraków.
- Włodarczyk D.
1999 *Sprawozdanie z nadzorów archeologicznych nad pracami ziemnymi związanymi z budową sali gimnastycznej na terenie Katolickiego Uniwersytetu Lubelskiego przy Al. Racławickich 14*, mps SOZ Lublin.
- Żuk A. B.
1992 *Стрелковое оружие*, Moskwa.

MARIUSZ MATYASZEWSKI

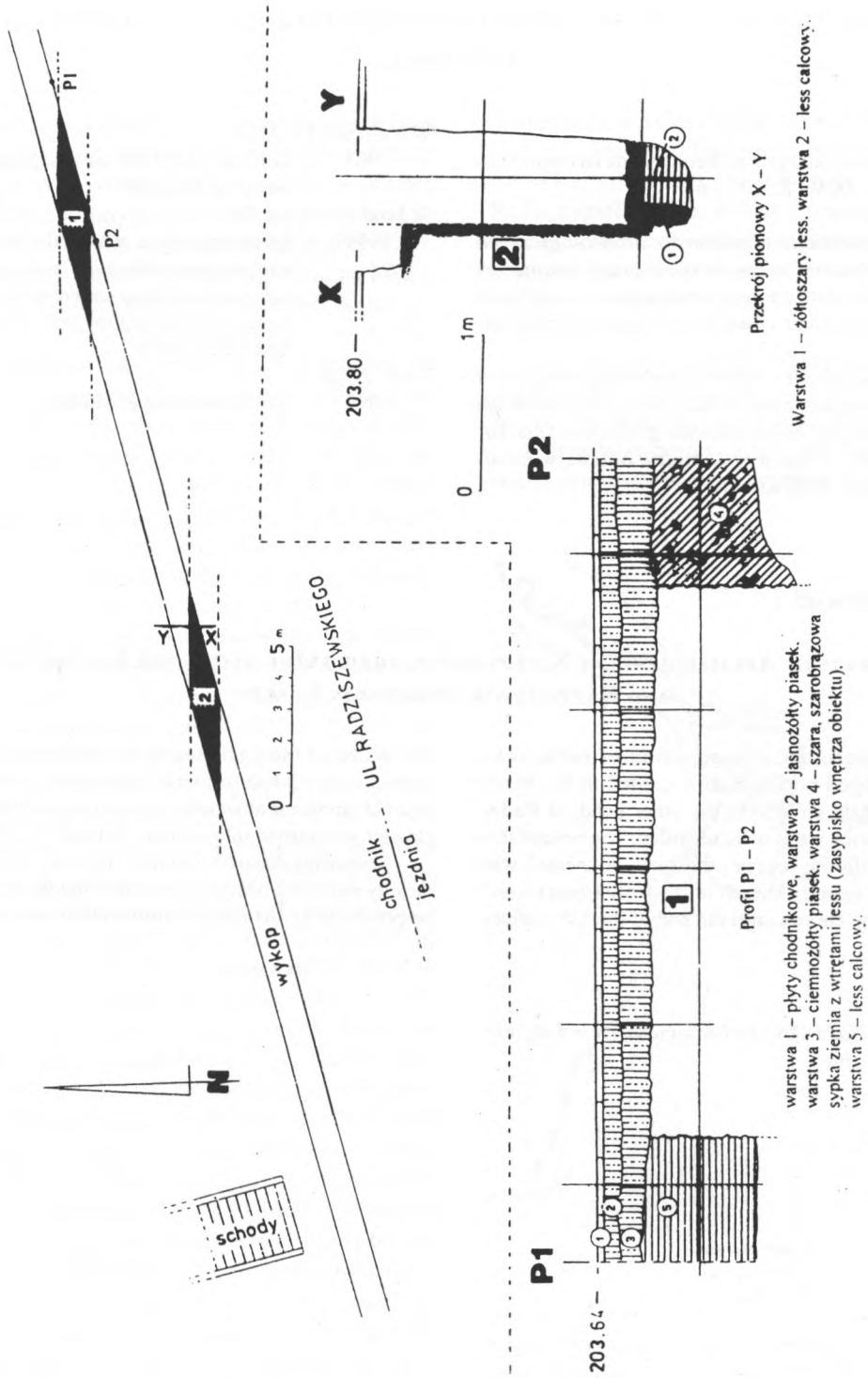
RESULTS OF ARCHAEOLOGICAL SUPERVISION CARRIED OUT WITHIN THE ŁOPACIŃSKI AND RADZISZEWSKI STREETS IN LUBLIN

During the archaeological supervision of earthworks, 8 considerably damaged burials were recorded in the trench close to the Łopaciński street. On the other hand, at Radziszewski street, two brick walls were recorded. The burials should be associated with the former cemetery (connected with the non-existing 15th century church of the Holy Cross) which functioned around the church until the end of the 18th century.

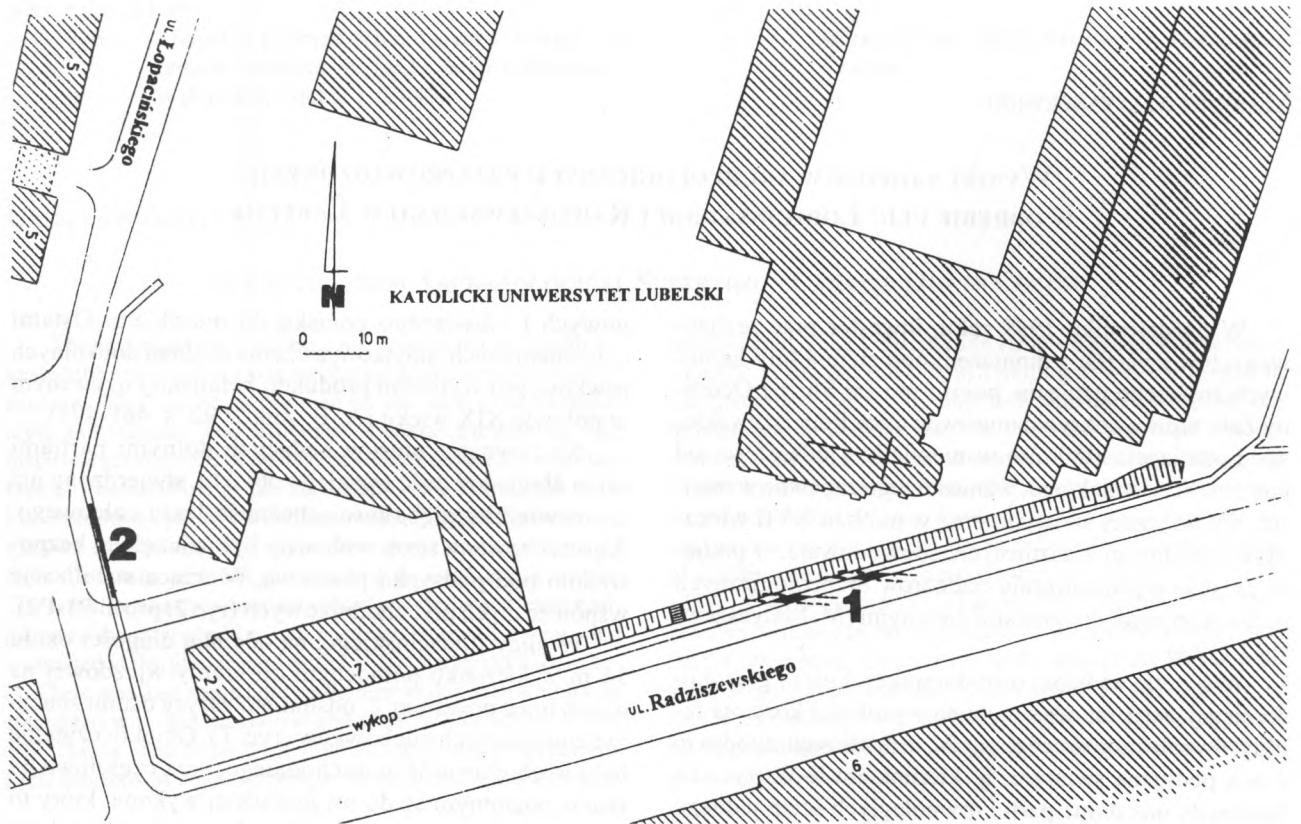
The relics of the walls might be interpreted as remnants of barracks, which had formerly functioned as a cloister of observant Dominicans attached to the above-mentioned church. The cloister was turned into military barracks in 1800.

Numerous discoveries made in recent years in this part of the city prove the necessity of extending the area which should be protected by the conservation authorities of Lublin.

Pracownia Badań i Nadzorów Archeologicznych w Lublinie

Ryc. 2. Profil P1-P2 i przekrój X-Y zarejestrowane w obrębie odcinka wykopu w ulicy Radziszewskiego w Lublinie w rejonie odkrytych relikwów murów.

Ryc. 1. Lokalizacja odkryć w wykopie pod montowane linie kablowe w ulicach Łopacińskiego i Radziszewskiego w Lublinie. 1 – relikty murów, 2 – relikty pochówków.

Koszar Świętokrzyskich. O takiej funkcji obiektu świadczyć mogą:

1. proporcje budynku,
2. analiza porównawcza reliktyw murów z obiektem widocznym na planie z roku 1870,
3. chronologia jak i charakter części zabytków ruchomych pozyskanych z wnętrza dawnego budynku.

Na młodszym planie miasta z roku 1912, wykonanym jeszcze przed wytrasowaniem ulicy Radziszewskiego (pierwotnie Aleja Zgody), nie widać już wspomnianego budynku. Wydaje się, iż stan taki nie był spowodowany schematycznością sporządzonego dokumentu (są na nim zaznaczone podobnej wielkości i tożsamej funkcji obiekty wojskowe), lecz zapewne wcześniejszą likwidacją budynku. Najprawdopodobniej więc powstał on po roku 1809, zaś uległ rozbiórce jeszcze przed 1912.

Ze względów technicznych (niemożliwe wygięcie przewodów i przeprowadzenie ich pod stopami fundamentowymi murów), relikty odsłonięte w świetle wykopu uległy likwidacji.

Fragmentarycznie zachowane groby przy ulicy Łopacińskiego, interpretować można jako pozostałości pochówków dawnego cmentarza, przy nieistniejącym a pochodzącym zapewne z XV wieku kościele św Krzyża. Kres użytkowania nekropolii należałoby wiązać z zarzą-

dzeniem władz austriackich z roku 1795, zabraniających grzebania ciał zmarłych w mieście, zarówno w podziemiach kościelnych, jak i na cmentarzach przy świątyniach. Odsłonięte w obrębie wykopu relikty pochówków mogły też być skrajnymi mogiłami cmentarza, o czym świadczył fakt występowania na ich poziomie, w części zachodniej odkrywki, już wyłącznie nienaruszonego lesu calcowego.

W wyniku wcześniej prowadzonych nadzorów archeologicznych w pobliżu wyżej opisanego miejsca, zarejestrowano ślady kilku innych pochówków. Chronologię jednego z grobów, na podstawie wyposażenia zmarłego, określono na okres od końca XVII do początku XVIII wieku (D. Włodarczyk 1999, s.13, fot. 14 i 15).

Nadmienić należy, iż od momentu adaptacji części zabudowań poklasztornych na austriacki szpital wojskowy, teren dawnego cmentarza przykościelnego został co najmniej od strony południowo zachodniej powtórnie użytkowany. Na miejscu dzisiejszego południowego skrzydła konwiktów, dobudowanego już po II wojnie światowej, jeszcze do 1939 roku wyraźnie były zachowane szeregi ziemnych mogił. Przy części z nich stały niskie krzyże z tabliczkami z napisami w języku rosyjskim i przytwierdzonymi do nich krucyfikami, najprawdopodobniej odlanymi z brązu. Trudno jest więc dziś jedno-

MARIUSZ MATYASZEWSKI

WYNIKI NADZORÓW ARCHEOLOGICZNYCH PRZEPROWADZONYCH W OBRĘBIE ULIC ŁOPACIŃSKIEGO I RADZISZEWSKIEGO W LUBLINIE

W październiku 1999 roku, inwestor prac realizowanych w związku z montażem pod ziemią linii kablowych średniego napięcia, poinformował Służbę Ochrony Zabytków o odkryciu murów w ulicy Radziszewskiego. Lokalizacja reliktyw w niewielkiej odległości od kościoła akademickiego, wzniesionego zapewne w miejscu XV wiecznej świątyni, oraz w pobliżu XVII wiecznych zabudowań klasztornych, spowodowała, iż podjęto decyzję o prowadzeniu nadzorów archeologicznych nad wykonywanymi pracami ziemnymi (M. Matyaszewski 1999 a).

W świetle wykopu, o średniej szerokości i głębokości sięgającej 1 m, odsłonięto na wysokości kościoła relikty dwóch murów ceglanych, o przebiegu zgodnym z osią podłużną świątyni, tj. kierunkiem E-W (ryc. 1). Stanowiły one dolne partie równoległych ścian jednego budynku, o całkowitej szerokości 4,8 m i długości co najmniej 22 m (ryc. 2). Wewnętrzne powierzchnie murów (o grubości 0,9 m), tworzyły dobrze wypracowane, częściowo pokryte tynkiem wapiennym lica, natomiast od strony zewnętrznej materiał budowlany ułożony był dość niestarannie. Różnica w sposobie formowania wyróżnionych partii murów wynikała z pełnionych przez nie funkcji – od strony wewnętrznej tworzyły one ściany pomieszczenia piwnicznego budynku (o szerokości 3 m), zaś od zewnątrz wyłącznie fundament zagłębiony w lesie calcowym (ryc. 2: profil P1-P2). W wyróżnionym murze 1, od strony północnej, zarejestrowano naprzemienny układ cegieł (rząd „główek”, rząd „wozówek”), zaś w murze 2, od strony południowej, niemal wyłącznie „główkowy”. Materiał budowlany spojony był zaprawą wapienno-piaskową.

W celu ustalenia poziomu posadowienia reliktyw, wykonano styczny do wewnętrznej lica jednego z nich dodatkowy wykop sondażowy. Stwierdzono, iż dolna część muru uformowana została w rodzaj niewielkiej odsadzki, ponad krawędzią której ułożony był bruk kamienny stanowiący poziom użytkowy pomieszczenia piwnicznego budynku (ryc. 2: przekrój pionowy X-Y). Stopa fundamentowa muru znajdowała się na głębokości 2,1 m (poziom 201,70 m n.p.m.). Z wypełniska obiektu (ryc. 2: profil P1-P2, warstwa 4), pozyskano kilkadziesiąt ułamków naczyń glinianych i szklanych o cechach technologicznych i morfologicznych charakterystycznych dla wieku XIX, oraz militaria w postaci kilkunastu zachowanych w całości bądź fragmentarycznie łusek karabi-

nowych i ołowianego pocisku do muszketu. Ostatni z wymienionych zabytków, z trzema rzędami dookólnych rowków, jest wyrobem produkcji belgijskiej używanym w połowie XIX wieku (A. B. Żuk 1992, s. 461-471).

Na zewnątrz murów będących dolnymi partiami ścian długiego i dość wąskiego obiektu, stwierdzono już na niewielkiej głębokości obecność lessu calcowego. Jego zachowany strop widoczny był najczęściej bezpośrednio pod podsypką piaskową, tworzącą stabilizację współczesnych płyt chodnikowych (ryc. 2: profil P1-P2).

W ulicy Łopacińskiego, na odcinku długości około 14 m w kierunku północnym od bramy wjazdowej na dziedziniec posesji nr 2, odsłonięto zarysy ośmiu znacznie zniszczonych pochówków (ryc. 1). Obiekty czytelne były w obrębie profilu wschodniego, oraz częściowo na rzucie poziomym aż do osi podłużnej wykopu, który to obszar zniszczony został wąskim wkopem pod wcześniej montowaną instalację elektryczną. Pochówki orientowane były na osi E-W, zaś ich szerokość mierzyła od 0,7 do 1 m. W obrębie skrajnego – południowego, zarejestrowano zarys trumny zachowanej już tylko w postaci spróchniałego drewna.

Teren objęty nadzorami archeologicznymi znajduje się w obrębie historycznych Rur Brygidzkowskich, których obszar odpowiadał zawartemu między dzisiejszymi ulicami Głęboką od południa i Popiełuszki od północy, sięgając od wschodu granic obecnego Śródmieścia, zaś od zachodu Helenowa, Sławina i Sławinka. Najstarsze znane informacje które można odnieść do zabudowy występującej na terenach należących w XV-XVII wieku do kościoła Brygidek, dotyczą drewnianego kościoła św. Krzyża wzniesionego w 1434 roku przez kupca gdańskiego Henryka. Jak podają źródła archiwalne, znajdował się on w pobliżu traktu wiodącego w kierunku Bełżyc i Kazimierza, którego odcinek utożsamiany jest z przebiegiem obecnej ulicy Radziszewskiego. Między rokiem 1603 a 1623, zapewne w miejscu drewnianego kościoła, wzniesiona została murowana świątynia. W końcu XVII wieku stała się ona własnością dominikanów obserwantów. Zakonnicy opuścili klasztor znajdujący się przy kościele w roku 1800 – uległ on wtedy kasacji i został adaptowany (do roku 1809) na cele wojskowe (J. A. Wadowski 1907, s. 502-510).

Odsłonięte w wykopie przy ulicy Radziszewskiego mury interpretować można jako relikty podpiwniczonego budynku koszarowego, wchodzącego w skład tzw.

Szczygieł R.

1996 Miasto w późnym średniowieczu. Lokacja na prawie niemieckim. [w:] *Chełm i Chełmskie w dziejach*, Chełm, s. 27-49.

Zimmer B.

1974 *Miasto Chełm. Zarys historyczny*, Warszawa – Kraków.

URSZULA RUSZKOWSKA

A REPORT FROM ARCHAEOLOGICAL SUPERVISION CARRIED OUT IN CHEŁM

The investigation – supervision carried out in Chełm revealed the existence of early mediaeval settlement (mainly 13th century). This can be ascertained on the basis of the cultural layer and features. The settlement is connected with the first historical localisation of the city of Chełm at the time of prince Daniel Romanowicz in the area of the Old Town, that is, at Lubelska street, partly at Hrubieszowska, Pijarska, Szkolna and Krzywa streets, and also at the foot of the northern slope of Góra Chełmska at J. Młodowska and H. Sienkiewicz streets. The latter localisation borders directly with the settlement adjacent to the stronghold which has been studied for years and is situated at the playground of the 1st S. Czarniecki high school. There was also some later settlement in this area which was connected with late mediaeval and modern functioning of the city. This is clear from the analysis of the cultural layers and from outcrops of chalk workings. Some of the trenches which

were located along Lubelska and Hrubieszowska streets corresponded to the old track from Lublin and western Poland in the direction of Russia – mainly to Włodzimierz Wołyński and in later days to Hrubieszów. The other trenches were situated in the area of old Polish suburbs and routs starting at the gates of the city, that is, in the Zamojskie, Lwowskie, Lubelskie and Brzeskie suburbs, and surrounding the city walls from the south, west and north. All the streets reflect the old urban layout of Chełm which can be found on the plans from 1822, 1823, 1867, 1874, 1913, and 1937. The layout of the Old Town itself can also be found on the drawing of T. Rakowiecki from 1780. On the other hand, the trenches in the area of the Waśniewski and Zacisze streets and the Osiedle Dyrekcja gave support to the fact that this area was utilised for agricultural purposes until the beginning of the 20th century when it was taken over by urban settlement.

Usługi Archeologiczne – Chełm

dowskiej 12. Tutaj odsonięto dwa obiekty i pozostałości warstwy kulturowej z okresu wczesnego średniowiecza, mające związek z wyżej wymienionym podgrodzem oraz warstwy nowożytnie – niejednokrotnie zmieszane z materiałem na złożu wtórnym, związane z budową ulicy w XIX w.

Nadzorami objęto również długie, lecz płytkie i wąskie wykopy pod instalacje elektryczne i telefoniczne na Osiedlu Dyrekcja w rejonie ulic G. Stephensona, Żwirki i Wigury, 11 Listopada oraz S. Batorego i S. Moniuszki. Nie zarejestrowano tu warstw wcześniejszych niż międzywojenne związane z budową osiedla. Tylko gdzieś występowała stara gleba pierwotna nad kredowym calcem oraz przypuszczalnie warstwa pradziejowa stanowiska określonego jako 166/2C/III w ramach badań AZP.

Przebadane wykopy ujawniły istnienie osadnictwa wczesnośredniowiecznego (głównie z XIII w.) w postaci warstwy kulturowej i obiektów, związanego z pierwszą historyczną lokacją miasta Chełma w czasach księcia Daniela Romanowicza w rejonie Starego Miasta, to jest ulic Lubelskiej i częściowo Hrubieszowskiej oraz Pijarskiej, Szkolnej, Krzywej, a także u stóp północnego zbocza Górki Chełmskiej przy ul. J. Młodowskiej i H. Sienkiewicza, które sąsiadują z badanym od lat podgrodzem na boisku I Liceum Ogólnokształcącego im. S. Czarnieckiego (L. Bieńkowski, S. Paulowa, M. Stankowa 1965, s. 73-74; J. Gurba, I. Kutylowska 1970;

S. Gołub 1996, 1997; T. Dzieńkowski, S. Gołub 1998, 1999). Ponadto wystąpiło tu osadnictwo późniejsze, związane z późnośredniowiecznym i nowożytnym funkcjonowaniem miasta w postaci warstw kulturowych i wychodni podziemi kredowych. Część wykopów zlokalizowana wzdłuż ulicy Lubelskiej i Hrubieszowskiej wyznaczała stary szlak drożny z Lublina i zachodniej Polski w stronę Rusi – głównie do Włodzimierza Wołyńskiego, a potem do Hrubieszowa (B. Zimmer 1974, s. 26-27; R. Szczygieł 1996, s. 46; S. Rudnik 1996, s. 216). Reszta wykopów usytuowana została w rejonie staropolskich przedmieść i szlaków drożnych, biegnących od bram miasta, to jest na przedmieściach Zamojskim, Lwowskim, Lubelskim i Brzeskim, okalających mury miejskie od południa, zachodu i północy (B. Zimmer 1974, s. 63-64; S. Rudnik 1996, s. 223 i 229). Wszystkie ulice odzwierciedlają stary układ urbanistyczny Chełma widoczny na najstarszych planach z 1822 r., 1823 r., 1867 r., 1874 r., 1913 r. i 1937 r. (B. Sroczyńska, 1988, poz. 8, s. 5; poz. 9, s. 6; poz. 38, s. 24; poz. 39, s. 25; poz. 69, s. 43; poz. 127, s. 80), a w obrębie Starówki – również na rycinie T. Rakowieckiego z 1780 r. (B. Zimmer 1974, s. 199). Natomiast wykopy w rejonie ulic Waśniewskiego i Zacisze oraz na Osiedlu Dyrekcja potwierdziły rolnicze użytkowanie tych terenów i wkroczenie tu aglomeracji miejskiej dopiero na początku XX w. (B. Sroczyńska 1988, poz. 69, s. 43; poz. 127, s. 80; W. Koziejowski 1988).

LITERATURA

- Bieńkowski L., Paulowa S., Stankowa M.
1965 Początki miast w dokumentach, „Kalendarz Lubelski”, R. 1966, s. 73-74.
- Dzieńkowski T., Gołub T.
1998 Trzeci sezon badań wykopaliskowych w Chełmie, ul. Czarnieckiego 8, stan. 144, APŚ, t. 3, s. 203-207.
1999 Czwarty sezon prac wykopaliskowych na wczesnośredniowiecznej osadzie w Chełmie, APŚ, t. 4, s. 171-175.
- Gołub S.
1996 Badania stanowisk z okresu wczesnego średniowiecza w Chełmie, APŚ, t. 1, s. 127-131.
1997 Drugi sezon badań osady wczesnośredniowiecznej w Chełmie, ul. Czarnieckiego 8, stan. 144, APŚ, t. 2, s. 159-161.
- Gurba J., Kutylowska I.
1970 Sprawozdanie z badań wczesnośredniowiecznego grodziska w Chełmie Lubelskim, Spr. Arch. t. 22, s. 232-241.
- Koziejowski W.
1988 *Chełm – „Dyrekcja”. Studium historyczno-urbanistyczne*. T. I. Chełm, mps PSOZ Del. Chełm.
- Lorenz E.:
1998 *Dokumentacja historyczno – ikonograficzna wybranych kamienic starówki chełmskiej*, mps PSOZ Del. Chełm.
- Nawrocki T.
1968 *Sprawozdanie z prac geologiczno – wiertniczych wykonanych na terenie Góry Chełmskiej przez mgr inż. Tadeusza Nawrockiego z Przedsiębiorstwa Hydrogeologicznego w Krakowie. Kraków, styczeń 1968 r.*, mps PSOZ Del. Chełm.
- Ruszkowska U., Jarszak I., Hander E., Zabłocki G.
1997 *Nadzory archeologiczne w Chełmie, ul. Lubelska 54*, mps PSOZ Del. Chełm.
- Rudnik S.
1996 *Rozwój przestrzenny Chełma – tendencje historyczne i perspektywy*. [w:] *Chełm i Chełmskie w dziejach*, Chełm, s. 215-243.
- Sroczyńska B.
1988 *Inwentarz zabytkowych planów oraz projektów i inwentaryzacji architektonicznych województwa chełmskiego 1780-1950. Ilustracje, część 2*, mps PSOZ Del. Chełm.

pach, nie osiągających calca, zarejestrowano późnośredniowieczne i nowożytne warstwy ziemne, często o przemieszanej strukturze, które należy wiązać z intensywnie rozwijającym się na tym terenie osadnictwem miejskim w ostatnim tysiącleciu.

Podobne wykopy (długie, wąskie i płytkie, kopane ręcznie) przeprowadzone zostały wzdłuż południowego i południowo-zachodniego podnóża Górki Chełmskiej, to jest wzdłuż parkanu odgradzającego ją od ulic Lubelskiej i Hrubieszowskiej. U wylotu ul. Lubelskiej warstwy kulturowe zostały zdarte przy budowie ulicy i pod jej współczesną nawierzchnią występował tylko lity kredowy calec. Natomiast dalsze odcinki zawierały przeważnie brunatnoszarą, sypką, przemieszaną, shumusowaną ziemię, która pochodziła zapewne z niwelacji i uporządkowania chodnika i trawników po budowie szosy Lubelsko – Hrubieszowskiej oraz parkanu z XIX w. okalającego Górkę od południa. Teren musiał być nierówny, falisty, gdyż gdzieś w wykopach na głębokości od 40 do 80 cm występował pod nią kredowy calec, ale na ogół calec był niewidoczny. Warstwy kulturowe zawierały nieliczny materiał ceramiczny przeważnie w postaci fragmentów naczyń toczonych siwych datowanych na XVI-XVIII w. Na szczególną uwagę zasługuje częściowo zrekonstruowane naczynie z uchem, toczzone, z białej gliny, o wypale utleniającym, ornamentowane i glazurowane na zielono i brązowo z XVI w., które znaleziono na wschód od wjazdu na Górkę przypuszczalnie w obiekcie wypełnionym brunatnoszarą ziemią na głębokości około 100 cm. Natomiast na jezdni w poprzek wjazdu na Górkę i obok na trawniku od strony zachodniej odsłonięto fragment muru ceglanego, który można wiązać z pozostałością bramy wjazdowej na Górkę z połowy XIX w., wyburzonej w XX w. Ciekawy jest fakt, że w tym miejscu podczas badań geologicznych przeprowadzonych w 1968 r. odsłonięto na głębokości 4,70-7,20 m pusty loch kredowy, który może mieć związek z opisanym wyżej obiektem murowanym (T. Nawrocki 1968).

Podobne wykopy przebiegały wzdłuż ul. Pocztowej 14-18, poniżej opisanych wyżej. Odsłoniły one nowożytną warstwę kulturową w postaci ciemnoszarej, zbrylonej rędziny, zawierającej materiał ceramiczny z XV-XVII w. oraz fragment muru ceglanego, który przypuszczalnie można identyfikować z budynkiem z pierwszej połowy XX w. Również w rejonie ul. Siedleckiej 1, 2A i 3 natrafiono na współczesne XX-wieczne warstwy nasypowe z materiałami ceramicznymi z XVI-XVIII w. na złożu wtórnym oraz z naturalnie uformowaną warstwą rędziny w postaci humusu pierwotnego zalegającego nad kredowym calcem, który zawierał miejscami ślady osadnictwa wczesnośredniowiecznego manifestującego się nielicznymi ułamkami naczyń obtaczanych z XII-XIII w.

Natomiast w rejonie ul. Lwowskiej, Reformackiej i Armii Krajowej przeprowadzono nadzory nad trzema

dużymi wykopami budowlanymi oraz wąskimi i płytkimi wykopami pod instalację elektryczną na targowisku miejskim. W wykopach budowlanych odsłonięto pod współczesnymi i nowożytnymi warstwami kulturowymi sięgającymi do 2 m głębokości nad kredowym calcem szereg obiektów zagłębionych w calec. Były to znacznych rozmiarów jamy, ślady ziemianek – piwniczek o wypełnisku czarno-brunatnej rędziny z wtrętami margla i węglami drzewnymi (ślądami spalonych konstrukcji drewnianych) oraz jamy gospodarcze i odpadowe, a także dołki posłupowe, będące zapewne resztkami konstrukcji naziemnych. Liczny materiał ceramiczny datuje obiekty na XIV-XVI w., natomiast warstwy do XX w. Podobnie w rejonie targowiska miejskiego zarejestrowano warstwy kulturowe nowożytne i współczesne w postaci domostw i śmietnisk, które można datować najwcześniej od XVI w. po czasy współczesne.

Wykopy fundamentowe przy ul. Z. Waśniewskiego 13 oraz kanalizacji sanitarnej wzdłuż ul. Zacisze były na ogół jałowe i osłoniły tylko fazy budowy i naprawy fundamentu parkanu, odgradzającego od wschodu dawny zespół poreformacki zbudowany w drugiej ćwierci XVIII w., przy czym ukończenie ceglanego muru ogrodzeniowego datowane jest na 1755 r. oraz kanał ściekowy przypuszczalnie z czasów carskich. Brak tutaj osadnictwa pradziejowego, średniowiecznego i nowożytnego świadczy, że teren ten był pierwotnie użytkowany rolniczo i dopiero w drugiej połowie XIX w. lub w początkach XX w. wkroczyło tu osadnictwo miejskie.

Wykop kanalizacyjny przy wschodniej ścianie budynku sklepowego przy ul. Lubelskiej 54 był kontynuacją nawarstwień z wykopów wewnątrz budynku z 1997 r. oraz przemieszania warstw w XX w. Zlokalizowano tutaj istnienie staropolskiej jurydyki szlacheckiej z XV-XVIII w. (U. Ruszkowska i in. 1997).

W wykopach pod instalacje oświetleniowe przy cerkwi prawosławnej pod wezwaniem św. Jan Teologa przy ul. Sienkiewicza 2 natrafiono na warstwy na złożu wtórnym z dużą ilością materiału ceramicznego datowanego, od XIV do XVIII w., które przypuszczalnie nawieziono przy niwelacji i uporządkowaniu terenu wokół cerkwi w połowie XIX w. oraz relikty ceglanych słupów z przedwojennej rozbudowy cerkwi, a także przypuszczalnie na pozostałości studni, zlokalizowanej w północno-wschodniej części zespołu cerkiewnego.

Dosyć duże wykopy pod instalację wodno-kanalizacyjną przy ul. H. Sienkiewicza 3, sięgające do głębokości 130-150 cm nie odsłoniły kredowego calca, lecz bogate nawarstwienia kulturowe z materiałem ceramicznym datowanym od XIII w. po XVIII w. Na szczególną uwagę zasługuje wczesnośredniowieczna warstwa kulturowa z ceramiką obtaczaną, która ma niewątpliwie związek z pobliskim podgrodzem z czasów księcia Daniela Romanowicza w rejonie ul. S. Czarnieckiego 8 i I Pułku Szwoleżerów 1, badanym stacjonarnie od lat. Podobna sytuacja wystąpiła w wykopach przy ul. J. Młó-

URSZULA RUSZKOWSKA

SPRAWOZDANIE Z NADZORÓW ARCHEOLOGICZNYCH PRZEPROWADZONYCH NA TERENIE MIASTA CHEŁMA

W sezonie 1999 roku firma Usługi Archeologiczne wykonała szereg nadzorów archeologicznych i – w mniejszym stopniu – prac ratowniczych na terenie zabytkowej części miasta Chełma. Były to najczęściej nadzory nad wykopami budowlanymi, kanalizacyjnymi, elektrycznymi i telekomunikacyjnymi eksplorowanymi przez różne firmy. Obejmowały one Stare Miasto w obrębie historycznych murów miejskich i rejon staropolskich przedmieść poza murami oraz międzywojenne Osiedle „Dyrekcja”.

W obrębie Starego Miasta usytuowano podłużne wykopy wzdłuż południowej ściany kamienicy przy ul. Lubelskiej nr 8 i 8a o szerokości 1-1,5 m i głębokości do około 3,5 m celem osuszenia i naprawy fundamentów budynku. Mimo utrudnionej obserwacji ze względu na oszalowanie ścian stwierdzono w nich występowanie warstw kulturowych oraz obiektów archeologicznych w postaci jam osadniczych i śmietniskowych oraz zasypanych odcinków podziemi kredowych z okresu od wczesnego średniowiecza po XIX wiek. Duża miąższość warstw kulturowych (kredowy calec znajdował się poniżej 140 cm głębokości) i aż sześć obiektów zalegających poniżej stropu calca świadczą o dużej intensywności osadniczej tego rejonu miasta, położonego wzdłuż starego traktu Lubelskiego w ostatnim tysiącleciu. Na szczególną uwagę zasługują obok wszędobylskiej ceramiki obtaczanej z pobiałką z XIII w. i toczonej siwej z XV-XVIII w. nieliczne zabytki szklane – puchary z pięknymi stylizowanymi i geometrycznymi wzorami z XVI-XVII w. Także obecna kamienica zbudowana prawdopodobnie w 1893 r. jest zaliczona do zabytków architektonicznych (E. Lorenz 1998).

Następnie na Starym Mieście przy ul. Pijarskiej podano obserwacji i zabezpieczono kawernę powstałą po osunięciu się chodnika podziemi kredowych przy posesji nr 3 oraz rozpoczęto ratownicze badania wykopaliskowe przy posesji 7/9. Kawerna o wymiarach 1,7 m na linii S-N i 2,2 m na linii E-W przy głębokości około 5 m odsłoniła trzy korytarze podziemne, przy czym tylko jeden był dostępny penetracji. Miał on szerokość 1,2 m, długość 2 m i zachowaną wysokość do 1 m; łuk sklepienia dobrze zagładzony. Korytarz ten przypuszczalnie był już zasypany w okresie XVII-XVIII w., co ustalono na podstawie pobranych materiałów ceramicznych. Jego wyjście prowadziło do spenetrowanej również piwnicy w kamienicy ul. Pijarska 3, w której stwierdzono frag-

ment zamurowanego wejścia w postaci łuku z cegieł łączonych zaprawą wapienną i datowanych na XVIII-XIX w.

Podczas prac ratowniczych przy ul. Pijarskiej 7/9 w wykopie 1 o wymiarach 11x1,5 m natrafiono na mury opokowo-ceglane po budynkach mieszkalnych z XIX w. Mur o przebiegu E-W i szerokości 70 cm miał strop na głębokości 50 cm od powierzchni ziemi. W górnej części był zbudowany z cegieł o wymiarach 6 x 12 x 28 cm, a poniżej – z różnej wielkości kawałków opoki, łączonych zaprawą wapienną. Lico muru od strony południowej było otynkowane. Stopy fundamentowej nie osiągnięto. Na głębokości 2,90 m od korony odkrytego muru natrafiono na fragment łuku zbudowanego z cegieł o podobnych wymiarach i opoki, łączonych zaprawą wapienną. Badania zakończono na głębokości 3,20 m nie osiągnąwszy calca. Odsłonięto również zasypisko domniemanego wejścia do podziemnej kopalni kredy w postaci sypkiej, szaro-brunatnej ziemi z drobnymi węgielkami drzewnymi i okruciami margla. Pozyskano duże ilości materiałów zabytkowych w postaci przeważnie ceramiki tocznej siwej, datowanej od XV w. po czasy niemal współczesne, przy czym nie wszystką zbierano. Badania będą kontynuowane. Ul. Pijarska jest już zaznaczona na najstarszych planach Chełma z 1822 i 1823 r., a więc musiała powstać wcześniej – być może jest związana z późnośredniowiecznym rozplanowaniem siatki ulic, związanym z przyjęciem przez Chełm lokacji na prawie niemieckim.

Następne nadzory również na terenie Starego Miasta dotyczyły linii telekomunikacyjnej, biegnącej wzdłuż ul. Kopernika i Szkolnej/Krzywej. Były to długie, lecz płytkie i wąskie wykopy kopane ręcznie na szerokość szpadla (30-40 cm) do głębokości 80-90 cm. Tylko wykop przy ul. Kopernika 2, usytuowany przy północnej pierzei rynku miał wymiary 3,1x1 m i głębokość 1,2 m. Odsłonił nowożytnie warstwy kulturowe nad kredowym calcem poniżej głębokości 120 cm oraz mur kamienno-ceglany szerokości 100 cm w profilach N-S, które związane były z przyrynkową zabudową – najpierw drewnianą, a od drugiej połowy XIX w. murowaną. Fragmenty murów fundamentowych odkryto również w północnej części ul. Szkolnej i w rejonie skrzyżowania ul. Szkolnej z Krzywą. Mury wykonano z cegieł oraz opoki i cegieł, łączonych zaprawą wapienną. Wiązać je należy z XIX-wieczną zabudową miasta. W pozostałych wyko-